

3k kapital , klasa , kritika

god. 3, br. 3, 2016.

Broj 3.

Klasna teorija

Christoph Henning, Christian Lotz, Christian Baron,
Werner Bonefeld, John Milios i George Economakis,
Joachim Becker, Michael A. Lebowitz

Recenzije

Cristoph Henning, Stavros Tombazos, Andrew Kliman,
Spencer Dimmock, Claudio Pavone, Robert W. McChesney

3k: kapital , klasa , kritika

Časopis Centra za radničke studije /
god. 3, br. 3, 2016. ISSN 1849-6210

Impressum:

Naziv: 3k: kapital, klasa, kritika
br. 3/ 2016.

ISSN 1849-6210

Naklada: 500

Uredništvo:

Stipe Ćurković, Marko Kostanić,
Mislav Žitko

Grafičko oblikovanje i prijelom:

Iva Marčetić

Lektura:

Stipe Ćurković

Tisak:

Kerschoffset

Izdavač:

Centar za radničke studije,
Zagreb

Adresa uredništva:

Ljudevita Posavskog 36,
10000 Zagreb

e-mail: info@radnickistudiji.org

www.radnickistudiji.org

CRS Centar
za radničke
studije

’ ’ ’

3k: kapital, klasa, kritika časopis je Centra za radničke studije. Njegov sadržaj je teorijski, njegove intencije su teorijske i političke. Veliko ideološko “čišćenje” intelektualnog i političkog života postjugoslavenskih društava od svakog traga marksizma, za posljedicu je imalo pogubno osiromašenje konceptualnog aparata za analizu i kritiku dramatičnih društvenih promjena koje su nastupile s agresivnom i obuhvatnom restauracijom kapitalizma u regiji. Kritičko i teorijsko samoosiromašenje reflektiralo se i u političkoj i ideološkoj dezorijentaciji ljevice i eroziji njezinog društvenog značaja. Programatika i urednička politika *3k* proizlaze iz čvrstog uvjerenja da obnova recepcije Marxove kritike i pluralizma suvremenih marksističkih teorija predstavljaju nužan uvjet raskida s intelektualnim i političkim *statusom quo*. Doprinos obnovi systemske analize i kritike kapitalizma i teorijskom produbljivanju njihove recepcije u regiji, nadamo se, doprinos je i afirmaciji perspektive njegova nadilaženja.

**ROSA
LUXEMBURG
STIFTUNG
SOUTHEAST
EUROPE**

Časopis izlazi dva puta godišnje uz potporu
Rosa Luxemburg Stiftung, Southeast Europe

Sadržaj:

Klasna teorija

Uvod.....	7
Christoph Henning: Povijest teorije kao vademekum: kratka povijest pojma klase u društvenoj teoriji	15
Christian Lotz: Klasa i nasilje: o nestajanju pojma klase u kritičkoj teoriji i postmarksizmu	59
Christian Baron: Klasa i klasizam: kritička inventura	77
Werner Bonefeld: Kritička teorija i kritika klasa	87
John Milios i George Economakis: Srednje klase: klasna mjesta i klasne pozicije (kritički pristup teoriji Nicosia Poulantzasa)	103
Joachim Becker: Klase i politika na periferiji	125
Michael A. Lebowitz: Koncept "pravednosti": mogućnosti, ograničenja, mogućnosti	141

Recenzije

Sašo Furlan: Christoph Henning, <i>Philosophy after Marx: 100 Years of Misreadings and Normative Turn in Political Philosophy</i>	159
Sašo Furlan: Stavros Tombazos, <i>Time in Marx: The Categories of Time in Marx's Capital</i>	163
Tibor Rutar: Andrew Kliman, <i>The Failure of Capitalist Production: Underlying Causes of the Great Recession</i>	163
Tibor Rutar: Spencer Dimmock, <i>The Origin of Capitalism in England, 1400–1600</i>	171
Josip Jagić: Claudio Pavone, <i>A Civil War: A History of the Italian Resistance</i>	175
Boris Postnikov: Robert W. McChesney, <i>Digitalna isključenost. Kako kapitalizam okreće internet protiv demokracije</i> ..	181

Temat ovog broja 3k posvećen je klasnoj teoriji i time se nadovezuje na programski fokus aktivnosti CRS-a iz 2015. godine. U sklopu tog programa održana su četiri predavanja i jedan seminar. Izlagači na ciklusu predavanja bili su: Joachim Becker, s predavanjem pod naslovom "Klase, države, politike"; Alex Demirović, s predavanjem "Je li koncept klase i dalje održiv"; Marko Kržan, s predavanjem "Makroekonomske politike u klasnom kontekstu"; i Sven Cvek, Snježana Ivčić i Jasna Račić s predavanjem "Kontinuitet socijalnih borbi: Borovo 1987-1991.". Na seminaru, koji je održan 17. i 18. listopada 2015. u Zagrebu izlagali su: John Milios, s predavanjem pod naslovom "Radnička klasa i srednje klase: saveznici u zajedničkoj anti-neoliberalnoj strategiji?"; Branko Bembič, s predavanjem naslovljenim "Odnos snaga i organizacije radničke klase u slovenskoj tranziciji"; Stipe Ćurković, s izlaganjem "Marksizam, klasna teorija i potreba za diferencijacijom razina apstrakcije"; i Mislav Žitko i Dora Levačić, s predavanjem "Kako funkcionira klasa? Prema razvijanju klasne mape post-socijalizma".²

Kao i svake godine, sastav izlagača i raspon pokrivenih tema na koncu je bio rezultat kompromisa između inicijalnih "idealnih" projekcija i onoga što se ispostavilo organizacijski mogućim. Ako bi se mjerio aršinom unutarnje koherencije, program bi se teško mogao nazvati zaokruženom tematskom cjelinom – za to su teorijska polazišta izlagača i razina apstrakcije na kojoj su argumentirali previše divergirali. No to nije samo rezultat upliva kontingencije koja na koncu uvijek suoblikuje program ovakvih manifestacija. Hotimice ili ne, raspon pristupa i njihova divergentnost reflektira i dublji 'problem' s klasnom teorijom – ona čak i unutar užitih parametara marksističke tradicije (iako je i taj singular upitan) postoji samo u pluralitetu, kao niz različitih, često i konkurentskih projekata. Iako je rijetko koji koncept u javnoj percepciji tako usko vezan uz Marxa kao "klasa", malo ih je koji će mu konkurirati po kakofoniji sukobljenih tumačenja njegova konkretnog sadržaja, kako unutar teorijskih tradicija koje se na Marxov rad pozivaju i (više ili manje uspješno i vjerno) nadovezuju, tako i među njihovim kritičarima. Nedvojbeno je

da "klasa" predstavlja jedan od centralnih koncepata marksističkog teorijskog arsenala. Ništa manje izvjesno je, međutim, da otvara i niz složenih teorijskih pitanja oko kojih se i dalje vode intenzivni interpretacijski sporovi.

Javna je tajna da Marx nikad nije dao dovršen sistematski prikaz koncepta klase. Poglavlje o klasama u trećem tomu *Kapitala* prekida se nakon jedva nešto više od jedne stranice.³ U ostatku *Kapitala* o klasama je doduše riječ na gotovo svakoj stranici, ali se one definiraju "provizorno", u skladu s metodologijom prikaza kategorija koju Marx u *Kapitalu* primjenjuje, to jest – u mjeri u kojoj je to za argumentaciju na određenom mjestu toka izlaganja potrebno. "Definiciju fundamentalnih klasa preko izvora prihoda, koju Marx u fragmentu o klasama s kraja trećeg toma sugerira, u istom potezu sam problematizira i relativizira kada naglašava da se stvari takvima čine "na prvi pogled". Kako sistematičnu elaboraciju mogućeg *drugog* pogleda u *Kapitalu* nije ponudio, mnogi su orijentacijsku pomoć tražili u drugim spisima. Za kasnije rasprave o klasnoj teoriji pritom su posebno važnu ulogu igrali *Osamnaesti brumaire, Klasne borbe u Francuskoj* i *Građanski rat u Francuskoj*. No u njima Marx ne operira shemom o trima fundamentalnim klasama, nego bitno opsežnijim analitičkim rasterom, koji uključuje i srednje klase i cijeli niz klasnih frakcija. Diskrepancija između *strukturnog* poimanja klasa u *Kapitalu* i deskriptivnog bogatstva historijski konkretnih klasa u tim političkim i historiografskim spisima evidentna je i ne da se zanijekati. Kada nije tumačena kao definitivan dokaz nekoherentnosti i proturječnosti Marxove klasne teorije (pod pretpostavkom da je uopće smisleno govoriti o njoj u singularu), postavila je ozbiljno pitanje o mogućnosti i načinu njihove koherentne teorijske integracije.

Gdje to pitanje nije jednostavno ignorirno (i time efektivno zanijekano u ime svjetonazorske kohezije), kao u velikom dijelu "tradicionalnog marksizma", polučilo je različite odgovore. Čitana kroz prizmu razvoja klasne teorije, povijest marksizma tako *nije* povijest postepene konvergencije i integracije različitih interpretacija, nego dominantno povijest stabilizacije oprečnih interpretacijskih tabora.

1) Tekst Branka Bembiča iz drugog broja 3k elaboriranija je verzija analize iznesene u ovom predavanju.

2) Snimke svih predavanja i diskusijskih sesija dostupne su na youtube stranici SkriptaTV.

3) Usp. MED 23, str. 735-736.

4) Usp. Michael Heinrich, *Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije*, Zagreb: CRS, 2015.

Oni se ugrubo daju podijeliti na dvije dominante pozicije: strukturno poimanje klase, s *Kapitalom* kao teorijskim uporištem, nasuprot *historijsko-sociološkom* poimanju, s već spomenutim "francuskim" spisima kao teorijskim orijentiranjem. Pozicioniranje pojedinačnih teoretičara u jednom ili drugom taboru pritom ne ovisi samo o njihovoj teorijskoj formaciji, nego često "organski" proizlazi iz njihove stručne orijentacije i predmeta analize. Drastično pojednostavljeno: oni koji su analizirali ekonomski razvoj kapitalizma i njegove ekonomske cikluse, s profitom i viškom vrijednosti kao centralnim kategorijama, u strukturnom su poimanju klasa, definiranim preko izvora prihoda i/ili položaja u procesu proizvodnje, u pravilu nalazili dostatne i upotrebljive kategorije analize. Nasuprot tome, oni koji su se bavili poviješću historijski konkretnih društvenih formacija i analizom i prikazom njihovih raznovrsnih klasnih aktera, kao i pitanjem njihove vrijednosne, svjetonazorske, kulturne ili političke orijentacije, u pravilu bi se kao prikladnijem i produktivnijem priklanjali historijsko-sociološkom pristupu iz "francuskih" spisa (ili bi gravitirali u smjeru ne-marksističkih klasnih teorija, s Weberom kao najčešćom točkom dospjeća).

Dakako, nije manjkalo ni pokušaja primjene strukturnog poimanja klase na potonji set pitanja, posebno u različitim varijantama "partijskog" ili "tradicionalnog marksizma". No ti bi pokušaji često poprimili oblik mehanicističkog redukcionizma, uz nasilnu eliminaciju "suvišnih" varijabli, koje se pri analizi historijski konkretnih društava ne daju metodološki amputirati bez gubitka eksplanatorne plauzibilnosti teorije. Drugačije rečeno: relevantnost strukturne klasne analize za fenomene poput primjerice unutarnjih podjela klasa po rodnom, etničkom, nacionalnom ili kulturnom ključu ne može se jednostavno *a priori* postulirati (ili – još gore – te fenomene otpisati kao sekundarne ili eksplanatorno irelevantne u ime shematske čistoće antagonizama fundamentalnih klasa), nju je uvijek iznova potrebno teorijski dokazati, što podrazumijeva i svijest o njenim eksplanatornim granicama, a time i svijest o postojanju praga kada nastavak analize podrazumijeva promjenu razine apstrakcije.

Pristupi koji, nasuprot tome, strukturni pojam klase stavljaju u zgradu u ime adekvatnijeg zahvaćanja punog raspona empirijski

i historijski konkretnih (i često vrlo različitih) *manifestacija* klase, u tendenciji riskiraju okončati u proizvoljnoj multiplikaciji klasnih kategorija i redukciji njihova teorijskog dometa na puku deskripciju. Pritom pitanje o tome *da li* i *kako* imperativi reprodukcije kapitalističkog načina proizvodnje i odnos antagonistične uzajamne zavisnosti njegovih *konstitutivnih* klasa – rada i kapitala – određuju i oblikuju te historijske manifestacije, ali i društvene odnose u cjelini (i u kojem opsegu), nužno ostaje slijepom pjegom jer ga bez strukturnog pojma klase nije moguće ni smisljeno formulirati. Nadalje, kada se klase definira isključivo preko njihovih konkretnih historijskih pojavnih oblika, svaka promjena tih pojavnih oblika zahtijeva i novu klasnu teoriju i stavlja je u defenzivni položaj, jer otvara prostor za osporavanje njene relevantnosti za objašnjenje "nove" historijske realnosti (usp. tekst Christoph Henninga u ovom broju).

Ova vrlo gruba, a vjerojatno i nedopustivo simplificirajuća, skica stanja klasne teorije poslije Marxa za cilj prije svega ima upozoriti na opasnosti prividno jednostavnih rješenja. Ljevica bijeg od često zamršene kompleksnosti rasprava o vlastitim centralnim konceptima riskira platiti cijenom neadekvatnosti vlastitih analiza. Neosvješteni, ali *de facto* djelatni *credo* dijela ljevice, prema kojemu se dobru politiku može voditi i s neadekvatnom teorijom, dugoročno joj može samo štetiti. Apel na klasnu politiku u najboljem će slučaju ostati isprazan, a u najgorem otvoren za potencijalne aproprijacije od strane političkih suparnika (kao u slučaju klasne retorike radikalne desnice), sve dok na pitanje o čemu točno govorimo (ili barem ne govorimo) kada govorimo o klasama i klasnoj politici ne umijemo dati suvisle odgovore. A na putu do njih, potencijalni labirint teorijskih ambivalencija i proturječja vlastite tradicije nije moguće jednostavno zaobići.

No tko se od lektire ovoga temata nada jednoznačnim orijentirima, bit će razočaran. Iako bi se po svojoj argumentacijskoj orijentaciji svi autori u ovome tematu dali odrediti kao "marksisti" (što ne znači da bi svi tu etiketu i bez rezerve prihvatili), tekstovi u cjelini ne tvore nekonfliktnu cjelinu. Urednički pristup pri odabiru tekstova bi se dao definirati kao ekumenizam bez iluzija o konsenzusu. Da li se pritom prelazi i točku kada ekumenizam prelazi u eklekticističko

supostavljanje međusobno nespojivog, svaki će čitatelj morati sam za sebe odlučiti. No činjenica da kriterij selekcije nije bio teorijska homogenost, ne znači da kriterij nisu postojali. Prvo, kao i u ranijim brojevima 3k, uvelike su zanemareni anglofoni autori iz prostog razloga što engleski danas za većinu zainteresiranih čitatelja više ne predstavlja značajnu recepcijsku barijeru. Drugo, veći dio tekstova predstavlja kritičke osvrtne na teorijske pristupe koji klasnu teoriju ili otvoreno odbacuju ili je jednostavno zanemaruju.

U taj skup tekstova spada kritička refutacija najčešćih i/ili najprominentnijih argumenata za odbacivanje klasne teorije Christoph Henninga. Henning primjere crpi prvenstveno iz njemačke sociologije, ali se na argumente koje kritizira nailazi i u drugim jezičnim kontekstima. Njegov tekst, pored toga, daje i pregled razvoja klasne teorije prije Marxa, kojega – suprotno autorima iz tradicije Novog čitanja Marxa (poput Michaela Heinricha, ali i Wenera Bonefelda) s kojima je u prošlosti i polemizirao – tumači kao nastavljača, a ne kritičara, klasične političke ekonomije.

Tekst Christiana Lotza donosi kritiku post-marxističkih teorija u kojima koncept klase, kao ni sam kapitalizam, više ne igraju teorijski relevantnu ulogu. Pritom se fokusira prije svega na Alaina Badioua i njegovu teoriju događaja, Negrija i Hardta i njihovu zamjenu koncepta klase konceptom mnoštva, te Axela Honnetha, kao autora koji je dovršio transformaciju Frankfurtske kritičke teorije u teoriju priznanja koja društvene antagonizme reducira na normativne sukobe.

Tekst Christiana Barona daje prikaz i kritiku upotreba koncepta klasizma koje klasno pitanje svode na pitanje kulturne i/ili simboličke stigmatizacije, a kritiku prakticiraju dominantno kao jezičnu dekonstrukciju klasističkih atribucija. Otvaranje temata nizom kritika ne-marxističkih teorija i njihova odnosa prema konceptu klase opravdan je, vjerujemo, činjenicom da su klasno-teorijski pristupi, neovisno o njihovom konkretnom teorijskom obliku, danas u širem teorijskom kontekstu marginalizirana čak i na teorijskoj ljevici. Stoga pledoaje za relevantnost klasne teorije ne može izbjeći konfrontaciju s teorijama i argumentima koji toj marginalizaciji doprinose, bilo njenim eksplicitnim odbijanjem, bilo njenim ignoriranjem.

Tekst Wenera Bonefelda bi se dao okarakterizirati kao fundamentalna unutar-marxistička polemika. Bonefeld odbacuje pokušaje interpretacije klasnog koncepta kao neutralnog analitičkog alata u marxističkoj tradiciji, naglašavajući njegov fundamentalno kritički karakter u Marxovoj kritici političke ekonomije, u kojoj, po Bonefeldu, nema mjesta za pozitivan koncept klase. Koncept klase, glasi argumentacija, uvijek upućuje na konstitutivno nasilje razdvajanja radnika od sredstava za proizvodnju na kojemu uspostava i reprodukcija kapitalističkog načina proizvodnje počiva, makar to u fetišiziranim pojavnim oblicima društvenih odnosa nije transparentno. Svaka “neutralna” analitička upotreba klasnog koncepta utoliko bi već predstavljala nasjedanje na fetišizam, pa stoga, barem u tendenciji, i implicitnu apologetiku.

Tekst Johna Miliosa i Georgea Economakisa predstavlja prilog analitičkom utvrđivanju srednjih klasa (inače, neuralgične točke marxističke klasne teorije). Polaze od Poulantzasova rada, ali ga u nekim ključnim točkama kritički korigiraju. Odbacuju Poulantzasovo sužavanje radničke klase i “inflaciju” srednje, kao i njegovu teoriju “pertinentnih učinaka” kao argumenta u prilog teze o homogenosti srednjih klasa.

Tekst Joachima Beckera analizira specifičnosti perifernih društava, koje nerijetko karakterizira supostojanje kapitalističkog načina proizvodnje s pretkapitalističkim. Karakteristično je i nepostojanje materijalne baze za široke socioekonomske kompromise i stupanj društvene heterogenosti koji onemogućavaju obuhvatne hegemonijske strategije (do te mjere da je sama upotrebljivost koncepta hegemonije u tim kontekstima upitna). Politika se stoga često svodi na organizaciju *selektivnog* pristanka, tj. oslanja se na selektivne klijentelističke mreže (politička lojalnost za materijalne ustupke i socijalne privilegije, po etničkom, religijskom, itd. ključu), ali i otvoreno autoritarne metode vladavine. Konkretna konstelacija snaga, sastav različitih klasa, njihova unutarnja homogenost ili diferenciranost, postojeći institucionalni okviri, povijesna iskustava borbe itd., određuju raspon različitih političkih strategija djelovanja različitih klasa i klasnih frakcija. Beckerova analiza se može čitati i kao potencijalno produktivan orijentir za klasno-političku analizu regionalnog kontekstu – s onu stranu determinističkog klasnog

redukcijom, ali i iluzija o post-klasnoj arbitrarnosti političke artikulacije interesa, kao u jednakoj mjeri neadekvatnih pristupa.

Tekst Michaela Lebowitza predstavlja nastavak njegova rada na razradi elemenata "političke ekonomije radničke klase", započet u važnoj knjizi *Beyond Capital*. Lebowitz naglašava da se klasne borbe dominantno odvijaju unutar fetišiziranog oblika mistifikacije najamnog oblika (po tome je blizak autorima iz tradicije Novog čitanja Marxa), pa ih ni poimanja pravednosti radnika ne transcendiraju. Iako je tradicionalna moralna ekonomija radničke klase reaktivna i restaurativna, u njoj ipak nalazimo elemente za artikulaciju alternativne ekonomije radničke klase, koja upućuje na kako na mogućnost, tako i na poželjan smjer post-kapitalističkog društvenog uređenja.

Umjesto zaključka, naglasit ćemo još jednom da ovaj temat ne predstavlja ni iscrpan ni reprezentativan prikaz stanja marksističke klasne teorije. U njemu sakupljene tekstove prije svega treba čitati kao priloge raspravi koja traje, a nastavit će se i dodatnim priložima u budućim brojevima 3k, koji će, nadamo se, uključiti i autore iz regije. 3k je temu klasne teorije načeo već u prethodnom broju, s tekstom Branka Bembiča i polemikom Reitter/Heinrich. Potonja se dotiče i niza teorijski fundamentalnih pitanja i sporova, koja je i pri čitanju ovog temata uputno imati na umu.

Stipe Ćurković

Povijest teorije kao vademekum: kratka povijest pojma klase u društvenoj teoriji

Christoph Henning

“Prvi zadatak svakog pojmovnog istraživanja stoga je (...) osloboditi se okova marksizma i ponovno postaviti izvorno, prirodni stvari odgovarajuće pitanje, neovisno o bilo kojem određenom rješenju, u njegovoj neopredijeljenoj čistoći.”
– Otmar Spann (1923)

“Svako sredstvo, kojim se lukavština ili nasilje mogu poslužiti kako bi prisvojali plodove tuđega rada i u tu svrhu mase čovječanstva pretvorili u neuke, tupe robove, uzdiže se u tradiciju ili zakon.” – William Thompson (1824)

Toliko je toga napisano o klasnoj teoriji kao fundamentalnoj teoriji društva da je teško ne ponavljati već poznato. Ipak, zbrka u tom polju, kao i smanjen interes za čitanje upravo kod sociologa ne samo da dozvoljava takvo ponavljanje, nego ga i zahtijeva. Jer za pitanje, može li se danas “još” ili “opet” govoriti o klasama (što je, uostalom, samo po sebi već neobičan način postavljanja pitanja, vidi Herkommer 2005), presudno je i koji se pojam klase pod time podrazumijeva. U svakom slučaju, sigurno je da se pojam, barem u njemačkoj sociologiji, u mnogo slučajeva ne koristi kao što ga je nekoć koristio Karl Marx (i mnogi drugi nakon njega), pa ga se stoga često brzopleto stavlja *ad acta*. U drugim govornim područjima i drugim disciplinama, situacija je drugačija. Njemačkoj sociologiji zasigurno ne bi škodilo malo više “sposobnosti povezivanja” (da upotrijebimo taj sociološki termin diskurzivne kontrole) izvan granica vlastite discipline i vlastite zemlje.

Kao što se može pokazati na polju povijesti ideja, klasna je teorija sadržajnija nego što joj to priznaju njeni protivnici, koji se i previše često tuku s karikaturama. Većina argumenata protiv klasne teorije – koji pritom najčešće uopće nisu novi – ostavit će je neokrnjenu, pod uvjetom da je samo nešto ozbiljnije recipiramo. Namjera ovog rada je barem u osnovnim crtama pokazati upravo to. Prigovore klasnoj teoriji možemo nabrojati na sljedeći način. Protiv njene primjenjivosti na suvremene društvene odnose navodno govore: interveniranje države u klasne borbe; povećanje životnog standarda nižih klasa; raspadanje tradicionalnih miljea;

individualiziranje životnih putanja; porast socijalne mobilizacije; sveukupni porast obrazovnog standarda; nastajanje novih srednjih i među-slojeva; “otkriće” drugih mehanizama nejednakosti i isključivanja osim ekonomskih (dakle prigovor “ekonomizma”); autonomizacija kulture i stila života; kontinuirano diferenciranje pod-sistema te, na koncu, razgradnja nacionalne države zbog internacionalizacije ekonomije.¹ Onakva kakva je nekoć bila formulirana, klasna teorija može objasniti sve te fenomene, koji u većini slučajeva ionako nisu sasvim novi, niti je ikada tvrdila nešto što bi im bilo suprotno. Štoviše, klasna teorija *vezu* svih tih fenomena može bolje objasniti nego alternativni modeli, koji većinom imaju samo još deskriptivne, a ne eksplanatorne ambicije. “Pobijanja” klasne teorije u njemačkoj sociologiji ne pobijaju klasnu teoriju – i u tome je vic – nego sliku o njoj koju su sama stvorila.

“Izmišljanje tradicije” postoji dakle i u društvenim znanostima, čak ako u ovom slučaju služi tome da se tu konstruiranu tradiciju uvijek iznova i s mnogo pompe opovrgava. S obzirom na sve manje teorijskog strpljenja, to može biti sasvim razumljiva inscenacijska strategija (Frank 2005), no argumenti time ne postaju bolji – upravo suprotno. Otkud tako snažan poriv da se klasnu teoriju uvijek iznova opovrgava, i unatoč sve očitijoj socijalnoj nejednakosti? O tome možemo samo nagađati. Za vrijeme dok je još postojao snažan radnički pokret, očit odgovor glasi: svaki ustupak klasnoj teoriji značio bi približavanje socijaldemokraciji (ili nečem još gore), a to je vrlo dugo bilo nemoguće ne samo iz političkih razloga, nego već i zbog staleške i tradicijske svijesti akademskih “mandarina” (usp. Ringer 1969). Kada je marksizam konačno osvojio njemački akademski svijet krajem 1920-ih – a zatim i u čudnovatoj reprizi krajem 1960-ih – zadah radikalizma koji ga je pratio bio je previše snažan da bi se u kratkom periodu njegove aktualnosti o njemu moglo ozbiljno diskutirati: diskusije koje su se doista vodile više su se bavile generacijskim sukobima i političkim konfliktima nego samim marksizmom.² Dakako, kratkovječne “klasne teorije” iz 1970-ih doista su formulirane pomalo *ad hoc*.³ No to jednako često vrijedi i za današnje zamjenske teorije.

1) Već i ovaj popis potvrđuje barem jedan upitan moment: protiv klasne teorije se jednako refleksno navodi *nastajanje države* kao nekad *učinci* njena djelovanja; ne može, međutim, vrijediti oboje istovremeno.

2) U kakvom su se tonu te debate vodile možemo vidjeti u dokumentima iz debate o Karlu Mannheimu (Mjea/Stehr), kao i iz debate na danu sociologa 1968. (Adorno 1969). “Taj posebni razvoj sociologije u Njemačkoj ima svoju političku povijest: [...] klasna teorija, koju je većina sociologa odbacivala još u Vajmarskoj Republici, u Trećem je Reichu izbačena iz jezične upotrebe” (Dietrich 1999, str. 11) – a većina je marksista prisiljena na egzil.

3) “Povijest sociološkog istraživanja dobrim se dijelom može opisati kao sučeljavanje s Marxovom klasnom teorijom i njeno odbacivanje. Ponekad se čak čini da sociologija razlog svog postojanja na univerzitetima ima zahvaliti pobijanju teorije koja je jednom bila u pitanje dovela stabilnost građanskog društva” (Berger 1998, str. 29). “Odgovori na marksistički pojam klase razvoj sociologije prate kao siguran dodatni izvor prihoda” (Krysmanski 1989, str. 155; vidi već Schelsky 1961, str. 350). To međutim nije i garancija zadovoljavajućeg poznavanja Marxa.

Kao daljnji biografski motiv u mnogim slučajevima u obzir dolazi i biografsko razračunavanje s vlastitom, radikalnijom savjesti iz mladosti, no tu nagađanja već klize u spekulaciju. Na pitanje odakle taj opsesivni poriv za kritikom Marxa u njemačkoj društvenoj teoriji nije lako odgovoriti. Ne moramo međutim pretpostavljati osobne motive – i bez biografskih nagađanja se može diskurzivno-arheološki dokazati da se taj već dugo prevladavajući stav praktično *sedimentirao* u određenim temeljnim pretpostavkama njemačkog mišljenja (primjerice u podjeli objekata istraživanja prema disciplinama i u definiranju škola mišljenja prema njihovim metodama).⁴ Stoga je dovoljno već i određeno povjerenje – prisutno pogotovo kod još neformiranih studenata – u pojednostavljene, a često i netočne tvrdnje iz udžbenika. No disciplina koja je upoznata sa svojom poviješću i zainteresirana za vlastiti teorijski inventar ne može se zadovoljiti tako grubim prikazima.

Stoga, nakon podsjećanja na pretpovijest pojma klase od antike (1), želim ukratko izložiti upotrebu pojma klase u “političkoj ekonomiji”, koja je u ovom kontekstu centralna (2). Ta integrativna i sadržajna teorijska tradicija u današnjem znanstvenom krajoliku iz nekog razloga nema svoje mjesto – ni u ekonomiji, ni u sociologiji, ni u političkim znanostima. Možda iz straha od polarizacije, koja se počela ocrtavati već s usvajanjem ekonomskog pojma klase od strane povjesničara 18. stoljeća i s političkim nacrtima ranog socijalizma u 19. stoljeću (3). Svi ti momenti postojali su već i *prije* sistematizacije klasne teorije kod Marxa i Engelsa, koju ću u nastavku braniti od njenih kritičara (4). Kritiku kasnijeg procesa zamućivanja pojma klase u njemačkoj sociologiji izložio sam na drugom mjestu,⁵ pa ću ovdje iznijeti sažetiji zaključak, s perspektivom na današnje mogućnosti upotrebe pojma (5).

Prva upotreba pojma klase

Najranija upotreba pojma klase *nije*, kao što bi se moglo pomisliti, njegova klasifikacijska upotreba tijekom renesanse antičkih pojmova od 16. stoljeća. Tada se za tim pojmom posegnulo kako bi se za novoformirane znanosti Novog vijeka osigurao raster razvrstavanja. Ta neutralna i nominalistička upotreba pojma danas nam je potpuno samorazumljiva (govorimo o klasama cigareta,

4) “Povijest sociološkog istraživanja dobrim se dijelom može opisati kao sučeljavanje s Marxovom klasnom teorijom i njeno odbacivanje. Ponekad se čak čini da sociologija razlog svog postojanja na univerzitetima ima zahvaliti pobijanju teorije koja je jednom bila u pitanje dovela stabilnost građanskog društva” (Berger 1998, str. 29). “Odgovori na marksistički pojam klase razvoj sociologije prate kao siguran dodatni izvor prihoda” (Krysmanski 1989, str. 155; vidi već Schelsky 1961, str. 350). To međutim nije i garancija zadovoljavajućeg poznavanja Marxa.

5) Za kritiku Weberovih, Schelskyjevih i Luhmannovih iskaza o klasnoj teoriji, kao i o dubinskim filozofemima izbjegavanja Marxa u njemačkoj misli vidi Henning (2005).

odjeljaka vlakova, šampinjona itd.). Čini se da nam ta upotreba gotovo ništa ne može reći o onome što označava, osim da je realnost na kojoj se temelji difuzna i raznolika te od promatrača zahtijeva određeni kriterij razvrstavanja. No takvo nominalističko čitanje nije ni bezopasno, ni samorazumljivo.

Ono naime itekako nešto govori: prvo, pretpostavlja dekvifikaciju (“rašćaravanje”) stvarnosti, koja se u marksizmu rado dovodi u paralelu sa širenjem trgovine u 16. stoljeću (“logika razmjenske vrijednosti”).⁶ Drugo, primjena takvog pojma, koji već pretpostavlja homogenost, na socijalno polje ukazuje na temeljne *socijalne* transformacije. Nepromjenjivost poretka bogomdanih “staleža” mora da je već izgubila na svojoj evidentnosti, ako joj mjesto može oduzeti tako neutralan klasifikacijski obrazac, preuzet iz znanosti.

Jedna od najranijih dokumentiranih primjena pojma klase u Novom vijeku je iz 1530. i govori o različitim klasama *brodova*.⁷ To je samo na prvi pogled beznačajno. Brodovi tada nisu bili bilo kakvi objekti, nego presudna sredstva prisvajanja bogatstva putem kolonijalizma, pomorske trgovine te uvoza zlata i srebra iz kolonija. A brodovi su se dijelili na klase kako bi se utvrdio stupanj njihova oporezivanja⁸ – već ovdje je na djelu svojevrsni “ekonomizam”, što međutim jednostavno proizlazi iz toga da je ekonomska djelatnost od temeljnog značaja, a u Novom vijeku postaje sve važnije za oblik društva; i tako je to sve do danas.

Neutralan govor o “klasama” predmeta još uvijek je rasprostranjen, pa tako i primjerice u logici. Kada bi taj način upotrebe bio jedini, to bi išlo u prilog nominalističkom shvaćanju socijalnog pojma klase, koji “klasama” ljudi smatra sve ono što se može uzeti kao formativno obilježje grupa ili je dio njihove auto-ili egzodeskripcije: bila to klasa učitelja njemačkog jezika ili klasa uzgajivača kunića (Dahrendorf 1957). Pojam klase u tom se slučaju jedva razlikuje od drugih oblika klasifikacije, poput pojma “grupe” (vidi Homans 1950, ili već “znanost o grupama” Stoltenberga 1937), staleža ili miljea. No taj način upotrebe pojma klase nije jedini, nije intuitivno najplauzibilniji, a nije bio ni prvi.

6) To paraleliziranje, koje, pod utjecajem Carlyla i Marxa, možemo naći kod Adorna i Sohn-Rethela, plauzibilnije je od paraleliziranja s “matematiziranjem prirode” kroz prirodne znanosti, koje možemo pronaći kod Husserla i drugih, budući da se potonje i samo može povezati sa širenjem trgovine i njezinim potrebama: “Znanost je bila saveznik buržoazije, ne samo jer je Kraljevsko društvo [za poboljšanje znanja o prirodi, op. prev.] bilo aktivno uključeno u napretke na polju trgovine i poljoprivrede, nego i zato što su određena otkrića podupirala dinamičnu narav kapitalizma” (Day 2001, str. 77; vidi također Borkenau 1934 i mnogi drugi).

7) Dokumentirano u Francuskoj oko 1530., prema Herrnstadt 1965, str. 105 i dalje, koji to smatra prvim spominjanjem pojma.

8) Tako Gary Day o povodima Engleskog građanskog rata 1648. primjećuje sljedeće: “Naročito je važno bilo Charlesovo nekonzultiranje članova parlamenta po pitanju produženja brodskog novčanog poreza” (2001, str. 65).

Prvi poznati način upotrebe pojma klase već ga je primjenjivao u odnosu na klase ljudi, i to po kriteriju njihove razlike po ekonomskoj snazi. To još uvijek nije *argument* protiv nominalističkog sužavanja pojma, ali predstavlja detalj vrijedan pažnje. Radi se o razlikovanju “*classis*” kao rodova u rimskoj vojsci, gdje su se rodovi oružja dijelili na različite klase bogatstva: Servius Tullius (578.-534. pr. Kr.) je time pripremio teren za stabilnu, fundamentalnu rimsku podjelu na patricije, plebejce i ne-građane – dakle, još i danas plauzibilnu podjelu na primarno posjedničke, primarno radničke te obespravljene klase ljudi.⁹

Diskusiju o tome u kojem se pogledu u Grčkoj i Rimu već radilo o klasnim društvima moramo prepustiti povjesničarima. Politički sukobi između različitih grupa s različitim ekonomskim pozadinama, kao i njihovo pravno sankcioniranje, postojali su, u svakom slučaju, već i tada u velikom broju, a i termin “proletarijat” tu se već pojavljuje. Marx je, u svakom slučaju, vrlo dobro poznao Aristotela i povijest rimskog prava. Studij Grčke i Rima u 19. je stoljeću spadao u obrazovni kanon, zbog čega su antički pojmovi (kao i strašilo tupe, hedonističke mase, koja zahtijeva “kruha i igara”) predstavljali intuitivno blisko projekcijsku površinu za karakterizacije suvremenih odnosa.

Retroaktivna primjena modernog pojma klase na antiku utoliko predstavlja kompleksnu projekciju. Primjena na pretkapitalističko doba je, toj pretpovijesti unatoč, u tendenciji “objektivističko”, budući da ne počiva toliko na autodeskripcijama koliko na analitičkom razlikovanju *ex post*. No to je još ne čini neplauzibilnom. Plauzibilnost te denotacije ovisi o točnijem određenju pojma klase. Ako se on definira, kao što to čini Croix, putem vlasništvom determiniranih licenci za eksploataciju tuđeg rada,¹⁰ onda takva retroaktivna primjena uopće nije toliko promašena. Jedini problem s time jest da *današnja* ekonomija više ne poznaje pojam eksploatacije, pa stoga i odbacuje taj postupak.

No ovdje se ne radi o opravdavanju povratne projekcije, nego o povijesti pojma. U gramatici pojma klase od samoga početka njegove povijesti vrijedi da ljude nipošto nije moguće samo proizvoljno razlikovati prema njihovim navikama u slobodnom vremenu ili dužini njihova nosa. Nasuprot tome, u kompleksnijim društvima – ma što nominalizam o tome mislio – postoji temeljno razlikovno

9) *Enzyklopädie der Wissenschaftstheorie* (Enciklopedija znanstvene teorije) Jürgena Mittelstraßa tvrdi sljedeće: u rimskom vojnom ustavu nakon pada kraljeva razlikovalo se, na temelju procjene bogatstva (census), između teško naoružanih i lako naoružanih (infra *classis*). “U takozvanoj Servijanskoj reformi [6. st. pr. Kr., op. C.H.] opis političkih entiteta temeljenih na klasama bogatstva, kojima je kao glasačkim tijelima svakoj pripadao jedan glas. Pritom su proleter i kao besposjednici, iako su sačinjavali više od trećine stanovništva, činili samo jednu od 193 centurija i time faktički bili bez političkog glasa” (405). *Historisches Wörterbuch der Philosophie* (Historijski rječnik filozofije) za to kao izvor navodi LIVIUS: *Ab urbe condita* I, str. 42 i dalje.

10) “Klasa (u suštini odnos) kolektivni je društveni izraz činjenice eksploatacije, načina na koji je eksploatacija utjelovljena u socijalnoj strukturi. Pod *eksploatacijom* razumijem aproprijaciju dijela proizvoda rada drugih” (Croix 1981, str. 43; usp. Finley 1980 kao i Engels, MED 33, str. 401; Kautsky 1908).

obilježje između njih, koje je određeno njihovom ekonomskom situacijom, a na koje htjenje pojedinca ima samo ograničen utjecaj.¹¹

Tu razliku u ekonomskoj situaciji samo društvo očito procjenjuje toliko važnom da su već time – a ne samo zbog individualnih vrlina ili porijekla, iako se oboje u pravilu kulturno *povezuje* s bogatstvom – donesene neke fundamentalne preliminarne odluke:¹² bilo da je riječ o pristupu teškom oružju ili samo lakšem, kao u rimskoj centurijskoj reformi; o glasačkom pravu, kao što je to slučaj bio već u Ateni, ali još i u Pruskoj 20. stoljeća;¹³ ili u jezičnim kompetencijama, životnom stilu, izboru zvanja i mogućnosti socijalne mobilnosti, kao u današnjim društvima. Pojam klase ovdje počiva na autodeskripcijama društva koje se tiču ekonomskih razlika, i on regulira zajednički život ljudi. Ako je proto-marksistički pojam klase opipljiv već od antike, zašto onda sociolozi više naginju drugom, nominalističko-deskriptivističkom čitanju pojma klase?

Prvo, već i stoga što se promijenila ekonomsko-teorijska baza – u neoklasičnoj se ekonomiji, koja je za modernu sociologiju od Simmela, Webera i Parsonsa postala “fundamentalna”, jednostavno ne pojavljuju klase. No možda i zato što ga se tako lako može “osporiti”. Ako se pojam klase želi otpisati, kao temelj se *mora* postaviti deskriptivistički pojam klasifikacije koji se ravna jedino prema vidljivim obilježjima neke grupe predmeta ili osoba. Ako se “radnička klasa” definira kao grupa ljudi koji su gladni, znoje se, nose plava radna odijela, rade dvanaest sati dnevno ili više u velikim, mračnim, prljavim dvoranama, i žive u velikim obiteljima u malim stanovima – ako se dakle pojam klase čita historijski, vrlo je jednostavno pokazati da takva radnička klasa danas jedva da postoji; barem ne kod nas (i to je samo prva mana tog brzopletog otpisivanja), u “zapadnim društvima”; ili to barem odbijamo vjerovati, iako se u prihvatilištima za azilante ili etnički homogenim miljeima poput “China towna” takve odnose itekako može zateći. Granica “zapadnog društva” pritom bi morala ležati već na Elbi, s druge strane koje se mnogi ljudi osjećaju isključeno upravo zato što tamo

11) Zašto je to međutim tako, predmet je daljnjih razmatranja, a u različitim je društvima drugačije: na tom mjestu faktori poput religije i prava igraju veliku ulogu, koji međutim ne “utemeljuju” socioekonomske razlike *ex ante*, nego ih prije stabiliziraju i *ex post* “legitimiraju”.

12) To nalikuje “uvijek već” pred-određenoj “bačenosti” Martina Heideggera, koju su heideggerovci-marksisti poput Marcusea ili Sartrea mogli konzekventno prenijeti u svoj marksizam utoliko što je već Heidegger štošta bio preuzeo od samoga Marxa, ali je pritom neutralizirao njegovu socijalno-filozofsku eksplozivnost (Henning 2005, str. 302 i dalje). Individualizacija i klasna društvenost nipošto se ne isključuju. Klasni položaj ima velik utjecaj na to do koje će se mjere moći razviti i kultivirati individualne preferencije.

10) Pravo glasa većinom je bilo povezano sa zemljišnim vlasništvom. O političkom prevođenju ekonomske strukture svadali su se već Hobbes, Locke, Montesquieu, Rousseau i Smith (Fenske 1997, str. 334: “kako bi trebali izgledati porezni zakoni koji bi trebali stabilizirati demokraciju?”). Najamni radnici još i danas se više porezno opterećuju od društava kapitala (usp. Shaikh 2003). Bojazan je da će se opozivanjem ovih posljednjih inducirati bijeg kapitala. No u medijima se kao “klasni rat” prokazuje isključivo pokušaje da se takvu praksu preispita odozdo.

više nema radnih mjesta u tvornicama. Individualizacija na režimu Hartz IV – kako bi to točno trebalo izvesti, tek nam moraju pokazati.¹⁴

I dalje postoji mnogo ljudi koji na taj način moraju zarađivati svoj kruh ili bi bili sretni kada bi to mogli. Na toj činjenici i promjene oblika rada na Zapadu vrlo malo mijenjaju; čak i plaće zapadnih zaposlenika trenutno su u slobodnom padu. Tipični diplomant ispočetka čak ne zarađuje ništa, nego često radi “mukte” (vidi www.fairwork-verein.de). Pojmovni vic svega toga jest da to nominalističko shvaćanje pojam klase želi historizirati, ali je samo nehistorijsko. To nije ni pojam klase kako ga je sistematizirao Marx (koji je bio internacionalan, pa ga se “kraj nacionalne države” jedva dotiče), niti predstavlja njegovu prvu dokumentiranu upotrebu. To je samo jedan mogući način upotrebe pojma, koji se u njemačkim udžbenicima forsira preko svake mjere, ali sociološki sigurno nije i najsmisleniji. To je samo način upotrebe koji se najlakše može “osporiti”. No to se kosi s hermeneutičkim “principom benevolentnosti” (Donald Davidson): kada se ide argumentirati protiv nekog protivnika, trebalo bi ga učiniti argumentacijski onoliko *jakim* koliko je to moguće, a ne reducirati ga na apsurdno krnje teze. I naše se društvo može razumjeti kao klasno društvo, ako se polazi od sadržajnijeg i autentičnijeg pojma klase koji ćemo sada izložiti.

Socijalna teorija političke ekonomije

Društvene su klase za klasičnu političku ekonomiju od Johna Lockeja nadalje predstavljale centralne referentne točke, pa čak i tamo gdje su se još koristili drugačiji pojmovi. Raspravljalo se o doprinosu klasa *bogatstvu naroda*. Već u tome se očituje pomak kuta gledanja na socijalne razlike u odnosu na tradicionalna društva i njihove autodeskripcije, a taj se pomak u engleskom poima kao razlika između “ascription” i “achievement”, kao razlika između eksternog pripisivanja i vlastitog doprinosa. U političkoj se ekonomiji mjesto člana društva u tom društvu ne određuje rođenjem ili staležom, nego njegovim “doprinosom”, dakle njegovom produktivnosti za društvo. No kako bi to točno trebalo mjeriti nipošto nije samoevidentno, pa je to pitanje i samo postalo predmetom znanosti. To što netko ima visoku plaću ili visoke prihode druge vrste sa stajališta tog

14) (Hartz IV je naziv za posljednji stadij reformi njemačkog tržišta rada, prema predsjedniku komisije, Peteru Hartzu, čiji je cilj bio smanjivanje socijalne države, rezanjem izdataka socijalne pomoći za nezaposlene i sl. Hartz IV izglasan je krajem 2003., a na snagu je stupio 2005., op. prev.] Inače, “Hartz IV” uprizorit će se uskoro u kazalištu Dresdenu, dok se u Düsseldorfu uskoro prikazuje “Kapital”. Wolfgang Engler (2004) opisao je istočne Nijemce kao avangardu post-radničkog društva – mora da je pritom na umu imao dobrostojeće penzionere, a ne mlade, koje potraga za poslom, kao i prije pada zida, vodi preko Elbe – u “zapadno društvo”. Zagovornici *zajamčenog temeljnog dohotka* polaze od toga da bi se od niskog dohotka koji bi bio neovisan o radu, mogao voditi ugodan individualizirani život. No to pretpostavlja kulture i mreže koje bi u deindustrijaliziranim regijama prvo trebalo stvoriti. A teško da će industrija biti zainteresirana za to, ne samo zato što bi se financirao porezima, nego i zbog toga što bi to automatski povišilo plaće – što bi zahtijevalo veće poticaje.

načina pitanja nipošto nije dokaz da je ta osoba i produktivna za društvo. To je i dalje aktualno pitanje, ima li se na umu izjava Josefa Ackermanna [bivši predsjednik upravnog odbora Deutsche Bank, uvučen u korupcijski skandal sa sudskim epilogom, op. prev.] prema kojemu je Njemačka “jedina zemlja koja sudi onima koji stvaraju vrijednost” (prema Bruhn 2005, str. 61). Koje je to vrijednosti on stvorio? Čime on “zarađuje” ono što zarađuje – naime, 10 milijuna eura godišnje?

Prema tome, pitanja političke ekonomije ni u kojem slučaju nisu zastarjela, samo nestala iz regularne ekonomske znanosti i prepuštena feljtonu: zemljoposjednički plemić mogao je prisvajati visoku zemljišnu rentu, a da za to *ništa* nije morao učiniti – osim reprezentirati (Max Weber je to nazivao “prihodom bez doprinosa”, 1894, str. 274). To se tijekom čitavih epoha tako odvijalo i nije dovodilo u pitanje. Samo postavljanje tog pitanja, prema tome, već pretpostavlja određenu socijalnu promjenu – nastanak buržoazije koja je ekonomski uspješna, pa je se stoga i visoko oporezuje, ali raspolaže samo vrlo ograničenim sredstvima političke participacije (“no taxation without representation”). Čuđenje nad činjenicom da je tako što moguće, kao i nastojanje da se to promijeni, poruka je parabole Henri de Saint-Simona (1819), u kojoj se oštro suprotstavlja društveno produktivne i neproduktivne klase i sugestivno dovodi u pitanje “korisnost” predstavničkih klasa.¹⁵ Klasična politička ekonomija, iz koje *Saint-Simon ovdje* crpi, nije dakle pitala za *visinu* prihoda ili plaće, koja je ionako sasvim očita (osim kad je se, kao u slučaju onih koji u Njemačkoj najviše zarađuju, drži tajnom zbog njene drske visine, što se, međutim, protivi temeljnom principu moderne – Kantovom principu javnosti). Nasuprot tome, ona je postavila pitanje kako je ta plaća *nastala* i koju je društvenu vrijednost – ako uopće – zauzvrat stvorila.

Upravo u tome leži razlikovno obilježje klase. Razdvajanje teorije vrijednosti od teorije cijene leži stoga u srcu tog društvenoteorijskog načina pitanja, no to se u razvoju ekonomske i sociološke teorije nakon Marxa gotovo više nije

15) “Zamislimo slučaj: Francuska iznenada gubi svojih pedeset najboljih fizičara, kemičara, fiziologa, matematičara, pjesnika, slikara, kipara, glazbenika, pisaca, mehaničara, civilnih i vojnih inženjera... – ukupno: tri tisuće najboljih učenjaka, umjetnika i radnika Francuske. / Ti su ljudi najradišnji među Francuzima, proizvode najvažnije izume, nadgledaju najvažnije poslove, čine naciju kreativnom na polju znanosti, umjetnosti i obrta (...). Kada bi nacija izgubila ove ljude, ona bi bila tijelo bez duše, i istog trena bi spala u stanje inferiornosti naspram onih nacija čiji je danas konkurent. (...) / Uzmimo da Francuska doživi tu “nesreću” da jednog dana izgubi kraljeva brata, vojvodu Angoulemea ... te gospodicu von Condé. / Uzmimo dalje da izgubi istovremeno sve visoke dužnosnike, sve državne ministre sa ili bez portfelja, sve državne savjete, dopisnike, maršale, kardinale, ... te nadasve deset tisuća najistaknutijih među zemljoposjednicima. / Takav bi događaj Francuze kao dobre ljude zasigurno rastužio, ... no gubitak 30 000 najistaknutijih državnih ljudi predstavljao bi samo bol čisto sentimentalne vrste, a iz toga ne bi proizašla ni najmanja politička nesreća za državu” (Saint-Simon 1819, u Vester 1970 I, str. 160 i dalje). Saint-Simon rad i kapital još uvijek poima kao istu kategoriju, što za nas ovdje nije bitno.

primjećivalo – možda upravo *zbog* njihove diferencijacije, koja je zajednička pitanja sve više stavljala, pa su tako ostala neobrađena.¹⁶ Od Maxa Webera klasa se povezuje samo još s tržištem (a time s potrošnjom, gdje se socijalne razlike ne manifestiraju uvijek nedvosmisleno); dakle, kreće se od mjesta na putu do kojega se mnogo toga već dogodilo. Gubitak klasnoteorijske perspektive u socijalnoj teoriji povezan je i s promjenom ekonomske teorije nakon Marxa (o tome vidi Henning 2005, str. 130 i dalje).

Danas se ponovno čini da je visoka plaća, kao i *prije* klasične političke ekonomije, sama po sebi već dokaz visoke produktivnosti – razlog više da se govori o “refeudalizaciji”¹⁷, jer i to je moguće kao “nezasluženi prihod”. Pitanje je kako do toga dolazi. A upravo tu klasična teorija smješta “borbe” između klase za vlasništvo i prihode, koje poistovjećivanje prihoda od rada koji daje društveni doprinos i prihoda kao takvih jednostavno apstrahira. Kontinuirana borba za resurse i načine života – koja je danas tako očita – na taj se način *čini teorijski nevidljivom*.

Moglo bi se doduše argumentirati da stabilnost društva zahtijeva postojanje predstavničke kaste (vođe, glumci, medijske zvijezde itd.), no ostaje pitanje zašto se relativno niski prihodi od rada na tako sofisticiran način mjere po njihovoj “produktivnosti” (a samo za te tehnike se plaća čitava vojska profesora), dok u ovom polju ne postoji ni naznaka nekakve verifikabilnosti. Tu na scenu stupaju mistične instance poput “tržišne vrijednosti”, iza koje se međutim – kada se jednom stvar počne propitivati na ovaj način – često daju otkriti očigledni *mehanizmi samoposluživanja* (Rügemer 2004, Zeller 2004, Bruhns 2005, Resch 2005), u odnosu na koje se medijski skandalizirane povišice koje zastupnici dodjeljuju *sebi samima* čine smiješno male – takoreći “kikiriki”. No i o tome se u medijima malo toga može čuti – pogled na strukturu aktera i vlasništva u tom sektoru stoga je izrazito instruktivan (Speth 2004, Prokop 2005). Ipak, opisati takve stvari je jedno, a izvesti ih teorijskim sredstvima je nešto sasvim drugo. A tu do izražaja dolazi poanta marksističke klasne teorije, prema kojoj privilegirana ekonomska situacija za posljedicu ima i veću društvenu moć teorijske interpretacije.

Pitanje klasične političke ekonomije o društvenoj protuvrijednosti neke plaće, prihoda ili bogatstva s današnjim se teorijskim sredstvima – koja, primjerice u slučaju “principal-agent theory”, kao da su krojena po mjeri interesa dioničara – vrlo teško može postaviti. Zbog toga se onda vrlo lako čini čisto moralnim

16) “U ime mira u kući”, kako je to u drugom kontekstu poentirao Ganßmann (1996, 209).

17) To su učinili Karl Georg Zinn, Negt 2001 te prije njih Hirsch 1990, str. 106, koji je inače i ovdje spomenuti anti-historizam dobro i točno sazeo (historijski, ali ne i historistički [historistisch]).

pitanjem, i kao takvo eliminira iz teorijskog diskursa, ili u iznimnim slučajevima, poput Ackermanna ili Enrona, postaje pitanjem sudstva. No po svojoj suštini, to pitanje i dalje ostaje relevantno: u kojoj su mjeri, primjerice, dobitnici na lutriji ili pljačkaši banaka “produktivni”? Oni su to u najboljem slučaju u prenesenom smislu, time što novac stavljaju u cirkulaciju; no to su mogli učiniti i izvorni vlasnici novca. Produktivni u smislu *povećanja* opće dobrobiti definitivno nisu – ali zašto bi to onda bili dioničari? Koji to doprinosi stoji iza honorara članova nadzornih odbora i konzultanata? Koji, pak, iza dioničkih opcija i menadžerskih bonusa?

Politička ekonomija bitnim je smatrala pitanje: koliko od ukupnog društvenog proizvoda proizvode različite ekonomske klase te koliko političkog utjecaja bi stoga svakoj od njih trebalo pripadati? Ta razlikovanja proizlaze iz bazične logike ekonomske aktivnosti, no nisu neposredno vidljive izvana. Klase su tako u određenoj mjeri *uvijek* skrivene. Pojam klase prvo je ekonomski pojam, i to ireducibilan, jer je konstitutivno usidren u datoj ekonomskoj strukturi. Tek tim posredstvom on postaje i politički. Što bi, dakle, bio društveni prilog konzultanata i burzovnih analitičara, članova upravnih odbora i savjeta s visokim plaćama? Daju li oni nešto ekonomiji i društvu – i ako da, što? – ili zapravo samo uzimaju, prisvajanjem visokih plaća za koje onda uništavaju radna mjesta i rasprodaju javno dobro (Rügemer 2006)? I nemaju li pored toga i izrazito visok utjecaj na političke odluke, čije socijalno rizične posljedice, međutim, uopće ne moraju snositi? I nisu li tome prethodile duge borbe? Tko bi takve odluke zapravo trebao donositi?

Time je utvrđen set pitanja koji je nužan za razumijevanje pojma klase i njegove izrazite aktualnosti. Tijekom povijesti je, međutim, bilo mnogo različitih odgovora – jer i teorija je oružje u socijalnoj borbi. Kao “izumitelji” klasne teorije često se pogrešno navode Karl Marx i Friedrich Engels. Marx je pretpostavio klasnu teoriju kao samorazumljivu, pa joj stoga nije posvetio nikakvu sistematičnu razradu.¹⁸ U jednom poznatom pismu on tvrdi: “ne pripada mi zasluga da sam otkrio bilo postojanje klasa u modernom društvu, bilo njihovu međusobnu borbu. Građanski historioografi su mi već odavna bili prikazali povijesni razvoj te klasne borbe, a građanski ekonomisti – ekonomsku anatomiju klasa” (MED 35, str. 463). Tko su bili ti ekonomisti koji su već prije Marxa samorazumljivo polazili od društvenih klasa; kako su oni koncipirali društvo kao “klasno društvo” (MED 31, str. 74; MED 32, str. 79-80)?

Pojam društvenih klasa proširio se u 18. stoljeću. Rani spomen pojma može se naći kod Daniela Defoea 1728., koji je već razlikovao “klase ljudi u pogledu

zanimanja i prihoda” (Foster 1987, usp. igre u *Robinsonu Crusoeu* iz 1719., koje spominje Day 2001, str. 95). Sistematičan taj način govora postaje nakon 1750. godine, što po mome sudu predstavlja početak društvene teorije. Među fundamentalna djela socijalne teorije koja su tada napisana¹⁹ spada i jedno s naslovom *Tableau économique*, objavljeno 1758/59. Njegov autor je francuski liječnik Francois Quesnay. To je djelo za Marxovu ekonomsku teoriju bilo od ogromne važnosti, iako nije dijelio njegove temeljne fiziokratske pretpostavke.

Za Marxa je važna bila prije svega zatvorenost Quesnayovog ekonomskog sistema, koju ovdje po prvi put susrećemo. Dok su se prijašnja djela većinom ograničavala na prognoze i savjete za vladajuće, kod Quesnaya se prvi put cjelovito objašnjava ekonomski život nacije, po uzoru na krvotok koji nužno mora biti zatvoren ako se ne želi iskrvariti.²⁰ Onaj tko objašnjava za svaku pretpostavljenu jedinicu mora navesti odakle dolazi i kamo ide, a ako postoji kontinuiran priljev ili odljev energije ili drugih jedinica, i to se nekako mora objasniti.²¹ I u usporedbi s današnjom udžbeničkom ekonomijom, koja svoje veličine uvelike uzima zdravo za gotovo i rijetko kada pita otkuda dolaze ili kako su povezane, to sistematično postignuće mora impresionirati. Marx je smatrao nužnim svoju potpuno drugačije fundiranu teoriju utemeljiti na jednako tako zatvorenom kružnom sustavu (vidi MED 22) – naposljetku, bilo tko može iznositi *tvrdnje* o “doprinosima”, no nešto je sasvim drugo to sistematično izvesti i time dokazati da govor o “stvaranju vrijednosti” nije arbitraran ili ideološki.

U našem kontekstu, Quesnay je važan zato što je svoju sistematičnu društvenu teoriju formulirao u klasnim pojmovima. Fiziokrati su polazili od toga (a to su uvjerenje dijelili još i David Ricardo i Franz Oppenheimer) da je ono što neko društvo hrani poslovični kruh svagdašniji; dakle, obrađivanje zemlje.²² Za agrarna je društva to još bilo samorazumljivo i upravo zbog toga ona nikada nisu trebala *teoriju* o tome. U trenutku kada je Quesnay to formulirao, to je već bilo predmet sporova, stare elite, koje su se međutim već modernizirale, vodile su obrambene bitke protiv sve dominantnije buržoazije. Quesnay je razlikovao “*classe productive*”, koja je obrađivala zemlju – čime se misli na zakupnike

¹⁹ Spomena vrijedni su npr. Montesquieu 1748, Smith 1759, Rousseau 1762. Datiranje koje ovdje slijedim izvorno potječe od Friedricha Jonasa (1968 I, str. 15; pobliže na temu, vidi u Henning 2005, str. 190 i dalje).

²⁰ “Otkriće cirkulacije krvi Williama Harveyja (1628., objavljeno 1653.) ubrzo je počelo utjecati na opise trgovine. [William] Petty je, na primjer, opisao trgovce kao ‘vene i arterije koje distribuiraju krv i hranjive sokove političkog tijela’” (Day 2001, str. 77).

²¹ “Stvarno, pak, fiziokratski sistem prva je sistematska koncepcija kapitalističke proizvodnje. Predstavnik industrijskog kapitala – zakupnička klasa – upravlja celim ekonomskim kretanjem. Zemljoradnja se vodi kapitalistički, tj. kao preduzeće kapitalističkog zakupnika u velikom razmeru; neposredni obrađivač zemljišta je najamni radnik” (MED 22, str. 299).

²² “Zemlja se ovdje još priznaje kao prirodno postojanje nezavisno od čovjeka, još se ne priznaje kao kapital, tj. kao moment samoga rada. Rad se, naprotiv, pojavljuje kao *njen* moment” (MED 3, str. 234).

¹⁸ Poglavlje o klasama u trećem tomu *Kapitala* nije dovršeno (MED 23, str. 735 i dalje).

koji zapošljavaju najamne radnike, kao i iste te radnike – od drugih klasa: “Produktivna klasa je ona klasa koja obradom zemlje obnavlja godišnje bogatstvo, koja predujmljuje optičajni kapital te svake godine zemljoposjednicima plaća porez” (Quesnay 1758, str. 58; prema Herrnstadt 1965, str. 118).

“Classe des propriétaires”, koja posjeduje zemlju i živi od zakupnika, je (kao i kod Veblena) dio potrošačkih klasa.²³ Ne radi se samo o tome da se grupe ljudi diferenciraju po svome “mjestu u procesu proizvodnje”, pa stoga i drugačije razmišljaju. Između njih postoji i dvostruka ovisnost: ako je prva klasa politički ovisna o drugoj, ekonomski vrijedi obrnuto. Formulom koju je mladi Habermas preuzeo od Marxa i Saint-Simona, moglo bi se reći: “izokrenuti svijet”.²⁴ Takav pogled na stvar nipošto ne predstavlja moralni ili politički vrijednosni sud. Nasuprot tome, njegova je vrijednost eksplanatorna, jer uspijeva locirati realne tenzije i konflikte. Eksplanatorna snaga proizlazi iz toga što sfere politike i ekonomije doduše razlikuje, ali ih ne tretira kao nepovezane podsustave, tako da njihove interferencije – a upravo to je ono što je za društvenu teoriju važno – ulaze u fokus, i to otpočetak, a ne tek uz dodatne pretpostavke.²⁵

No pored te dvije glavne klase postoje još i druge – a i to je za kasniju klasnu teoriju važno, jer fokusiranje na dvije centralne klase nipošto ne podrazumijeva poricanje postojanja drugih klasa. Razmatranje tih drugih klasa nema veliku važnosti za fundamentalnu društvenu napetost – upravo zbog toga ih Quesnay naziva “classe stérile”.²⁶ Dakako, *de facto* i one mogu imati veliki društveni i politički utjecaj, samo što taj utjecaj ne proizlazi već iz temeljne logike modela, nego je povezan s drugim varijablama koje tek treba zahvatiti. Stoga ne predstavlja veliko iznenađenje da je marksistička tradicija – u mjeri u kojoj je odbijala priznati realne transformacije²⁷ – najveće probleme imala upravo sa “srednjim klasama” (sitni trgovci, birokrati, inženjeri itd.), budući da one predstavljaju prvenstveno rezidualnu kategoriju, pa se o njihovom ponašanju na

temelju modela ne može puno toga reći.²⁸ Govor o neutralnosti pritom nipošto ne treba poistovjećivati sa zanemarivanjem. O ponašanju i političkoj orijentaciji tih klasa može se međutim nešto reći samo na temelju empirijskih razmatranja – zbog toga se Marx u *18. Brumaireu* iscrpno posvetio tim “među-klasama”. Njihovo je ponašanje kontingentno. One lako postaju političkim pijunom koji može krenuti u različitim pravcima. Vjerojatno se upravo zbog toga preko njih pokušavalo objasniti ono nepredviđeno – fašizam.²⁹

Klasna teorija političke ekonomije tako povezuje dvije ravni: s jedne strane stoji pojavno i stalno se mijenjajuće bogatstvo političkih i socijalnih događaja, interesnih grupa, frakcija i saveza; s druge, ekonomski uvid da postoji zatvoreno ekonomsko kružni tok, koji se na neki način mora razdijeliti na različite društvene grupe. Ono što je sigurno jest da te dvije ravni utječu jedna na drugu. Pitanje je do kakvih *sistematičnih* nejednakih raspodjela, koje su rezultat logike samog procesa, u ekonomiji dolazi te kako te nejednakosti kod različitih grupa stvaraju različite dispozicije oblika ponašanja – jer političke se borbe često vode upravo oko pitanja raspodjele (danas, primjerice, oko oporezivanja i pitanja treba li štedjeti na socijalnim izdacima ili na subvencijama), što predstavlja povratni učinak politike na ekonomiju, te kako se te dispozicije i nejednakosti u moći naposljetku kristaliziraju u trajne strukture. Te se dispozicije onda mogu tretirati kao hipoteze s kojima se pristupa empirijskoj raznolikosti kako bi se došlo do mogućih objašnjenja.

Taj postupak ne pripada nikakvoj “metafizičkoj” tradiciji, nego tradiciji znanstvene revolucije Novog vijeka, gdje je uvijek doduše induktivno dobivena, ali unatoč tome sistematična i stoga isprva “nevidljiva” hipoteza, po prvi put omogućila raščlanjivanje pojavnog bogatstva i objašnjavanje procesualnih tokova – bilo da je riječ o astronomiji, fizici ili medicini. Presudno nije koliko je sama hipoteza intuitivno uvjerljiva, nego koliko dobro objašnjava fenomene. Nitko ne bi pokušao “opovrgnuti” fizičara zato što se centrifugalnu silu ne može “vidjeti”. No klasnoj se teoriji upravo to često događalo, a događa joj se još i danas.³⁰

Karakterizacija pojedinačnih klasa različita je kod različitih predstavnika političke ekonomije. Nasuprot fizikalizmu fiziokrata, koji su prihvaćali jedino

23) “Klasa zemljoposjednika obuhvaća kralja, aristokraciju i kler” (Quesnay 1758, str. 58; prema Herrnstadt 1965, str. 118).

24) Saint-Simon 1819, str. 162; Marx MED 1, str. 187; MED 3, str. 150, 261; MED 6, str. 430; MED 23, str. 687-8; vidi Helmich 1980, Keulartz 1995

25) Tu su teoriju nakon Quesnaya nadograđivali drugi autori, koji su svi koristili pojam klase, kao npr. Cantillon 1755, Turgot 1766 (koji je već govorio o “kapitalu i radu”), Stuart 1767 i Necker 1784. Marx je tu tradiciju obradio u *Teorijama o višku vrijednosti* (MED 24, MED 25, MED 26).

26) “Sterilna klasa sastoji se od svih građana koji se bave stvarima i poslovima drugačijim od agrikulture” (Quesnay 1758, str. 58; prema Herrnstadt 1965, str. 118).

27) Takvo odbijanje nije postojalo samo u lenjinističkoj klasnoj dogmatici (o tome Seppmann 2006), nego i u “Zapadnom marksizmu”, poput onoga Kritičke teorije [Frankfurtske škole – op. prev.] – po sjećanju Adolpha Loewea, članovi Instituta za društvena istraživanja bili su, barem prije emigracije, u tolikoj mjeri “primarno-marksistički ..., da su takoreći vjerovali da se uopće više ne moraju baviti konkretnim stvarima” (u: Greffrath 1973; vidi i dokumentirane razgovore u krugu oko Tillicha u njegovim sabranim djelima).

28) Za istraživanja o tome vidi Kracauer 1929, Grünberg 1932, Croner 1954, Mauke 1970, Bell 1975, Laclau 1977, Speier 1977 i Haupt 1998. Danas više koristi pojam “uslužne djelatnosti” (usp. Bender 2004). Nije točno da Marxova teorija o tome nema što za reći (vidi npr. MED 23, str. 251 i dalje)

29) Što je pristup koji se ne nadovezuje slučajno na *18. Brumaire*, vidi Thalheimer 1930 i Laclau 1977.

30) Ne provjerava se smislenost njenih rezultata, nego njene hipoteze. Iako je takav postupak znanstveno-teorijski upitan, ali dobro odgovara navadi sumnjičenja same težnje k znanstvenosti za “scijentizam” – kao da je sama znanost već metafizika. Ako se neka pretenzija ne potvrdi u rezultatu, ona je neopravdana, za to postoje kriteriji. No pretenzija *sama po sebi* ne može biti već razlog za odbacivanje.

žitarice kao vrijednost, pa stoga jedino agrarni rad kao onaj koji stvara vrijednost (“jer čovjek ne može jesti novac”), stajao je merkantilizam, koji je jedino plemenite metale mogao pojmiti kao bogatstvo, pa je stoga i njihovo pribavljanje putem trgovine ocijenio pozitivnije. No radna teorija vrijednosti fiziokrata – s presudnom dodatnom hipotezom Johna Lockeja, prema kojoj plodovi rada kmeta pripadaju njegovom gospodaru – prenijela se, merkantilizmu unatoč, sve do Adama Smitha (1776). Smith, doduše, nije bio naročito sklon pojmu klase, nego se radije služio staleškim pojmovima poput “rank” i “order” (Foster 1987), no kod Davida Ricarda pojam klase ponovno postaje eksplicitan – samo dvije godine prije Saint-Simonove parabole (fusnota 15). Klase su kod Ricarda čak postale glavnim sadržajem ekonomije, koja se upravo zbog toga naziva *političkom ekonomijom*: “Proizvodi zemlje – sve što raste na njenoj površini ujedinjenom primjenom rada, strojeva i kapitala, *raspodijeljeno je između tih klasa* unutar zajednice ... U raznim društvenim stadijima, razmjer čitavog proizvoda zemlje koji će među njima biti raspodijeljen, pod nazivom najma, profita i nadnice, bit će bitno drugačiji ... Utvrditi zakone koji upravljaju *ovom distribucijom središnji je problem* političke ekonomije” (Ricardo 1817, str. 5; kurzivi CH).

Problem je očit koliko je jednostavan, iako na njega nije lako odgovoriti: budući da se u ekonomiji radi o zatvorenom kružnim tokovima (što međutim ne znači da moraju biti *nacionalno* zatvoreni, niti da moraju biti statični), i budući da ekonomska moć povratno djeluje na političku moć, mora biti moguće slijediti trag raspodjele društvenog proizvoda na različite klase i pritom formulirati određene hipoteze. Na tom temelju bi onda trebalo biti moguće objasniti važne elemente političkih zbivanja (čiji je empirijski *opis* samo preduvjet za to). Ne postoji ni jedan smislen razlog zašto se ista pitanja ne bi moglo postaviti i danas. No takvo bi istraživanje već i ekonomski bilo prilično zahtjevno: već je Marx svome prethodniku Ricardu predbacivao zaobilaznje srednjih klasa – dakle onih koja još nisu sadržana u pojednostavljenom ekonomskom modelu.³¹ Hipoteze o ponašanju *glavnih ekonomskih klasa*, koje je jednostavnije formulirati, često su potvrđene u suvremenim razmatranjima. Nasuprot tome, po pitanju srednjih klasa, koje su historijski čak prve tako nazvane,³¹ svjedočili smo daleko većoj suzdržanosti. Teorijski, ta suzdržanost je opravdana, jer ponašanje srednjih klasa je kontingentnije od ostalih klasa, prema čijim su se interesima pripadnici srednjih klasa, pored toga, u mnogo slučajeva orijentali.

31) “Što on zaboravlja istaći, to je stalno množenje srednje klase, koja stoji između radnika na jednoj strani i kapitalista i zemljovlasnika na drugoj strani, u sredini, a koja se izdržava u sve većem obimu, većinom neposredno iz dohotka” (MED 25, str. 458).

32) “Raymond Williams je sugerirao da je pojava riječi ‘klasa’ koincidirala s porastom ‘srednje vrste’, budući da je ona ‘povezana sa sve većom svijesću o tome da se socijalna pozicija stvara, a ne samo nasljeđuje’ (Day 2001, 95; prema Williams 1988, str. 61 i dalje).

Tako se već kod Adama Smitha nazirala opservacija o centralnom društvenom konfliktu, naime onome između kapitala i rada.³³ Ta polarizacija u teoriji, koncentracija na dvije središnje klase i njihov međusobni konflikt, dodatno se pojačala kod Ricardovih učenika u 19. stoljeću i kod ranih francuskih socijalista. Taj proces nije bio samo teorijski imanentan (niti posljedica toga da se odjednom više nije umjelo brojati do tri, kao što to insinuira Luhmannova mršava kritika), nego je bio i reakcija na to da je realni konflikt postajao sve evidentniji te da su ga počeli artikulirati i u njega uključeni akteri *odozdo*. Razvila se “proleterska javna sfera” (Negt/Kluge 1972) i vlastita teorija – “subjektivna sociologija” u smislu Renéa Königa – u kojoj su radnici *sami* počeli reflektirati svoju situaciju, isprva u Francuskoj, zatim u Engleskoj, a kasnije i u Njemačkoj.³⁴ To je bila možda i najveća uvreda za dotadašnje građanske “stručnjake” za takva pitanja, za koje je dotad bilo potpuno samorazumljivo da ih država plaća za odgovarajuće dijagnoze, a inače ih se ostavlja na miru. No odjednom je postojala i protuekspertiza.

Zaoštravanje klasne teorije u teoriju klasne borbe

No nisu tek proleterske klasne teorije bile polarizirajuće artikulirane, iako su za to imale puno razloga. To je bio slučaj već s građanskim predformama. Tko su bili ti “građanski historiografi” (MED 35, str. 463) koji su se tako samorazumljivo poslužili pojmom klase? Već kod filozofa Helvetiusa (1758) se mogu pronaći takve naznake.³⁵ Prvi povjesničar koji koristi pojam klase je Adam Ferguson, koji je dobro poznao Adama Smitha. Ferguson u svom eseju *Essay on the History of Civil Society* iz 1767. već više govori o klasama nego o staležima. Taj semantički prijelaz ukazuje na to da na planu društvene strukture apriori dati “staleži” u modernom društvu gube na značaju. Više ne postoji instanca koja bi ljudima izvana ili odozgo jednom zauvijek mogla pripisati određeni rang, nego ga oni moraju uvijek iznova utvrđivati i potvrđivati u svakodnevnom ophođenju – društvo je postalo “mobilno”. Međutim, uznemirujući aspekt je da to nipošto ne znači i kraj nejednakosti. A upravo te nejednakosti, koje opstaju *usprkos* nestanku

33) Pri čemu Adam Smith vidi i političke i ekonomske faktore na djelu: “Gospodari, kojih je brojčano manje, mogu se mnogo lakše udruživati, te zakon dopušta, ili barem ne sprječava njihovo udruživanje, dok zabranjuje udruživanje radnika. (...) Gospodari su uvijek i svugdje u svojevrsnoj impliciranoj, ali konstantnoj i uniformiranoj udruženosti kako bi spriječili podizanje nadnica iznad njihove trenutne razine” (1776, str. 169).

34) Iz te se perspektive razvila refleksivna svijest o tome *tko* zapravo formulira određenu teoriju i s kojeg društvenog *stanovišta* – teorija ideologije dakle pripada klasnoj teoriji; njen nestanak išao je ruku pod ruku s nestankom klasne teorije, tako da protu-projekti dugo nisu ideološki-kritički preispitani. To se tek u posljednje vrijeme ponovno mijenja (Kaindl 2005).

35) Calvert (1982, str. 58) ga navodi na sljedeći način: “kad bi raspodjela bogatstva bila odviše nejednaka, situacija bi eskalirala pošto bi se bogatstva koncentrirala u mali broj ruku pa bi došlo do trenutka u kojem bi nacija bila podijeljena na dvije klase ..., od kojih bi jedna uživala u obilju luksuza, dok bi oskudijevala i najosnovnije potrepštine” (prema Helvetius 1758, 233).

rigidnih, kvazi-prirodnih socijalnih razlika, ono su što je klasna teorija željela pojmovno zahvatiti. To su poslije Marxa vidjeli i drugi. Poslušajmo zapanjujuće lucidni komentar kontroverznog povjesničara Heinricha Treitschkea (1899, str. 300) na tu temu: “iz tih pravno razdvojenih staleža onda se razvila slobodnija formacija klasa, koje više nisu pravno razdvojene, a pojedincu omogućuju uspon, bilo srećom ili nadarenošću. Te se razlike više ne mogu pravno definirati, pa nadri-misljoci dolaze do zaključka da klase uopće više ne postoje”.

Rigidna podjela na horizontalne i homogene socijalne tabore, koju mnogi propuštaju i u klasnu teoriju, postojala je samo u onome što joj je prethodilo, u legitimacijskom narativu staleškog društva. Takvih sakraliziranih i pravno ovjerenih razlika u klasnom je društvu sve manje, ili ga barem ne određuju. No ako ćemo vjerovati klasičnim ekonomistima, i dalje postoje jake snage koje utječu na oblik društva, sada čak i puno nesputanije. Da individue na to mogu – ili moraju – *reagirati* “individualizacijom”, nipošto nije argument protiv klasnog društva, nego njegov izraz: kada posla više nema, mora se krenuti u potragu za njim, mora se otrgnuti i pokušati stati na vlastite noge, što između ostalog dovodi do migracijskih pokreta i urbanizacije.

I obiteljske veze se rastvaraju,³⁶ dolazi do novih kulturnih formacija (Thompson 1968). Klasno osviješteno radništvo 19. stoljeća posljedično nije predstavljalo “tradicionalistički” milje (Beck 1994, 50) koji bi se držao samo naslijeđenih rituala, nego novu kulturnu formaciju koja se oblikovala u desetljećima dugim procesima konstitucije, koji su uključivali i mnoge faze regresije, te se uvijek iznova oblikuju. Klasna je teorija više procesualna nego strukturalna teorija³⁷. Mnogo od onoga što se kasnije evociralo *protiv* klasne teorije zapravo je dakle njen najvlastitiji sastavni element – samo što joj se više ne da dođe do riječi. Tu se kongruenciju još jasno može prepoznati u sljedećoj starijoj leksikonskoj natuknici: “Klasni je sustav stoga proizvod industrijalizma i društva koje ga je ... proizvelo. Nastao je jer industrijsko društvo stvorilo sljedeće fundamentalne pretpostavke: 1. obuhvatna podjela rada; 2. pojačana socijalna mobilnost između klasa te dovoljno mogućnosti za takvo kretanje; 3. veće vrednovanje individualnih postignuća i osobne nadarenosti nasuprot dodjeljivanju društvenih uloga i nasljeđivanju kao kriterija klasne pozicije; 4. pomicanje naglasaka s

tradicionalnih na racionalne oblike socijalne organizacije” (Reissmann 1969, str. 541). U suvremenom žargonu to bi se dalo formulirati i ovako: govor o klasama pretpostavlja: 1. funkcionalnu diferencijaciju; 2. mogućnost socijalnog uspona (“efekti dizala”); 3. individualizaciju; 4. fleksibilizaciju. Ako su to pretpostavke klasnog društva, onda ne mogu istovremeno biti argumenti njegova opovrgavanja, niti to jesu.

Povjesničare na toj dvostrukoj tendenciji – s jedne strane ukidanje čvrstih socijalnih granica, s druge nesmetano djelovanje centrifugalnih sila na društvo – zanima kako se ta tendencija s kroz vrijeme odražava na društvo. Već je John Millar u *Origin and Distinction of Ranks* (1783) uočio opasnost dijeljenja nacije na dvije protivničke klase, dakle na “dvije nacije” koje je kasnije i Benjamin Disraeli evocirao (vidi Milliband 1991 i Brock 1994, str. 66). John Foster u kontekstu rasprave o Millarovom djelu *A Historical View of English Government* (1787) iznosi sljedeću analizu: Millar “je opisao mračni srednji vijek obilježen ‘podjelom čitavog naroda na dvije velike klase’, te je tvrdio da podjela rada i nejednaka raspodjela bogatstva u trgovačkoj naciji donose opasnost da ‘klasa mehaničara i radnika izgubi pristup informacijama’ i ‘postanu žrtvama manipulacija svojih nadređenih’” (Foster 1987, str. 79).

Upravo ono što se Marxu često predbacivalo kao gnosticizam (primjerice, od Ernsta Topitscha i Konrada Löwa) – borba između dvije socioekonomski podijeljene grupe ljudi – nije bio njegov izum, nego već dugo prije njega etabliran pogled na stvari. Da je ta tada izrazito vidljiva podjela prijetila poprimiti opasne oblike može se iščitati iz djela poput Hanwaya 1772 i Frégiera 1840 – klasnim teorijama odozgo, koje su u tome vidjele prijetnju stabilnosti države; ali i iz kasnijih fantazija poput *Time Machine* (1899) ili *Brave New World* (prvi put 1932) u kojima se socijalna segregacija na zastrašujući način upisala u prirodu.³⁸

Pored ekonomista i povjesničara, i političari su već u 18. stoljeću s velikom samorazumljivošću govorili ne samo o klasama, nego i o klasnim *suprotnostima*.³⁹ Klase ekonomske nejednakosti mogu prevesti u socijalno pozicioniranje i političko djelovanje. Polarizacije unutar socijalne teorije stoga su povezane s temeljnim konfliktima određene društvene formacije. Kako će ta pozicioniranja točno ispasti pitanje je pak *ekonomske* teorije na kojoj se temelje.

³⁸ Izrazito je zanimljivo da je plemstvo kao razlikovno obilježje postavilo u „krv“ (porijeklo) tek kada je njegove vanjske pojave oblike postalo moguće “reproducirati” (Day 2001, str. 52). Kod grofa Gobineaua (1853) ta je fiksacija na krv odmah dovela do teorijskog utemeljenja rasizma.

³⁹ A. Hamilton u *Federalist Papers* (1787) brani privilegije “takozvane klase” bogatih (br. 35 i 60); J. Madison nasuprot tome govori da dioba vlasti treba stvoriti ravnotežu između stranaka i klasa (br. 10). Abbe Sieyès (*Qu'est-ce que le tiers état?* 1789) razlikuje četiri “korisne klase” (graditelje, obrtnike, trgovce, uslužne djelatnike), četiri političke, od čega samo jedna – javni službenici – dobivaju pozitivnu ocjenu; ostali – vojno plemstvo, birokratsko plemstvo i kler – su beskorisni (*classes inutiles*).

³⁶ “Ako se porodica današnjeg društva raspada, onda se baš kroz taj raspad pokazuje da veza koja je održavala porodicu nije u stvari bila porodična ljubav, već privatni interes koji je nužno zadržan u lažnoj zajednici dobara” (Engels, MED 4, str. 219-20).

³⁷ „Prema tome, kapitalistički proces proizvodnje (...) proizvodi i reprodukuje sam kapitalistički odnos: na jednoj strani kapitalistu, na drugoj najamnog radnika“ (MED 21, str. 510). „Sam mehanizam procesa stalno baca radnika kao prodavca svoje radne snage natrag na robno tržište i stalno pretvara njegov sopstveni proizvod u kupovno sredstvo u ruci drugoga“ (MED 21, str. 509).

Karakterizacija klase teorijski ovisi o tome koja se vrsta rada – jer podjela rada pogonski je mehanizam diferencijacije – poima produktivnom, tj. kao vrsta rada koja “stvara vrijednost”, a koja kao potrošačka ili neutralna. Tek u socijalnoj teoriji 20. stoljeća, koja se uvelike oslanja na neoklasičnu teoriju, *ni rad ni klasa* ne igraju bitnu ulogu, jer je i jedno i drugo u međuvremenu nestalo iz ekonomske teorije – *nota bene*, iz teorije, ne i s lica zemlje. Zaključivati o realnosti iz perspektive harmonizirajuće teorije predstavlja idealistički paralogizam – zato što novija teorija više ne želi vidjeti konflikte, oni navodno više i ne postoje. S tako konstruiranom realnošću onda se ide “opovrgavati” teoriju konflikata. Daleko bi primjerenije bilo obje teorije eksperimentalno primijeniti na realnost i vidjeti koja od njih više odgovara suvremenim zbivanjima.

Pred kraj 18. stoljeća u Francuskoj je postalo jasno da samooslobođenje trećeg staleža nije donijelo i slobodu i jednakost. Jedan od najranijih zagovaratelja radnog naroda nasuprot isključivo “građanskog” društva bio je Gracchus Babeuf (1760-1797), koji se zauzimao za “*république toute populaire et démocratique*” [u potpunosti narodnu i demokratasku republiku – op. prev.], nasuprot “*république bourgeoise et aristocratique*” [republiku buržoazije i aristokracije], koja je nastala nakon 1793. godine. Nasuprot Narodnoj skupštini, zalagao se za nacionalizaciju zemlje kao garanciju stvarne jednakosti, zbog čega je protjeran u ilegalu (Hofmann 1979, str. 41 i dalje). U tom je kontekstu bitno povezivanje nejednakosti i *vlasništva nad sredstvima za proizvodnju*, koje je u principu postojalo već kod Rousseaua, ali ga tržišno-centrične klasne teorije (kao primjerice kod Maxa Webera) većinom potiskuju.

Francuski je liberalizam pojam klase dugo koristio primarno u odnosu na zemljovlasničke odnose (tako primjerice još kod Guizota, koji je kasnije Marxa izgradio iz Pariza).⁴⁰ Francuski rani socijalizam, kao npr. Fourierov ili Saint-Simonov, radije se, međutim, bavio oslikavanjem budućih okolnosti, nego analizom suvremenih. Marx je preuzeo te vizije budućnosti, koje su već kod Saint-Simona predstavljene kao “besklasne”.⁴¹ Za povijest analitičkog pojma klase u 19. stoljeću posebno su zanimljivi engleski rukopisi. Tu više nisu

primarno plemićki ili građanski učenjaci ti koji koriste pojam klase, nego samo radničko stanovništvo i njegovi zagovornici, koji se, nakon klasno svjesnog građanstva, sada također sve više shvaćaju kao klasu, kao što je kod Hodgskina 1825 razvidno već iz naslova (*Labour defended against the claims of Capital, by a Labourer*).

Radikalno čitanje radne teorije vrijednosti u okviru lijevog rikardijanizma omogućilo je da se u ime rada zahtijeva emancipacija još uvijek deprivilegiranih klasa. Ta su djela centralnim klasnim konfliktom smatrala konflikt između kapitala i rada.⁴² To borbeno-dualističko čitanje klasnog konflikta onda 1820-ih postaje popularno. Sve se to zbilo prije Marxa, koji je klasnu teoriju tih djela, koja je često s odobravanjem citirao, vjerojatno smatrao neproblematičnom. Stoga se, umjesto da se pobliže bavi time, posvetio razradi nedovršenih *ekonomskih* teorija (usp. Heinrich 2001, str. 58 i dalje). Upravo zbog toga je instruktivno pobliže razmotriti konceptualizaciju klasa u tim ranim djelima (usp. Vester 1970a). Tada postaje jasno da su dodatne dimenzije, koje se obično navode protiv klasne teorije – primjerice, dimenzije “kulture” i “znanja” – već bile obuhvaćene klasno-društvenim teoremima. I u ovom je slučaju prilično besmisleno htjeti te pozicije mobilizirati *protiv* klasne teorije.

Primjerice, Robert Owen u *Obraćanju radničkoj klasi* (1819), koje je dao tiskati u novinama, piše sljedeće: “Morate spoznati sami sebe” (prema Vester 1970 I, str. 60; što podsjeća na platonsko “spoznaj samoga sebe”). S tim je dobronamjernim apelom išla i spoznaja da su upravo na polju znanja postojali teški deficiti po pitanju položaja radničkih klasa: “Siromašni, velika većina produktivne klase, vrlo su slabo obrazovani” (Thompson 1824 I, str. 367; prema Vester 1970 I, str. 99). “Kako bi siromašni, koji obitavaju u krajnjoj bijedi, trebali biti čestiti? ... Isključeni iz svega što spada u pristojan, ugodan život ... oskudica ih čini divljima i okrutnima. Kada se osvrnu oko sebe vide mnoge u istom položaju, ispunjene istim osjećajem odbojnosti prema sretnima. Na taj način, oni čine posebnu publiku, publiku patnje, nezadovoljstva i neznanja. Stvaraju svoje vlastito javno mnijenje, u opreci spram onoga bogatih, koje jednako kao i njihove zakone, smatraju izdancima golog nasilja” (Thompson 1824 I, str. 459; u Vester 1970 I, str. 101).

⁴² “Postojeći poredak stvari po pitanju bogatstva vodi tome da se obogaćuje manjina nauštrb širokih masa proizvođača, da siromaštvo siromašnih postaje još očajnije, da se srednja klasa uvlači u siromaštvo, tako da je nekolicina u stanju ne samo stvarno postojeći nacionalni kapital nagomilati za sebe do izopačavajućih veličina, nego, posredstvom tog nagomilavanja, raspolagati proizvodima godišnjeg rada čitavog društvenog tijela” (Thompson 1824 I, str. 18; prema Vester 1970 I, str. 92). Predmarksistički Engels piše: “Odnos fabrikana prema radniku nije ljudski, već čisto ekonomski. Fabrikant je ‘kapital’, radnik je ‘rad.’” To su sve dakle već prije Marxa bile deskriptivne kategorije (Engels, MED 4, str. 312). Engelsov *Položaj radničke klase u Engleskoj* inače je snažno utjecao na teoriju kapitalizma Maxa Webera.

⁴⁰ “Moderna se Europa rodila iz borbe različitih društvenih klasa ... Borba između njih nije početak stagnacije, nego je postala uzrok napretka. Odnosi između klasa, nužnost da ... se bore jedne s drugima ... različitost njihovih interesa ... – skup tih okolnosti možda je najenergičniji i najplodnosniji razvojni princip europske civilizacije” (Guizot 1828, 29; prema Herrstadt 1965, str. 361).

⁴¹ Često se komentirala sličnost nekih dijelova *Komunističkog manifesta* s ranijim spisima poput ovoga: „Eksploatacija ljudi od strane drugih ljudi, to je stanje ljudskih odnosa u prošlosti: eksploatacije prirode od ljudi udruženih s drugim ljudima, to je slika koju donosi budućnost. (...) Ljudi su dakle podijeljeni na dvije klase, eksploatatori i eksploatirani (...) Ljudski će rod konačno razbiti sve okove kojima ga antagonizam veže“ (*Exposition de la doctrine saint-simonienne*, Paris 1831, str. 162 i dalje; prema Labica 1986 IV, str. 628 i dalje).

U tom se kratkom ulomku pojavljuju teorija empatije Adama Smitha, Nietzscheova teorija resantimana te kulturnoznanstveni koncept “protujavnosti”, u podjednako komprimiranom obliku. Pored toga, naum tog iskaza nije samo interpretirati situaciju, nego je i *mijenjati*, tako što će se osnovati i pučkim obrazovanjem proširiti kritička društvena znanost (!) koja će radništvo obavijestiti o vlastitom položaju.

Znanje koje je dotad postojalo, sada se etiketira kao ideološko:⁴³ ono je, tvrdilo se, vodilo “klasnom zakonodavstvu”, političkoj stabilizaciji ekonomske moći putem njenog pravnog ovjekovječenja.⁴⁴ Namjera tih spisa je dakle “obrazovati” proletarijat – i to u dvostrukom smislu: stjecanjem znanja o djelatnim silama, te se time konstituirati kao prolaterijati (Thompson 1965). Radi se o tome da se izgradi nova kultura i *novi* znanje (kao što je to Gramsci kasnije zahtijevao), a ne da se preuzimaju već postojeće građanske šablone ili samo opisuju trenutni fenomeni. No to znanje samo po sebi ne može osloboditi klasnih okova – a to govori i protiv današnje apologije kapitalizma kao “društva znanja”, u kojemu klase navodno više ne igraju nikakvu ili vrlo malu ulogu – jer: “Široka rasprostranjenost obrazovanja među radnicima naše zemlje svakodnevno smanjuje vrijednost rada te vještinu skoro svih obrtnika i poslodavaca putem povećanja broja onih koje posjeduju njihova specijalna znanja” (Hodgskin 1825, str. 232; prema Vester 1970 I, str. 86).

Ne devalorizira samo znanje sebe samo neprestano, ono i svoje nosioce gura u zaoštrenu konkurenciju, čega su današnji prekarizirani odnosi rada “znanstvenih radnika” samo najmlađi oblik (Brede 2004, usp. priloge “Call Center” i “Informationsgesellschaft” [Informacijsko društvo] u Henning 2006). “Znanje”, dakle, ne stoji na istoj razini s radom i kapitalom (Stehr 1994), nego je uvijek već sadržano u oboma. Stoga im ga se teško može *suprotstaviti*.⁴⁵ Najrecentniji rezultati istraživanja PISA-e [Programme for International

43) “Daljnje se prepreke širenju moralnog znanja proizlaze iz okolnosti da – za razliku od prirodnih znanosti – svaki dio tog polja već pripada određenoj klasi ljudi (!), koji su, na temelju shvaćanja koje njeguju i šire o toj stvari, stekli moć i bogatstvo te svojataju nepogrešivost” (Thompson 1824 II, str. 81; prema Vester 1970 I, str. 103). To istovremeno čini jasnim atraktivnost prirodnih znanosti kao uzor nove kritičke društvene znanosti (vidi fusnotu 74), jer se u nju bitno teže daju upisati klasne predrasude.

44) “Budući da su iznimno bogati najmanje povezani simpatijom i zajedničkim interesima s velikom većinom zajednice, oni su najneprikladniji da donose pravila za sve, čak i kada im ne manjka za to potrebnog obrazovanja: njihovo znanje zavedeno je njihovim klasnim interesima na krivi put, a što su učeniji, to će bolje razumjeti kako postići klasno zakonodavstvo” (Thompson 1824 I, str. 373; prema Vester 1970 I, str. 99). “Siromašan čovjek ne poznaje izvor svojih muka. Neznanje, kćer podjarmljenja, od njega čini pokorno oruđe privilegiranih” (Blanqui oko 1834., prema Vester 1970 I, str. 157).

45) U danas skoro nepromijenjenim inženjerskim snovima o rješavanju socijalnih tenzija putem “ekonomije znanja”, koji su se javili još sredinom 20. stoljeća (Fourastié 1949; Drucker 1969; taj tip mišljenja korijene vuče iz Saint-Simona), pojam “znanja” ulazi gotovo bez analize, pa tako sa sobom može krijumčariti čitav kompleks nadanja, koja ishlape čim se u obzir uzmu ekonomska usidrenost znanja i realni položaj znanstvenih radnika (Bödecker 2005, Kübler 2005, Resch 2005).

Student Assessment, op. prev.] pokazali su da se klasne pozadine odražavaju i u obrazovnom kontekstu.⁴⁶ Čak i kada su se svjesno uvodile protumjere, kao u visokoobrazovnoj reformi 1970-ih, koja je omogućila studij i radničkoj djeci, snage klasnog društva se nakon nekog vremena jednostavno nametnu i *kroz* te nove fenomene. To je klasnoteorijska poanta Hartmannova (2002) istraživanja koje samo potvrđuje da se govor o “klasama” ne odnosi na statične miljee, nego na dinamično polje silnica, koje klase uvijek iznova reproducira.

Taj pojam klase, prema tome, nije samo dinamičan, nego posjeduje senzibilitet za kulturu i znanje, bez odavanja iluzijama o mogućnosti *eliminacije* klasnih podjela putem kulture i obrazovanja. Sukob između klasa time se ne nadilazi, nego u najboljem slučaju privremeno ublažava, barem toliko dugo dok se još uvijek krećemo unutar polja silnica kapitalizma. Marxu su zamjerali taj uvid, iako ga je on pronašao već kod svojih prethodnika. Time se okrećemo točnijoj koncepciji *kapitalističkog* pojma klase kod Marxa, o kojoj smo implicitno već nekoliko puta bila govorili.

Pojam klase kod Karla Marxa

“Kapitalizam ... je intrinzično klasno društvo.” Anthony Giddens

Temeljna misao koja Marxa razlikuje od kasnije sociologije vrlo je jednostavna: polazeći od temeljnog uvida da ljudi moraju od nečega živjeti,⁴⁷ iz određene i historijski specifične ekonomske podjele rada proizlazi jedna od centralnih struktura ljudskog suživota. Na tom se temelju onda formiraju daljnja kulturna obilježja: miljei, stilovi, načini recepcije itd., koji svi posjeduju svoju vlastitu dinamiku, ali unatoč tome počivaju na određenom materijalnom temelju. Individue uopće ne moraju biti svjesne tog temelja, no on i njegovi učinci dostupni su znanosti – jer znanost bi bila suvišna “kad bi se pojavni oblik i suština stvari neposredno podudarali” (MED 23, str. 680; usp. MED 38, str. 290). Već tu postaje jasno da se klasne teorije ne može “pobijati” anketnim istraživanjima.

U kapitalizmu, koji je materijalnu reprodukciju odvojio od njene kulturne usidrenosti, pa je sada prakticira kao samosvrhovitu (Polanyi 1944), funkcionalizirane forme kapitalističke podjele rada naslaguju se na stare, još uvijek “šarolike” varijante (MED 7, str. 382). Zbog toga bi bilo za očekivati da će se podjela rada jasno pojaviti u klasnoj strukturi. Sve dok se duž te fronte

46) To je već duže poznato: “Pri ukupno povećanoj razini obrazovanja, razlike između socijalnih slojeva ostale su konstantne” (Klocke 1998, 213).

47) “Ljude je moguće razlikovati od životinja po svesti, po religiji, po bilo čemu drugom. Oni sami počinju da se razlikuju od životinja čim počnu da *proizvode* svoje sredstva za život” (MED 6, str. 19; usp. MED 20, str. 332 i dalje, MED 21, str. 82).

stvaraju sindikati i savezi poslodavaca, kao i narodne stranke, ona to i čini. Međutim, u danim socijalnim strukturama postoje i druga razlikovna obilježja, koja mogu počivati, primjerice, na lokalnim identitetima, hobijima, religiji ili boji kože. Čak i ekonomske razlike između ljudi su raznovrsne: radnici u tvornici sa zaposlenicima banke imaju toliko malo zajedničkog kao i s studentima-konobarima ili hotelskom poslugom.

Pitanje je lokalne kulture kako se određena sredina odnosi prema tim razlikama. One se mogu kulturno dotjerati, uvježbati i simbolički izživjeti kao u Francuskoj (Bourdieu 1982), mogu u sinergiji s etničkim razlikama polarizirati društvo kao u Brazilu, ili prikriti pokrovom hiperaktivne marljivosti kao u poslijeratnoj Njemačkoj, gdje se o novcu nije pričalo (Huster 1993; Neumann 1999; Vester 2004). U normalnom se slučaju socijalna struktura stoga otkriva *tek* u teoriji, no i to samo unutar problemskog horizonta političke ekonomije. Ta “anatomija” društva na površinu izbija – pa onda i za demoskope postaje vidljiva – samo u periodima krize i preokreta.⁴⁸

Unatoč tome, ono zajedničko je prema Marxu vrlo bazično: odnosi se na vrstu prihoda. U logici ekonomske sfere kapitalizma za to postoje samo četiri tipološke mogućnosti: mogu živjeti od rente kao vlasnik imovine (najam, kamata, dividende, tečajna dobit itd.), od dobiti kao poduzetnik ili trgovac, od plaće kao radnik i zaposlenik, ili od preraspodjele. S ekonomskog gledišta ne postoji ništa drugo, a ni anti-klasne teorije dosad nisu ponudile nikakvu alternativnu ekonomsku teoriju. Tko ne posjeduje sredstva za proizvodnju ili neku drugu imovinu (zemlju, nekretnine, dionice itd.), prije ili poslije je prisiljen prodavati svoju radnu snagu. Iz ta tri glavna izvora prihoda, glavne društvene klase dobivaju svoje prihode (profit, renta, nadnica; MED 23, str. 677). Što samo nema formu takvog prihoda, predstavlja oblik njegove preraspodjele: primjerice, državni službenici (učitelji, policajci, profesori itd.) plaćaju se iz poreza koji se crpe od tri spomenuta oblika prihoda: “neproduktivni” kapitali i radnici (banke, uslužni djelatnici, umjetnici, anketari itd.) plaćaju se iz viška vrijednosti koji stvaraju produktivni sektori, pa utoliko o njima i ovise.⁴⁹ To ne mijenjaju ni stilove života ni miljei; čak i ako postoje interesi da se o tome ne govori.

48) Kao što već same riječi “anatomija” (MED 20, str. 332) ili “fiziologija” (MED 25, str. 131) govore: čovjekov kostur nazire se samo shematski, a čovjekova unutrašnjost uopće ne – osim u “krizi”, odnosno, pri ozljedi. Tek poremećaj normalnog toka stvari, kao npr. prijelom kosti, osvještuje “anatomiju”. Američki sociolog Richard Hofstadter pretpostavljao je da klasna pitanja u pravi plan izbijaju više u periodima krize, a statusna pitanja u periodima prosperiteta (prema Bottomore 1967, str. 112). Taj pogled u unutrašnjost nije samorazumljiv. Foucault je prijelaz s vidljivih sličnosti na pojmovne veze datirao u 17. stoljeće; sjetimo se i kontinuiranog trenda kretanja od morfologije prema genetici.

49) “Neproduktivno” ne znači da se ništa ne stvara, nego samo da se ne stvara višak vrijednosti, već ga se troši. Argument je jednostavan: raspolaže li osoba A visokim prihodom, ona može zaposliti čistačicu (B). B doduše individualno radom stječe određeni dohodak, ali društveno ništa ne pridodaje, budući da živi od dijela prihoda A. Slično je i s naoružanjem. “Uslužna ekonomija” stoga uvijek već pretpostavlja očekivani rast.

Time su tipovi izvora prihoda koji leže u temelju klasa već ugrubo obuhvaćeni. No teorija time nije još iscrpljena. Prvo, shemu se, ako se kreće jednu razinu apstrakcije niže i detaljnije razmotri neko konkretno društvo, može empirijski nadopuniti. To je neke čitatelje Marxa zbunilo: u Marxovim se izvodima o klasama mogu naći iskazi različitih razina apstrakcije koji na prvi pogled nisu usklađeni. Postoji očit kontrast između dualnih shema polemičkih spisa⁵⁰ i historijskih spisa koji razlikuju i do osam klasa.⁵¹ No to se jednako tako može čitati i kao dokaz da je ta teorija itekako kompatibilna sa sociološki i socio-historijski razrađenim deskripcijama; samo što se ona u njima ne iscrpljuje. Dinamični model objašnjenja može opisati i *promjenu*.

No što se točno misli pod “dinamičan”? Prvo, činjenicu da je taj pojmovni sklop formalan – ostaje otvoreno što su specifična sredstva za proizvodnju: to mogu biti zemlja i zemlji radnici, veliki metaloprerađivački koncerni i specijalizirani radnici ili software patenti i programeri; ipak, u svim tim slučajevima možemo razlikovati fiksni i varijabilni kapital, proizvodno bogatstvo i obavljani rad. Isto vrijedi i za oblike rada i organizacije: i moderne “analitičare simbola” (Reich 1996), sa njihovim plitkim hijerarhijama i visokom samoodgovornošću, i dalje treba pribrojiti radničkoj klasi, sve dok ne raspolažu vlastitim sredstvima za proizvodnju.⁵²

Nadalje, “dinamika” ima sadržajno značenje koje je povezano s ekonomskom teorijom. Klase su u kapitalizmu na poseban način upućene jedne na druge – što je na određen način “skriveno” činjenicom da se na “tržištu” susreću kao slobodne i jednake. Radnici trebaju nekoga tko će ih zaposliti; vlasnici sredstava za proizvodnju trebaju radnike koji će njihove poslovne ideje i njihov kapital pokrenuti. Oni žive od viška rada tih radnika. Klasni je odnos prema Marxu stoga eksploatacijski odnos te već samim time konfliktan. Stoga zahtijeva

50) “Cijelo se društvo sve više cijepa na dva velika neprijateljska tabora, na dvije velike klase koje stoje neposredno jedna naspram druge – buržoaziju i proletarijat” (MED 7, str. 381). Istraživanja s proširenim fokusom potvrđuju taj trend (Sassen 1988; Sassen 1996, str. 135 i dalje). Danas mnoga mala poduzeća bankrotiraju, ljudi masovno postaju nezaposleni, a većina stanovništva radi za nadnice (ili uopće nema posla) – (re) proletarizacija ogromnih razmjera.

51) Marx je u deskriptivnu svrhu historijskih “francuskih spisa” proširio svoj instrumentarij: razlikuje velike zemljoposjednike te klasu seljaka, finansijsku, industrijsku i sitnu buržoaziju, proletarijat i lumpenproletarijat kao i intelektualce (MED 10, str. 12 i dalje; MED 11, str. 91 i dalje; MED 28, str. 3 i dalje). Te klase u političkoj borbi zauzimaju određene “ideal-tipske” pozicije; uz to postoje i grupacije moći poput državne administracije, vojske i klera. Još se i Bader dao zbuniti “nepreglednošću” (1998, predgovor). No upravo to samo pokazuje da “nepreglednost” (Habermas) nipošto nije karakteristika isključivo 20. stoljeća, koja bi onda razmatranje klasnog pitanja odsad činila suvišnim (usp. Day 2001, str. 99).

52) To bi u *principu* bilo itekako zamislivo, jer je investicija koju zahtijeva kupnja računala prilično mala – iz te mogućnosti energiju crpe utopijske sugestije digitalnog kapitalizma (kod Tonija Negrija i drugih). No stvarnost nije takva – kapitalizam rada ne samo proizvodne snage, nego i *odnose* proizvodnje, koji takvo oslobađanje potencijala mogu snažno ometati kada je u suprotnosti s moćnim profitnim interesima (vidi prilog “Wissensgesellschaft” u Henning 2006, kao i Bödecker i dr. 2005).

poseban institucionalni okvir i usidrenja. Te institucije dakako mogu biti raznovrsne (Hall 2001), no kapitalistička *logika* koja im je u temelju dosad je u većini slučajeva itekako ostala ista. To se ne može bolje formulirati nego što su to učinili Burawoy i Wright: “Zbog njihovog eksploatacijskog karaktera, klasne su strukture inherentno nestabilni oblici društvenih odnosa te zahtijevaju aktivne institucionalne aranžmane za vlastitu reprodukciju. Prema tome, tamo gdje postoje klasni odnosi, možemo predvidjeti da će se razviti i razni oblici političkih i ideoloških institucija koje će te odnose braniti i reproducirati” (Burawoy 2000, str. 22).

Kod tih privremenih institucionalnih aranžmana riječ je o “stabiliziranoj napetosti” (Rehberg), a nipošto o *rezoluciji* klasnih konflikata, primjerice preko države, čak i ako se privremeno tako može činiti (sama država je sve samo ne “nadekonomska”). Osim toga, sredstva za rad i organizacija rada konstantno se revolucioniraju – zbog specifičnih kapitalističkih pritisaka, poput pada profitne stope (Henning 2006a) – što stalno vodi u nove krize, uključujući institucionalne.⁵³ Dinamika, dakle, ne znači da se logika procesa podružtvljenja konstantno mijenja, konstantno prebacuje na druge temelje, tako da bi društvena teorija bila osuđena taj proces promatrati u nijemom čuđenju. Nasuprot tome, to znači da sam taj proces slijedi dinamičnu logiku (“zakone kretanja”), koja se itekako da pojmiti – čak ako se iz toga ne može “duducirati” točno ponašanje sistema u svakom trenutku.

U borbe koje se pritom odvijaju spada i borba za simbolični oblik *u kojemu* će se ona odvijati; dolazi do borbe za interpretacijsku prevlast (Schulz 2006). Da li se uopće govori o “klasama” ili ne, prema Marxu je tako i samo moment klasne borbe. Trenutnu snagu poduzetničke strane ne čini samo to da *objektivno* odnosi jednu pobjedu za drugom – radno vrijeme sve je duže, dok se nadnice i radnička prava smanjuju, a njihove porezne obveze rastu (nasuprot poduzećima, koja se unatoč rekordnim dobitima sve više povlače iz sudjelovanja u strukturama solidarnosti) – nego i to da se o tome raspravlja jezikom koji o tako očitom konfliktu između rada i kapitala više ne govori u *klasnim terminima*. Nasuprot tome, čini se kao da je u temelju tih procesa neka vrsta više objektivne nužnosti

53) Još jednom Burawoy: “Institucionalna rješenja problema socijalne reprodukcije kapitalističkih klasnih odnosa u bilo kojem trenutku imaju sustavnu tendenciju da tijekom vremena erodiraju i postanu manje učinkovita. To je tako zbog dva načelna razloga: prvo, kapitalistički razvoj generira promjene u tehnologiji, procesu proizvodnje, klasnoj strukturi, tržištima te drugim aspektima kapitalističkih odnosa, a te promjene kontinuirano predstavljaju nove probleme društvene reprodukcije. Općenito, ranija institucionalna rješenja prestati će biti optimalna pod tako promijenjenim okolnostima. Drugo, klasni akteri prilagođavaju svoje strategije kako bi iskoristili slabe točke postojećih institucionalnih aranžmana. Tijekom vremena, te adaptivne strategije smanjuju sposobnost institucija društvene reprodukcije za učinkovito reguliranje i ograničavanje klasne borbe” (Burawoy 2000, str. 23).

(Frank 2000), da alternativa ne postoji – no kakve li koincidencije: upravo to viđenje stvari je u interesu kapitala, kao što nije teško uvidjeti.

Daleko od funkcionalne diferencijacije, većina društvenih znanosti od 1980-ih taj je preokret osjetila, ali ga nije analizirala, nego je u njemu sudjelovala (Wood 1986, Milner 2000). Reputacijski mehanizmi nekoć kritičke društvene znanosti tu su temu propisno isključili.⁵⁴ No budući da se ta tema ipak teško može u potpunosti odbaciti, sada je preuzimaju mediji (Keller 2005, Henning 2006).

No upravo se ta situacija, to prikrivanje, može objasniti samo u klasnim pojmovima. Jer teza o klasnom društvu ne podrazumijeva ni tvrdnju “klasne svijesti” u lenjinističkom smislu,⁵⁵ ni otvorenu borbu između homogenih grupa. To se itekako da povezati s postojanjem srednjih klasa, međuslojeva i frakcija unutar klasa, s postojanjem drugih razlika poput nacionalnosti ili spola, kao i fundamentalnom otvorenosti političkih učinaka klasne strukture.⁵⁶ U doba prosperiteta i mira, klase mogu međusobno prijateljevati ili se sukobljavati, cijepati ili stvarati nove grupacije – to su pitanja kulture. No u kriznim periodima, koji zbog cikličke prirode rasta vrlo izvjesno izbijaju, vrlo će lako biti bačene natrag na svoje pozicije ako je njihova materijalna reprodukcija dovedena u pitanje.⁵⁷

No čak i u krizama proces reprodukcije se učesnicima može prikazati u izokrenutom obliku: ni tada se “klasna svijest” ne pojavljuje nužno. Klasna je struktura dvostruko prekrivena: ni struktura “čistih” izvora prihoda (“dohoci”, MED 23, str. 677) nije transparentna: klasnu strukturu prekrivaju različiti

54) Usp. Ritsert 1998, str. 88 i dalje (“Peterostruko odbacivanje klasa u njemačkoj sociologiji poslijeratnog perioda”) te Diettrich 1999, str. 21 i dalje (“O nestanku klasne analize i analize društvenih slojeva u njemačkoj sociologiji”). U anglosaksonskom prostoru, stvari stoje drugačije; usp. Calvert 1982, Edgell 1993, Gubbay 1997, Milner 1999, Day 2001.

55) Za Marxa to je *problematično*: “S vremena na vrijeme pobjeđuju radnici, ali samo prolazno. Pravi rezultat njihove borbe nije neposredan uspjeh, nego udruživanje radnika, koje se sve više širi. (...) Ovo organizovanje proletera u klasu, a time u političku partiju, biva opet svakog trenutka razbijano konkurencijom među samim radnicima” (MED 7, str. 387).

56) Tako je Marx pored starih srednjih slojeva (“sitni industrijalac, sitni trgovac, zanatlija, seljak” MED 7, str. 388) vidio i “novu situ buržoaziju” (MED 7, str. 397) te lumpenproletarijat (“ta pasivna trulež najnižih slojeva starog društva”, MED 7, str. 388). To nije rezidualna kategorija, upravo taj sloj često postaje aktivan kao “rulja”: na pamet padaju npr. “mobilne garde” (MED 10, str. 23) iz 1848., Freikorps oko 1919. ili skinheadi: to su uvijek bili slojevi koji su u društvenim prevratima izgubili svoje mjesto. O spolnom pitanju: “Buržuj gleda u svojoj ženi prosto oruđe za proizvodnju. (...) On ne sluti da se radi baš o tome da se ukine položaj u kome su žene samo oruđa za proizvodnju” (MED 7, str. 393; usp. MED 5, str. 171; MED 3, str. 235). “Nacionalna podvojenost i suprotnosti između naroda sve više iščekavaju već s razvitkom buržoazije, sa slobodom trgovine, svjetskim tržištem, jednoobraznošću industrijske proizvodnje i životnih odnosa koji njoj odgovaraju” (MED 7, str. 393-4).

57) Kada su se uštedevine srednje klase, koja se često mobilizira protiv klasne teorije, 1929. iznenada istopile, započela je politička radikalizacija tih slojeva; njihova konstitucija “kao klase” poprimila je fašistički oblik. Kritička je teorija to svojedobno pogrešno ocijenila kao argument *protiv* klasne teorije.

kapitalistički “fetiši”.⁵⁸ Kako onda prozreti konačnu “empirijsku” raspodjelu društvenog proizvoda, koja se kreće kroz višestruke transfere i složeno premrežena grananja, a pored toga se najčešće prikazuje u teorijskim jezikom koji ne poznaje društvenu uklopljenost ekonomske aktivnosti?⁵⁹ Klasna teorija svoje dokaze teško može iščitati iz uobičajenih statistika; što ne znači da je to nemoguće, nego da pretpostavlja više od pukog “promatranja”.

Zakrivanjima baze treba pridodati ideološka prekrivanje nadgradnje: klasi koja profitira prema Marxu ne može biti u interesu previše jasna analiza tog stanja, pa će ga stoga artikulirati na svoj, drugačiji način – nipošto uvijek namjerno, nego češće “spontano”. No to će partikularno viđenje prezentirati kao općevažeci iskaz i jedinu zamislivu metodu.⁶⁰ Takav ideološki opći iskaz možemo dešifrirati i u fenomenima masovnog konzuma i popularnih medija; zapravo *upravo* tu – reklama i marketing, majstori sugestije, plasiranje privatnog interesa u opće iskaze, ne zauzimaju slučajno tako velik prostor.

Ekonomika je baza tako uvijek dana u određenoj kulturnoj nadgradnji, koja doduše ne opoziva ionako već izrazito kompleksne i neprozirne ekonomske strukture, ali ipak *oblikuje* njihove manifestne načine pojavljivanja. Klase koje su za “anatomiju buržoaskog društva” (MED 20, str. 332) centralne stoga ne ulaze ili ne ulaze nužno u neposredni “pojavi oblik” društva, a prema tome ni u moguće “opservacije” jedne deskriptivno shvaćene sociologije. Nasuprot tome, prvenstveno se radi prvenstveno o analitičkoj kategoriji. Marxova teorija nudi temeljni okvir za objašnjenje političkih fenomena prevrata u vrijeme krize. Cilj joj nije bio formulirati momentalne opise nekog određenog društva – ja to nazivam “historijskim nesporazumom”. Opisi posebnih kulturnih oblikovanja klasa (miljei, tendencije individualizacije) stoga se teško mogu upotrijebiti *protiv* klasne teorije, ili barem ne dok ne formuliraju vlastitu teoriju društva. No upravo to neke struje pokušavaju; pitanje je stoga je li klasna teorija za njih doista suvišna. Tako naposljetku dolazimo do kritike suvremenih “klasno neutralnih” pokušaja u društvenoj teoriji.

A danas? Protiv socioloških naočnjaka

“Od viška doprinosa društvenoj teoriji koji bi bili fundirani u materijalističkoj metodi, a koji bi drugačije izgledali od takozvanih metodoloških vježbi za koje

58) Sennet 1972. Fetišizam robe i novca (MED 21, str. 73 i dalje; MED 23, str. 328-9) prouzrokuje da “u glavama” nalazimo drugačiju percepciju nego u teoriji (MED 6, str. 306; MED 23, str. 261; MED 25, str. 131). Društveni se odnosi pojavljuju kao svojstva stvari – čini se kao da je “prirodno” svojstvo novca da stvara više novca; a stvari (primjerice, tržište dionica) se personaliziraju.

59) Za analizu takvih transfera vrijednosti usp. Shaikh 1996 i 2003

60) “Naime, svaka nova klasa koja stupa na mesto klase koja je pre nje vladala prinuđena je da (...) svoj interes prikazuje kao zajednički interes svih članova društva, tj. idejno izraženo, da svojim mislima daje oblik opštosti, da ih prikazuje kao jedino razumne, opšte važeće” (MED 6, str. 44; Speth 2004).

znam da ih jednako tako malo cijenite kao i ja, u Njemačkoj nikad nismo patili, a ne patimo od njega ni danas.”

Walter Benjamin Norbertu Elias, Pariz, 12.6.1938.

Što je sociologija spekulativnija, to je više orijentirana na vrijednosti. Normativna implikacija primjerice pozitivističke sociologije, koja je nastala u okviru političkih previranja u Francuskoj, bila je skrojena prema idealu tehnoškrog i kvijetističkog korporativizma – “društvo znanja” kao diktatura inženjera⁶¹. Naglasak je pritom, kao i kod Hegela, Schmollera i Thomasa Marshalla (1949), ležao na državi, koju se međutim manje analiziralo, a u daleko većoj mjeri pretvaralo u adresat lijepih političkih želja. Za razliku od te etatičke socijalne filozofije s njenim neanaliziranim *deus ex machina*, Marx je htio pokazati da država u međugri različitih sila nipošto automatski ne prevladava, nego i sama predstavlja plijen za različite uključene stranke.⁶² Kod Marxa dakle nije riječ o nekakvoj “normativnoj socijalnoj filozofiji” koja bi u odisala duh birokratizma i odavala se, prije bilo kakve analize, pacifirajućim tendencijama, nego o razumijevanju temeljnih interesa aktera i prinuda pod kojima djeluju. Utoliko je Marx “vrijednosno neutralniji” nego što je to bio Comte.

Marxov spoznajni interes pritom je nedvojbeno bio pomoći radničkoj klasi da bolje razumije vlastiti položaj, kako bi se u budućim krizama politički bolje snašla nego još 1848. godine. Sve dok se teoriju i praksu umije razlikovati (što u njemačkoj misli sve do danas često predstavlja problem, usp Henning 2005), taj interes ne može umanjiti vrijednost neke spoznaje. Jedna od ranih figura izbjegavanja Marxa – “vrijednosna neutralnost” koju je zahtijevao Max Weber – to je pogrešno tumačila kao teorijski voluntarizam. To međutim ne predstavlja “pobijanje” klasne teorije, nego je samo dovelo do njenog ignoriranja od strane “građanskih” teoretičara.⁶³ A tek to je pravi vrijednosni sud. Odbijanje i ignoriranje klasne teorije ispočetka je često bilo motivirano željom da se društvene borbe pacificiraju odozgo nametnutim mirom i re-etablira neupitna društvena hijerarhija. Danas se više radi o potrebi da se stvori harmonizirana

61) “Prava paralela Comteu je Fichte sa svojim totalitarnim sklonostima” (Jonas 1968 I, str. 267).

62) U odnosu na Hegela, Marx je to pokušao pokazati *filozofski* (MED 3, str. 5 i dalje, str. 150 i dalje). U francuskim spisima, pokazao je *historiografski* da država u tim borbama nipošto ne stoji iznad različitih stranaka u sukobu, kao što bi to htjeli filozofija pojmovi i pozitivizam (MED 10, str. 9 i dalje; MED 11, str. 91 i dalje; MED 27, str. 3 i dalje). O autoritarnom korporativizmu pozitivizma vidi Jonas 1968 I, str. 264 i dalje, II, str. 31 i dalje; o “materijalističkoj teoriji države” Hirsch 2005.

63) Primjerice, zbornik *Klassenbildung und Sozialschichtung* [Nastanak klasa i socijalna stratifikacija] (Seidel/Jenkner 1968), s izuzetkom teksta Eduarda Bernsteina, ne sadrži nijedan rad Marxa ili nekog marksista (jedino se Roberta Michelsa ozbiljno referira naMarxa). Teorija može biti *motivirana* vrijednosnim sudovima (što je slučaj i sa sociologijom Maxa Webera), a unatoč tome ostati analitički jasna. No ako želi biti uvjerljiva, vrijednosni sud mora *izvesti* iz same stvari, a ne stvar prikazati u skladu s prethodno formiranom mišljenju. Za prikaz i analizu dubinskih teorijskih tendencija izbjegavanja Marxa u socijalnoj filozofiji vidi pobliže Henning 2005.

slika besklasnog društva srednjih slojeva, društva uslužnih djelatnosti, društva konzuma, društva hedonizma ili društva znanja (prikladnije bi bilo govoriti o “bankrotiranom društvu klasnih statusa”); pri čemu je jedino što te imaginarije povezuje upravo njihova navodna besklasnost.

Te alternativne slike društva nisu uvijek empirijski fundirani sociološki rezultati, nego često esejistički izražene političke želje (“istraživački programi”), koje međutim nalaze oduševljene poklonike. No na razmišljanje i skepsu bi trebala navesti već i nevjerovatna količina konkurirajućih “dijagnoza vremena”. One ne mogu sve istovremeno biti istinite. Pored toga, često imaju prilično kratak rok trajanja – dijagnoze, kakve su nastajale još ranih 1990-ih, da je ekonomija zbog sve kraćeg radnog vremena i rastućih plaća postala manje relevantna za socijalnu stratifikaciju (Geißler 1992), već deset godina kasnije su postale *passé*, jer plaće danas padaju, a radno vrijeme se produžuje. Na anti-klasne teorije ranijih desetljeća ne moramo ni podsjećati. To međutim ne znači da su te dijagnoze nužno bile pogrešne, nego samo da su se pogrešno prodavale kao “opovrgavanje” klasne teorije. Jer takvo što nikad nisu uspjele polučiti.

Unatoč invektive Maxa Webera, upravo u pitanjima kategorizacije socijalne stratifikacije vrijednosni sudovi dakle i dalje imaju velik utjecaj. To se manifestira u izrazito željama motiviranim slikama društva kao društva “mnogih izbora”, društva “doživljaja” ili društva “znanja” (u kojemu dobro obrazovanje i “self-management” uklanjaju sve prepreke socijalnom usponu), dakle u miješanju danih podataka s “normativnom socijalnom filozofijom”, *umjesto* ekonomski fundirane analize. Ironija klasne teorije je da ona čak i o tome može nešto reći; ona je dakle – da upotrijebimo žargon – “autorefleksivna”: u raspon njenih tema spada i govor o njoj samoj, tako da nipošto ne možemo govoriti već o njenom teorijskom “opovrgavanju” kada je pojedini autori niječu. Jer klasno uvjetovano odbijanje odveć otvorenog razlaganja klasnih odnosa i samo je još uvijek tema klasne teorije, iako ne i njena jedina tema. Klasni teoretičari samo uvjetno mogu očekivati da će im njihovi građanski dvojnici jednom, na temelju činjenica, dati za pravo – jer ne radi se samo o činjenicama, nego istovremeno i o slikama svijeta, a one su, prema viđenju klasne teorije, ovisne o socijalnoj poziciji, koja je istovremeno objekt (ili “subjekt-objekt”) analize.⁶⁴ Čita li se uz dlaku, uvijek iznova proglašavani kraj klasne teorije stoga se može dešifrirati kao dokaz njene relevantnosti: prvo već zato što se, unatoč periodičnim osporavanjima,

uvijek iznova nameće, a njena pobijanja puno brže zastarijevaju od nje same – posljedično, ona mora imati nekakav *fundamentum in re*; nadalje, jer je jedina teorija socijalne stratifikacije koja je tematizirala i same teorijske debate o stratifikaciji te nastoji objasniti još i same *motive* vlastitog odbijanja (Luhmann je tu gestu pokušao kopirati svojim “promatranjem druge razine”, iako ne naročito uvjerljivo). Opovrgavanje klasne teorije dakle nipošto nije tako jednostavno: sve dok određene fenomene može bolje objasniti od svojih teorijskih supstituta, njeno puko osporavanje ne znači puno.

No ta “autorefleksivnost” klasnu teoriju nipošto ne čini “paradoksalnom”, kao što to sugerira tvrdokorni logički paralogizam među sljedbenicima Niklase Luhmanna. Otvorenim ostaje jedino može li se uopće pretpostavljati postojanje volja za konsenzualno orijentiranim razrješenjem pitanja. S gledišta sociologije znanosti, svatko će priznati da će teorija koja je nepopularna u struci i u financijski moćnim dijelovima javnosti teže naći sljedbenike od popularnijih teza. No valjda nitko tom efektu ne bi priznao i utjecaj na *sadržaj* teorije – doista bi bila blamaža kada bi se sociolozi shvaćali *samo još* kao distributeri politički poželjnih i medijski iskoristivih *ad hoc* teza. No upravo to je baš za sociologe neugodna poruka klasne teorije: teorije socijalne stratifikacije nipošto nisu neutralne *per se*, štoviše, nego i same mogu postati instrumentom klasne borbe. To može biti razlog više da se tu neugodnu teoriju ne voli.

S industrijalizacijom (koju nije zamijenilo “baziranje [ekonomije] na znanju”, nego je, naprotiv, znanje poboljšava i unapređuje) političke i socijalne su se forme ekonomskog društva konstantno i rapidno mijenjale, i čine to još uvijek. No upravo *zato* što moderno društvo organizira samo sebe, političko oblikovanje i podjela društvenog proizvoda su kontroverznije nego ikad.⁶⁵ Zadatak socijalne teorije u klasičnom shvaćanju stoga je objasniti suvremeno stanje društva (koje prvo treba adekvatno opisati, samo na tome ne smije ostati) iz temeljnih općih snaga podruštvljenja i specifičnih uvjeta situacije. U opća obilježja kapitalizma spadaju i klasne pozicije, na što ukazuje već i to da ih se *ne* vidi u svakom trenutku – isto kao što nijedan fizičar ne može “vidjeti” neku fizikalnu silu (u nijednom od ta dva slučaja nije posrijedi nikakva metafizička “imunizacija”, nego konvencionalna tvrdnja koja se mora potvrditi na kakvoći objašnjenja, a ne na njenoj poželjenosti). Pitanje dakle nije da li u kapitalizmu postoje klase ili ne; nego *na koji način* su one dane, na kojoj se razini apstrakcije rasprava o njima

64) “Individue koje sačinjavaju vladajuću klasu imaju između ostalog i svest i, stoga, misle; dakle, ukoliko one vladaju kao klasa i određuju čitav obim jedne istorijske epohe, samo se po sebi razume da one to čine celim svojim opsegom, pa između ostalog vladaju i kao stvorenja koja misle, kao proizvođači misli, regulišu proizvodnju i raspodelu misli svoga doba; dakle, po sebi je razumljivo da su njihove misli vladajuće misli te epohe” (MED 6, str. 43; usp. MED 11, str. 112; MED 28, str. 220).

65) Već taj termin budi sumnju u to da menadžeri “stvaraju” burzovnu vrijednost nekog poduzeća. Konceptualizacija onoga što se pritom uopće mjeri sadrži element socijalnog sukoba, što je Eriku Gumbelu (*Klassenkampf und Statistik*, 1928) još bilo jasno, ali vrlo rijetko postaje vidljivo u današnjim studijima menadžemta.

vodi i u kojim se kulturnim kristalizacijama mogu pokazati klasno-društveni procesi i *kako*.

Nije teško ukazati na fenomene u kojima se klasna semantika prosto nameće. Upadljive su, primjerice, manifestacije “financijskog kapitalizma”, s njegovim novim nejednakostima koje pak ukazuju na vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, odnosno njihovim financijskim derivatima, i zaoštavaju nejednakosti (o tome vidi Henning 2006). U socijalnom svijetu koji se sam sebe shvaća kao “meritokratsko društvo” danas je opet moguće ostvariti visok prihod isključivo na temelju vlasništva, bez potrebe za dodatnim naporima⁶⁶ – “refeudalizacija” usprkos (ili zbog) istovremenog isticanja meritokratskih vrijednosti kao onih kojima se rukovodi. Taj se obrazac javlja i u prisvajanju resursa poput vode, gena, udjela u poduzeću itd., koji prije nisu imali robni oblik, a sve u svrhu iznajmljivanja (Rifkin 2000). To ukazuje na paralele s “prvobitnom akumulacijom”, pa se stoga prikladno opisuje kao “eksproprijacijski kapitalizam” (Zeller 2004, vidi isto u Henning 2006). Tu postoji jasna paralela sa starim obrascem “rentijerskog parazitizma” (Buharin 1926).

To je naročito bizarno s obzirom na kampanje koje, obrnuto od toga, od radnika pod svaku cijenu žele napraviti *poduzetnike u duhu* (Bröckling 2002), iako je kvota samozaposlenih u Njemačkoj izrazito mala. I ovdje je klasni indeks i više nego prepoznatljiv: izmještanje eksploatacije u sebstvo šteti na menadžerskim troškovima – jer i menadžeri su u konačnici zaposlenici, pa čak i kada se preko dioničkih opcija daju vezati za interese poduzeća. Intrinzično motivirani radnici s pounutrenom poduzetničkom perspektivom bit će manje skloni tome da sebe poimaju kao *radnike* i koriste klasične oblike radničke reprezentacije. Što bi u kontinuiranom podrivanju prava radničkog suodlučivanja i kolektivnog pregovaranja drugo trebalo vidjeti nego “attack on labour”, klasni rat odozgo s ciljem povećanja stope viška vrijednosti (više rada za manje novca)? Tim bolje ako se oni koji za to moraju “platiti” više ne organiziraju kako bi pružali otpor – ili im je samo organiziranje zabranjeno (kao u Lidlu ili Aldiju).

No za to je međutim potrebna ideološka intervencija impresivnih razmjera (“Du bist Deutschland”, usp. Speth 2004). Ironično je da su takve kampanje često više metafizičke od stare klasne teorije, kojoj se često predbacuje

“esencijalizam”. Jer one nejednakost više ne vide kao profani rezultat socijalnih borbi, nego kao izraz “dublje” sudbine onih koji su nejednaki: ona postaje njihova vlastita *krivica*. Budući da nikakva društvena odgovornost više nije vidljiva, nestaju i solidarne kompenzacije, iako jaz između siromašnih i bogatih sve više raste. I tvrdnja da i ostvarenje prihoda bez ikakvog radnog doprinosa već *per se* predstavlja “postignuće” zahtijeva nemalo truda metafizičkog uvjerenja: naizgled je sam novac taj koji radi za svoje nosioce, što predstavlja povratak novčanog fetišizma u čistom obliku (vidi MED 23, str. 329).

Da bismo promatrali klasnu borbu, ne moramo dakle ići u inozemstvo. No ako to ipak učinimo, slika postaje još kudikamo izoštrenija. Jer ono što se nama predstavlja kao “društvo znanja” – koncentracija velikih koncerna na zadatke planiranja i administracije u domaćim zemljama, to se u zemljama u koje se proizvodnja preselila otkriva kao prljavi mančesterski kapitalizam. Ono što neki tamo opisuju kao “isključivanje” i smatraju novim fenomenom, sliči onome što se s europskim radnicima događalo u 19. stoljeću (Day 2001, 114), a ublaženo je tek nakon dugotrajnih borbi. Prednosti mnogih zemalja nisu niske nadnice, nego i “funkcionalni” politički sustavi koji uopće neće dozvoliti nastanak otpora radništva ili njegovo dopiranje u javnu sferu (kao što se to pokazalo u Nigeriji, ali sve više i u Kini). To što se kapitalizam internacionalizirao (Reich 1996) nije razlog protiv, nego prije *za* klasno-društvene analize, koje ionako oduvijek poživaju na internacionalizmu (Silver 2005).

U međuvremenu su se klasno-društvene analize akademskog svijeta premjestile na popularnu kulturu. Indikativno je s kojom se samorazumljivošću u novijim filmovima, čak i u Hollywoodu, polazi od klasnih suprotnosti, usprkos svim mitologemima u daljnjem tijeku radnje.⁶⁷ To bi i sociologija opet trebala raditi. A može to činiti bez straha od redukcionizma ili ekonomizma. Jer jedno je pitanje *kako* se nejednakosti izražavaju, a drugo je pitanje *što* se u njima zapravo izražava. Radi se o tome da se ta dva pitanja ponovno poveže jedno s drugim. Time smo opet dospjeli do pitanja zašto se to ne događa u daleko većoj mjeri.

Da se društvena nejednakost, koja nikada nije nestala, od 1970-ih ponovno povećava (Brock 1991), i da je posljednjih godina poprimila drastične oblike (Noll/Weick 2005), osim za tvrdolinijaše ni za koga ne bi trebalo biti sporno, jer od toga polaze čak i protivnici klasne teorije (npr. Hradil 1992, str. 82). Također, da je to prvenstveno rezultat *ekonomskih* nejednakosti, koje onda utječu

⁶⁶ Kasino-kapitalizam postaje “najčišći i najkolosalniji kockarski i varalički sistem” (MED 23, str. 374) u kojemu samo “pustolovi” (373) ubiru vrhnje. Financijski kapitalizam razvija se u “najčišći i najkolosalniji kockarski i varalički sistem” kako bi se “sve više ograničava[o] broj one šake ljudi koji eksploatišu društveno bogatstvo” (374). “Što krupni trgovac špekulant rizikuje jeste društvena, a ne *njegova* svojina” (MED 23, str. 372). Da se pritom formiraju i nove buržoaske klase, razmatrali su pored citiranih Rügemer 2004, Zeller 2004, Bruhns 2005 i Resch 2005 te Hartmann 1999 i Sklair 2001. “Sad plaćeni nameštenici vrše sve društvene funkcije kapitalista. Kapitalist nema više nikakve druge društvene delatnosti osim da prima dohodak, da seče kupona i da igra na berzi, gde razni kapitalisti jedan drugom oduzimaju kapital” (Engels, MED 31, str. 213).

⁶⁷ Noviji primjeri za to su animirani filmovi o robotima (*Robots*) ili čudovištima (*Monster Corporation*), u kojima krupni kapital zagorčava život malom čovjeku (odnosno, robotima i čudovištima). Sofisticiraniji filmovi iz Francuske ili Engleske suptilnije tematiziraju klasne suprotnosti, često i tragički (*I will dance* ili *Biester*). Film je zamijenio roman kao medij u kojem moderna društva stvaraju sliku o sebi samima (vidi npr. Ross 1998).

na različite dimenzije poput socijalnog habitusa, obrazovnih šansi ili šansi za društveni uspon (Hartmann 2002), teško da se još može dovesti u pitanje – ako se ikad moglo.⁶⁸ Nedavni napad nekih filozofa na “jednakost” (Krebs 2000) odnosio se prije na normativno-pravnu ravnopravnost, nego na faktičnu jednakost početnih uvjeta, o kojima ionako ne može biti govora (tim gore, ako se sada već i “temeljne fikcije” prosvjetiteljstva klimaju). Priznaje se čak i velika ulogu koju faktori *kapitala i rada* igraju u stravičnoj nejednakosti.⁶⁹ A upravo to je klasna teorija htjela učiniti razumljivim, pa bi u normalnim okolnostima bilo za očekivati da će takva “teorijska ponuda” biti prihvaćena sa zahvalnošću. Zašto onda tako velik otpor u odnosu na nju?

U doba Hladnog rata često se izbjegavala bila kakva bliskost s ideološkim protivnikom; to ne zahtijeva objašnjenje. Tu su bliskost u pravilu tražili samo provokatori; to je zadatak koji je pojam klase zasigurno dugo pratio. No mora li se ta politički razumljiva, no kao objašnjenje za potpuno negiranje cijelog jednog diskursa nedostajna, distanca spram već zaposjednutog teorijskog jezika naknadno stilizirati u *argument*? Nije li bauk političkog marksizma i nepokornih studenata, zbog kojega su se mnogi proklamirani liberalni teoretičari, unatoč početnim simpatijama, distancirali od marksizma, odavno nestao? Postoje, kao što je spomenuto, kompliciraniji razlozi, koji leže u samoj teoriji: ta je paradigma jednostavno nepomirljiva s određenim drugim temeljnim pretpostavkama.

Postoji cijeli niz sadržajnih obilježja koji otežavaju recepciju pojma klase, iako upravo oni čine njegovu konceptualnu snagu. Tu je prvo okolnost da je pojam klase *sistemska pojam*, i to u drugačijem smislu od onoga u “teoriji sustava”. Imenuje realnost koja nije “samo” ekonomska ili “samo” politička ili kulturna. Pojam klase artikulira se iz mišljenja koje ekonomiju, kulturu i politiku poima kao međusobno povezane dijelove sistemske cjeline. Stoga potkopava brzopleto ontologiziranu analitiku potpuno odvojenih funkcionalnih logika, kakvu si je složila jedna sociološka struja kasnog 20. stoljeća, koja je samu sebe pogrešno nazivala teorijom sustava. Kroz prizmu anonimnog, nepovezanog i sadržajno

ispražnjenog procesuiranja spiritualističko-bestjelesne “komunikacije” svako teorijsko povezivanje ekonomije, kulture i politike *mora* se činiti objektivističkim, esencijalističkim ili determinističkim – jednostavno zato što se takvo povezivanje iz njene samoskrivljeno nesistematične optike (koja se umjesto teorije sustava radije trebala nazvati “teorijom ladica” – *compartmentalism*) teško može zamisliti. Povezivanje se može zamisliti samo još uz pomoćnu pretpostavku vrlo zamršene operacije pod imenom “strukturno povezivanje”, koja jednostavno čini kompliciranim, a uz to i fundamentalnu polazišnu misao teorije sustava, funkcionalno diferenciranje, kao usput stavlja izvan snage, ako je dovede u probleme. Iz znanstveno-teorijske perspektive, to je prilično sumnjivo.⁷⁰ No upravo se taj uvid zaobilazi kada novija “teza o dediferencijaciji” tvrdi da takva povezanost nije nešto što je teorija dugo previđala, nego predstavlja nepredvidljivu novost u realnom svijetu. To je idealistički paralogizam koji iz povijesti teorije izvodi zaključke o realnosti.

Drugo obilježje pojma klase koje otežava njegovu recepciju jest njegova *dinamika*. On je puno manje strukturni nego što je procesualni pojam; sadrži, dakle, podjednako, strukture i djelovanje (kao i njihovu povezanost), što je uvid koji se često pripisuje Giddensovoj “tezi strukturacije”, iako ona zapravo dolazi od Marxa. Zanimljivo je to, većina kritika pojma klase prebacuje mu da je doduše relativno dobro “opisao” određenu historijsku konstelaciju, ali da “danas više” ne vrijedi.⁷¹ To međutim promašuje jezgru tog pojma, koji je uklopljen u teoriju kapitalizma. U svojoj višedimenzionalnosti, ona za cilj nema samo opisati, nego opisano i objasniti.⁷² Objasniti želi eksplozivnost i stalnu promjenu unutar kapitalizma, čija strahovita dinamika neprestano revolucionira

⁷⁰ Atraktivnost te kompliciranosti vjerojatno predstavlja nenamjerno nasljedstvo spora o pozitivizmu [Positivismusstreit – rasprava između Frankfurtske škole i kritičkih racionalista pod vodstvom Karla Poppera, op. prev.]: sociološku dijalektiku se, doduše, nije uspjelo formulirati, ali je šarm komplicirano zvučućeg prešao s Adorna na Luhmanna. Često spominjano srodstvo marksizma i teorije sustava nema toliko veze sa sadržajem, koliko s auroom misterioznog, navodno “dubokog” mišljenja.

⁷¹ O toj izrazito omiljenoj frazi (npr. u Kreckel 2004, str. 126), koja korijene vuče iz filozofije povijesti, više u Henning 2005 (logika tog historijskog distanciranja suptilno se razvijala u kroz recepcije Marxa Eduarda Bernsteina, Lenjina, Hansa Freyera te Jürgena Habermasa).

⁷² Ta se razlika nazire i u polemici Petera Imbuscha: “Metodološki, klasnoteorijske analize međutim ne verificiraju vladajuću klasu empirijski, nego je strukturno-geneološki deduciraju iz historijsko-materijalistički potkovanih zakona razvoja povijesti” (u: Hradil 2003, str. 19). Za razliku od Kreckela, eksplanatorna ravan se ovdje *primjećuje*, ali je se a) *krivo određuje* kao metafiziku povijesti, umjesto da je se situira u socijalnoteorijski sadržajnu ekonomsku teoriju (no nju se karakterizira kao “ekonomističku” – zašto, međutim, ne jednostavno kao ekonomsku?); te se b) u opreci s klasičnim modelom objašnjenja (Hempel 1948) prethodno zahvaćanje empirije za nju predstavlja kao *suvišno*. Za razliku od kasnijih lenjinističkih tradicija, Marx i Engels su znali za empirijsku uvjetovanost klasne teorije: “To ne sprečava da ista ekonomska baza – ista po glavnim uslovima – može usled bezbrojnih različitih empiričkih okolnosti, prirodnih uslova, rasnih odnosa, istorijskih uslova koji deluju spolja itd. pokazivati beskonačne varijacije i nijanse u pojavi, a koje se *možu razumeti jedino analizom tih empirijskih datih okolnosti*” (MED 23, str. 658-9; kurziv C.H.). Takve su opise stvorili za nekoliko različitih situacija (Engels za Englesku, Marx za Francusku 1840-ih godina: MED 4, str. 111-330; MED 10, str. 9-90; MED 11, str. 91-168).

⁶⁸ U pregledu literature na temu klasne teorije, Sebastian Herkommer je oštro, ali pronicljivo primijetio da je nakon roaring nineties i Hradil (2001, str. 280) “iznenada” počeo govoriti o “re-ekonomizaciji” (u: Bischoff/Herkommer/Hünig 2002, str. 156; usp. Herkommer 2005). No to se zapravo nije dogodilo tako iznenadno; stvari su samo postale toliko nametljivo očite da se ni uz najbolju volju više ne daju sakriti.

⁶⁹ “Nije uopće potrebno biti marksist da bi se uvidjelo da antagonizam kapitala i rada u našem društvu i dalje spada u glavne konflikte” (Beate Kraus u Hradil 2003, str. 103). I Reinhard Kreckel zagovara tezu “da sociološka analiza makrosocijalnog polja silnica, koje garantira perpetuaciju strukturne nejednakosti i potlačivanja u tržišno organiziranim društvima, ne može uspjeti bez posezanja za konceptom apstraktnog klasnog odnosa između kapitala i rada” (Kreckel 1990, str. 51; usp. 2004, 165 i dalje; W. Müller 1997, str. 16). On klasnu teoriju odbija jer ne razlikuje deskripciju trenutnog stanja od ekonomskog eksplanatornog modela – što je, međutim, jezgra klasne teorije (Bischoff 2002, str. 33 i dalje). Zbog toga dolazi do paradoksalnog zaključka o “klasnom odnosu bez klasa” (Kreckel 2004, 141 i str. dalje). No sadržajno si je tu obligatornu polemiku protiv klasne teorije mogao i uštedjeti da joj nije podmetao apsurdnosti poput sljedeće: “Za Marxa je klasni interes moguće jednoznačno izvesti iz ekonomske situacije neke klase” (59).

moderna društva već preko 200 godina. Za to su doista potrebni opisi, ali opisi koji mogu otkriti identično u različitom. Dinamičnu se realnost može razumjeti jedino u teoriji koja samu tu dinamiku čini objektom vlastite analize, umjesto da je jednostavno mimetički slijedi, tako što će svoje ionako čisto fenomenalne pojmove svake dvije godine mijenjati (“danas više ne”), pa promjene doista više ne može objasniti, nego im se samo još okazionalistički čuditi.

Neka klasa, dakle grupa ljudi u modernom kapitalizmu sa sličnim polazišnim pretpostavkama, svog zajedničkog položaja može biti svjesna ili ne, može se interno mijenjati, može se kao cjelina uspinjati, razdijeliti se, može se dinamizirati ili otvrdnuti, izgubiti kontakt s političkim strankama itd.; no i dalje je se može opisati *kao* klasu, čak i ako ne djeluje “klasno svjesno”. Kako bi se upravo te promjene mogle objasniti, potreban je taj (na određen način na teorijske mode otporan) pojam. Ako ga se uzima kao opis jednog jedinog momentalnog stanja, fundamentalno ga se pogrešno shvaća, što ne znači da ga se ne može iskoristiti i u tu svrhu.

Što bi, uostalom, uopće moglo stupiti na njegovo mjesto? Pogled na stvari za koji visoki prihodi *per se* vrijede kao mjerilo društvenog doprinosa ne može objasniti društvene nejednakosti; on ih samo “opravdava”, a pritom ne dodaje ništa na planu novih informacija, dok istovremeno prijetvorno štiti o nastanku tih razlika. Takav pogled je jednostavno nedovoljno kompleksan. I legitimacijski narativi o apstinenciji od konzumacije kapitalista i o rizicima kojima se investitori navodno izlažu su bespredmetni: pri milijunskim приходima ne može više biti govora o apstinenciji od konzumacije, dok su nosioci rizika primarno radnici. Sukladno tome, ispravno shvaćenom pojmu klase se može nešto prigovoriti jedino ako se od kapitalizma, čiji su klase izraz, u cijelosti apstrahira (kao recentno Honneth 2005).

Živimo li danas doista u “potpuno drugačijem” svijetu od onoga 19. ili 20. stoljeća? Ti su svjetovi uvelike bili obilježeni klasno-društvenim sukobima i mišljenjem u ideološkim taborima – no “građanski” članovi njemačkog parlamenta ni danas ne razgovaraju s kolegama iz Die Linke, pa je barem tu klasna borba još itekako živa. Uz takve premise, nikakva diskurzivna etika ovoga svijeta neće uspjeti stvoriti socijalni konsenzus (osim možda u teoriji – koja upravo zbog toga može računati na zahvalne primatelje kada tvrdi da takav konsenzus postoji, makar on počivao samo na sličnom konzumacijskom ponašanju). Takav “konsenzus” prije zahtijeva *isključivanje* drugačijeg mišljenja iz debate, kao što postmoderni mislioci, iako većinom bez referiranja na konkretne sadržaje, često prigovaraju. A to je sve samo ne nešto novo.

Kako onda razgraničiti historijske “epohe”? Jesmo li doista primorani neprestano izmišljati nova fenotipska obilježja i konstruirati nove pomodne

i medijski utržive kategorizacije i “sistemske logike”⁷³. Ne bismo li – kao što primjerice biološka znanost već odavno čini – umjesto toga promjenu i bogatstvo *unutar* epohe mogli opisivati uvelike sličnim klasifikacijama, koje leže u samoj stvari? Shvati li se pojam klase ozbiljno, on je za to vrlo prikladan.⁷⁴ No to nipošto ne znači da empirijska istraživanja postaju suvišna. Nasuprot tome, radi se o pitanju u kojem teorijskom okviru je empirijske podatke moguće adekvatno *tumačiti*.

73) Smjene epoha (fordizam, postfordizam; društvo rada, društvo uslužnih djelatnosti, društvo znanja itd.) slijede jedan za drugim, svakih deset godina fundamentalna logika sustava se naizgled mijenja. To bi bila doista neobična hipoteza; smislenije je pretpostaviti da se teorijske mode mijenjaju brže od temeljnih društvenih snaga.

74) Wal Buchenberg je stoga ustvrdio: “Karl Marx društvene klase nije razlikovao poput istraživača javnog mnijenja, nego poput biologa, koji svoje iz analize dobivene razlikovne kriterije primjenjuje na živa bića i biljke, ne pitajući ih odgovara li im pripadnost određenoj vrsti ili ne“ (*u Marxistische Blätter* 2/2002, str. 65). To međutim previda da klasni pojam upravo nije primarno fenotipski, kao što je to klasični biološki aparat, nego prije traži “skriveno”, ali zbog toga u svojim učincima to moćnije veze (stoga bi usporedba s genetikom bila prikladnija; vidi fusnotu 43. No to ne znači da je s time povezan bilo kakav biologizam, jer radi se o paralelama u *metodi*, ne u sadržaju).

S njemačkog preveo: Alan Sućeska

Literatura

Adorno, Theodor (ur.): *Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft? Verhandlungen des 16. Deutschen Soziologentages in Frankfurt am Main 1968*, Stuttgart, 1969.

Beck, Ulrich: *Risikogesellschaft*, Frankfurt/Main (fortan kurz Fr/M), 1986.

Beck, Ulrich/Beck-Gernsheim, Elisabeth (Hg.): *Riskante Freiheiten*, Fr/M, 1994.

Bell, Daniel: *Die nachindustrielle Gesellschaft*, Fr/M, 1975.

Bender, Christiane/Graß, Hans: *Arbeiten und Leben in der Dienstleistungsgesellschaft*, Konstanz, 2004.

Berger, Johannes: "Was behauptet die Marxsche Klassentheorie – und was ist davon haltbar?", u: H.J. Giegel (ur.): *Konflikt in modernen Gesellschaften*, Fr/M, 1998., str. 29-60

Bischoff, Joachim (Hg.): *Die Klassenstruktur der Bundesrepublik Deutschland. Ein Handbuch zum sozialen System der BRD*, Berlin 1976./Hamburg 1980.

Bischoff, Joachim i dr.: *Jenseits der Klassen? Gesellschaft und Staat im Spätkapitalismus*, Hamburg, 1982.

Bischoff, Joachim/Herkommer, Sebastian/Hüning, Hasko: *Unsere Klassengesellschaft. Verdeckte und offene Strukturen sozialer Ungleichheit*, Hamburg, 2002.

Bödecker, S./Moldenhauer, O./Rubbel, B.: *Wissensallmende. Gegen die Privatisierung des Wissens der Welt durch ‚geistige Eigentumsrechte‘*, Hamburg, 2005.

Borkenau, Franz: *Der Übergang vom feudalen zum bürgerlichen Weltbild. Studien zur Geschichte der Philosophie der Manufakturperiode*, Paris, 1934.

Bottomore, T.B.: *Die sozialen Klassen in der modernen Gesellschaft*, München, 1967.

Bourdieu, Pierre: *Die feinen Unterschiede: Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft* (1982), Fr/M, 1994.

Brede, Karola: "Das Problem der Verfügung über die Individualität der Angestellten. Macht, Unterordnung, Aggression", u: Joachim Beerhorst/Alex Demirovic/Michael Guggemos (ur.): *Kritische Theorie im Gesellschaftlichen Strukturwandel*, Frankfurt/Main, 2004., str. 243-265

Brock, Ditmar: *Der schwierige Weg in die Moderne. Umwälzungen in der Lebensführung der deutschen Arbeiter zwischen 1850 und 1980*, Frankfurt/Main, New York, 1991.

Brock, Ditmar: "Rückkehr der Klassengesellschaft? Die neuen sozialen Gräben in einer materiellen Kultur", u: Beck 1994., str. 43-60

Bröckling, Ulrich: "Jeder könnte, aber nicht alle können. Konturen des unternehmerischen Selbst", u: *Mittelweg* 36, 11.4 (August/September 2002.), str. 6-26

Bruhn, Jürgen: *Raubzug der Manager oder Die Zerstörung des Sozialstaats*, Hamburg, 2005.

Bucharin, Nikolai: *Die politische Ökonomie des Rentners*, Beč/Berlin, 1926.

Burawoy, Michael/Wright, Erik Olin: "Sociological Marxism", Draft, ožujak 2000., dostupno na: http://sociology.berkeley.edu/faculty/BURAWOY/burawoy_pdf/sociological.pdf (pristupljeno 15.02.200.)

Calvert, P: *The Concept of Class*, London, 1982.

Cantillon, R.: *Essai sur la nature du commerce en générale* (1755), London, 1931.

Croix, G.E.M. de Ste.: *The Class Struggle in the Ancient World*, Ithaca, 1981.

Croner, F.: *Die Angestellten in der modernen Gesellschaft*, Beč, 1954.

Dahrendorf, Ralf: *Soziale Klassen und Klassenkonflikt*, Stuttgart, 1957.

Day, Gary: *Class*, London/New York, 2001.

Defoe, Daniel: "Extracts from the Plan of British Commerce" (1728), u: J. McCulloch (ur.): *A Select Collection of Scarce and Valuable Tracts on Commerce*, London, 1859.

Dietrich, Ben: *Klassenfragmentierung im Postfordismus. Geschlecht, Arbeit, Rassismus, Marginalisierung*, Münster, 1999.

Dimock, W./Gilmore, M. (ur.): *Rethinking Class. Literary Studies and Social Formations*, New York, 1994.

Drucker, Peter: *The Age of Discontinuity. Guidelines to our Changing Society*, New York, 1969.

Edgell, Stephen: *Class*, London, 1993.

Engler, Wolfgang: *Die Ostdeutschen als Avantgarde*, Berlin, 2004.

Engler, Wolfgang: *Bürger, ohne Arbeit. Für eine radikale Neugestaltung der Gesellschaft*, Berlin, 2005.

Fenske, Hans (ur.): *Geschichte der politischen Ideen: Von der Antike bis zur Gegenwart*, Fr/M, 1997.

Foster, John: "Class", u: J. Eatwell (ur.): *The New Palgrave: Marxian Economics*, New York, 1987., str. 79-84

Fourastié, Jean: *Die große Hoffnung des 20. Jahrhunderts* (1949), Köln, 1954.

Frank, Georg: *Mentaler Kapitalismus. Eine politische Ökonomie des Geistes*, München, 2005.

Frank, Thomas: *One Market under God. Extreme Capitalism, Market Populism, and the End of Economic Democracy*, New York, 2000.

Frégier, Honoré Antoine: *Über die gefährlichen Klassen der Bevölkerung in den großen Städten und die Mittel, sie zu bessern*, Coblenz, 1840.

Ganßmann, Heiner: "Die Arbeitsteilung zwischen Ökonomie und Soziologie bei

Franz Oppenheimer, Karl Mannheim und Adolph Lowe", u: Caspari, Volker/Schefold, Bertram (ur.): *Franz Oppenheimer und Adolph Lowe. Zwei Wirtschaftswissenschaftler der Frankfurter Universität*, Marburg, 1996., str. 187-224

Geiger, Theodor: *Die Klassengesellschaft im Schmelztiegel*, Köln, 1949.

Geißler, Rainer: *Die Sozialstruktur Deutschlands*, Wiesbaden, 1992.

Geißler, Rainer: "Kein Abschied von Klasse und Schicht. Ideologische Gefahren in der deutschen Sozialstrukturanalyse", u: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 48 (1996), str. 319 i dalje

Giddens, Anthony: *Die Klassenstruktur fortgeschrittener Gesellschaften*, Fr/M, 1979.

- Giddens, Anthony: *The Constitution of Society*, Cambridge, 1984.
- Gobineau, Arthur de: *Essai sur l'inégalité des races humaine*, 5 tomova, Paris, 1853-1855.
- Grünberg, Emil: *Der Mittelstand in der kapitalistischen Gesellschaft*, Leipzig, 1932.
- Gubbay, Jon: "A Marxist Critique of Weberian Class Analysis", u: *Sociology* 31 (1997), str. 73-89
- Guizot, Francois P.G.: *Cours d'histoire moderne, histoire générale de la civilisation en Europe*, Paris, 1828.
- Gumbel, Emil Julius: *Klassenkampf und Statistik. Eine programmatische Untersuchung*, Amsterdam, 1928.
- Hall, Peter/Soskice, David (ur.): *Varieties of Capitalism. The Institutional Foundations of Comparative Advantage*, Oxford, 2001.
- Hamilton, Alexander i dr.: *Die "Federalist papers"* (1787), Darmstadt, 1993.
- Hanway, John: *Observations on the Causes of the Dissoluteness which reigns among the Lower Classes of People*, London, 1772.
- Hartmann, Michael: "Auf dem Weg zur transnationalen Bourgeoisie? Die Internationalisierung der Wirtschaft und die Internationalität der Spitzenmanager Deutschlands, Frankreichs, Großbritanniens und der USA", u: *Leviathan* 27.1 (1999), str. 113-141
- Hartmann, Michael: *Der Mythos von der Leistungselite*, Fr/M, 2002.
- Haupt, Heinz-Gerhard/Crossick, Geoffrey: *Die Kleinbürger. Eine europäische Sozialgeschichte des 19. Jahrhunderts*, München, 1998.
- Hegner, F.: "Klassen, soziale", u: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Basel, str. 848-853
- Heinrich, Michael: *Die Wissenschaft vom Wert. Die Marxsche Kritik der politische Ökonomie zwischen wissenschaftlicher Revolution und klassischer Tradition*, Münster, 2001. (prvotno 1991.)
- Helmich, Hans-Joachim: *'Verkehrte Welt' als Grundgedanke des Marxschen Werkes. Ein Beitrag zum Problem des Zusammenhanges des Marxschen Denkens*, Fr/M, 1980.
- Helvétius, Claude Adrien: *De l'esprit* (1758), Paris, 1909.
- Hempel, Carl G./Oppenheim, Paul: "The Logic of Explanation", u: *Philosophy of Science* 15 (1948), str. 135-175
- Henning, Christoph (ur.): *Marxglossar*, Berlin, 2006.
- Henning, Christoph: "Übersetzungsprobleme. Eine wissenschaftstheoretische Plausibilisierung des Marxschen Gesetzes vom tendenziellen Fall der Profitrate", *Marx-Engels-Jahrbuch* 2005, Berlin, 2006.
- Henning, Christoph: *Philosophie nach Marx. 100 Jahre Marxkritik und die normative Sozialphilosophie der Gegenwart in der Kritik*, Bielefeld, 2005.
- Herkommer, S./Bierbaum, H.: *Industriesozologie. Bestandsaufnahme, Kritik, Weiterentwicklung*, Stuttgart, 1979.
- Herkommer, Sebastian: "Zur Aktualität marxistischer Klassentheorie", u: Kaindl 2005, str. 85-106
- Herrnstadt, R.: *Die Entdeckung der Klassen. Die Geschichte des Begriffes Klasse von den Anfängen bis zum Vorabend der Julirevolution 1830*, Berlin, 1965.
- Hirsch, Joachim: *Kapitalismus ohne Alternative?*, Hamburg, 1990.
- Hirsch, Joachim: *Materialistische Staatstheorie. Transformationsprozesse des kapitalistischen Staatensystems*, Hamburg, 2005.
- Hodgskin, Thomas: *Labour defended against the Claims of Capital, or the Unproductiveness of Capital proved with Reference to the Present Combinations amongst Journeymen, by a Labourer*, London, 1825.
- Homans, George C.: *The Human Group*, New York, 1950.
- Honneth, Axel: *Verdinglichung. Eine anerkennungstheoretische Studie*, Frankfurt/M, 2006.
- Hradil, Stefan/Imbusch, Peter (ur.): *Oberschichten – Eliten – Herrschende Klassen*, Opladen, 2003.
- Hradil, Stefan: "Eine Alternative? Anmerkungen zu Thomas Meyer", u: *Soziale Welt* 3/2001.
- Hradil, Stefan: "Sozialstruktur und gesellschaftlicher Wandel", u: O.W. Gabriel: *Die EG-Staaten im Vergleich*, Opladen, 1992.
- Hradil, Stefan: *Soziale Ungleichheit in Deutschland*, Stuttgart, 2001.
- Hradil, Stefan: *Sozialstrukturanalyse in einer fortgeschrittenen Gesellschaft*, Opladen, 1987.
- Huster, Ernst-Ulrich (ur.): *Reichtum in Deutschland: Der diskrete Charme der sozialen Distanz*, Fr/M i New York, 1993.
- Jonas, Friedrich: *Geschichte der Soziologie* (1968), 2 toma, Reinbek, 1976.
- Kaindl, Christina (ur.): *Kritische Wissenschaften im Neoliberalismus*, Marburg, 2005.
- Kautsky, Karl: *Der Ursprung des Christentums*, Stuttgart, 1908.
- Keller, Bill (ur.): *Class Matters*, New York, 2005.
- Keulartz, Jozef: *Die verkehrte Welt des Jürgen Habermas*, Hamburg, 1995.
- Klocke, A.: "Reproduktion sozialer Ungleichheit in der Generationenabfolge", u: Peter A. Berger/Michael Vester (ur.): *Alte Ungleichheiten, neue Spaltungen*, Opladen, 1998.
- Koch, Max: *Vom Strukturwandel einer Klassengesellschaft. Theoretische Diskussion und empirische Analyse*, Münster, 1994.
- Kracauer, Siegfried: *Die Angestellten* (1929), Fr/M, 1971.
- Krais, Beate: "Begriffliche und theoretische Zugänge zu den 'oberen Rängen' der Gesellschaft", u Hradil 2003, str. 35-54
- Krebs, Angelika (ur.): *Gleichheit oder Gerechtigkeit. Texte der neuen Egalitarismuskritik*, Fr/M, 2000.
- Kreckel, Reinhardt: "Klassentheorie am Ende der Klassengesellschaft", u: J. Berger/M. Vester (ur.): *Alte Ungleichheiten – Neue Spaltungen*, Opladen, 1998., str. 31-47

Krasmanski, Hans Jürgen: "Entwicklung und Stand der klassentheoretischen Diskussion", u: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 41 (1989), str. 149-167

Labica, Georges/Bensusan, Gérard (ur.): *Kritisches Wörterbuch des Marxismus*, sv. br. 4, Berlin, 1986., članak "'Klassen' und 'Klassenkampf'" (E.B.), str. 615-636

Laclau, Ernesto: *Politics and Ideology in Marxist Theory. Capitalism - Fascism - Populism* (1977), London, 1979.

Marshall, Thomas H.: *Staatsbürgerrechte und soziale Klassen*, Fr/M. 1992. (kao predavanje 1949.)

Marx, Karl/Engels, Friedrich: Werke, 42 Bände, Berlin 1956 i dalje.; za prijevod je korišteno i citirano jugoslavensko izdanje: Marx, Karl/Engels, Friedrich: *Dela*, 45 toma, Beograd 1968-1975.; skraćeno navođeno kao MED, s brojem toma te brojem stranica.

Marxistische Blätter: "Klasse' und Klassentheorie heute", Themenheft 2/2002, str. 36-97

Mauke, Michael: *Die Klassentheorie von Marx und Engels*, Frankfurt/Main, Köln, 1970.

Meja, Volker/Stehr, Nico (ur.): *Der Streit um die Wissenssoziologie*, 2 toma, Frankfurt/Main, 1982.

Milliband, Ralph: *Divided Societies. Class Struggles in Contemporary Capitalism*, Oxford, 1991.

Milner, Andrew: *Class*, London, 1999.

Müller, Walter: "Klassenstruktur und Parteiensystem. Zum Wandel der Klassenspaltung im Wahlverhalten", u: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 50 (1998), str. 3-46

Müller, Walter: "Ungleichheitsstrukturen im vereinigten Deutschland", u Isti (ur.): *Soziale Ungleichheit. Neue Befunde zu Strukturen, Bewusstsein und Politik*, Opladen, 1997., str. 13-42

Necker, J.: *De l'administration des finances de la France* (1784), Oeuvres II, Paris/Lausanne, 1789.

Negt, Oskar/Kluge, Alexander: *Öffentlichkeit und Erfahrung. Zur Organisationsanalyse von bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit*, Frankfurt/M, 1972.

Negt, Oskar: *Arbeit und menschliche Würde*, Göttingen, 2001.

Neumann, Udo: *Struktur und Dynamik von Armut. Eine empirische Untersuchung für die Bundesrepublik Deutschland*, Freiburg, 1999.

Noll, Karl/Weick, Stefan: "Relative Armut und Konzentration der Einkommen deutlich gestiegen. Indikatoren und Analysen zur Entwicklung der Ungleichheit von Einkommen und Ausgaben", u: *ISI (Informationsdienst Soziale Indikatoren)* 33, siječanj 2005., str. 1-6

Offe, Claus: "Politische Herrschaft und Klassenstruktur. Zur Analyse spätkapitalistischer Gesellschaftssysteme", u: Kress, Gisela/Senghaas, Dieter (ur.): *Politikwissenschaft. Eine Einführung in ihre Probleme*, Fr/M, 1972., str. 135-164

Owen, Robert: "An Adress to the Working Classes" (1819), u: G.D.H.Cole (ur.): Robert Owen: *A New View of Society and other Writings*, London, 1927., str. 148-155

Polanyi, Karl: *The Great Transformation. Politische und ökonomische Ursprünge von Gesellschaften und Wirtschaftssystemen* (1944), Fr/M, 1978.

Prokop, Dieter: *Der kulturindustrielle Machtkomplex. Neue kritische Kommunikationsforschung über Medien, Werbung und Politik*, Köln, 2005.

Quesnay, Francois: *Tableau économique. Remarques sur les variations de la distribution des revenus annuels d'une nation*, Versailles, 1758.

Reich, Robert B.: *Die neue Weltwirtschaft. Das Ende der nationalen Ökonomie*, Frankfurt/M, 1996.

Reissmann, Leonard.: "Klasse", u: Wilhelm Bernsdorf (ur.): *Wörterbuch der Soziologie*, Stuttgart, 1969., str. 540-546

Resch, Christiane: *Beraterkapitalismus oder Wissensgesellschaft? Zur Kritik der neoliberalen Produktionsweise*, Münster, 2005.

Ricardo, David: *The Principles of Political Economy and Taxation* (1817), London, 1992.

Rifkin, Jeremy: *Access: Das Verschwinden des Eigentums. Warum wir weniger besitzen und mehr ausgeben werden*, Fr/M i New York, 2000.

Ringer, Fritz K.: *Die Gelehrten. Der Niedergang der deutschen Mandarine, 1890-1933* (1969), München, 1987.

Ritsert, Jürgen/Rolshausen, Claus: "Zur Sozialstruktur der Bundesrepublik Deutschland" (1970), u: Meschkat, Klaus/Negt, Oskar (ur.): *Gesellschaftsstrukturen*, Fr/M, 1973., str. 13-40

Ritsert, Jürgen: *Der Kampf um das Surplusprodukt. Einführung in den klassischen Klassenbegriff*, Fr/M, 1988.

Ritsert, Jürgen: *Soziale Klassen*, Münster, 1998.

Ross, Steven J.: *Working-Class Hollywood: Silent Film and the Shaping of Class in America*, Princeton, 1998.

Rügemer, Werner (ur.): *Die Berater. Ihr Wirken in Staat und Gesellschaft*, Bielefeld, 2004.

Rügemer, Werner: *Privatisierung in Deutschland. Eine Bilanz*, Münster, 2006.

Saint-Simon, Henri de: "Le Parole" (1819), u: Salomon, Gerhard von (ur.): *Saint-Simon und der Sozialismus*, Berlin 1919, str. 41-44

Sassen, Saskia: *The Mobility of Labour and Capital*, Cambridge, 1988.

Sassen, Saskia: *Metropolen des Weltmarkts. Die neue Rolle der Global Cities*, Fr/M, 1996.

Sennett, Richard: *The Hidden Injuries of Class*, Cambridge, 1972.

Schelsky, Helmut: "Die Bedeutung des Klassenbegriffs für die Analyse unserer Gesellschaft" (1961), u: Isti: *Auf der Suche nach Wirklichkeit. Gesammelte Aufsätze*, Düsseldorf/Köln, 1965.

Schulz, Daniel: "Theorien der Deutungsmacht. Ein Konzeptualisierungsversuch im Kontext des Rechts", u: Hans Vorländer (ur.): *Deutungsmacht der Verfassungsgerichtsbarkeit*, Wiesbaden, 2006., str. 67-94

- Seppmann, Werner: "Die Renaissance der Klassentheorie", u: *Junge Welt*, 7.2. 2006.
- Shaikh, Anwar/Tonak, E.A.: *Measuring the Wealth of Nations. The Political Economy of National Accounts*, Cambridge, 1996.
- Shaikh, Anwar: "Capital as a social relation", u: J. Eatwell (ur.): *The New Palgrave: Marxian Economics*, New York, 1987., str. 72-78
- Shaikh, Anwar: "Who pays for the 'welfare' in the welfare state?", u: *Social Research* 70.2 (2003), str. 531-550
- Silver, Beverly J.: *Forces of Labor. Arbeiterbewegung und Globalisierung seit 1870*, Berlin, 2005.
- Sklair, Leslie: *The Transnational Capitalist Class*, Oxford, 2001.
- Smith, Adam: *An Inquiry into the Nature and the Cause of the Wealth of Nations*, London, 1776., kao džepno izdanje: Harmondsworth, 1979.
- Spann, Othmar: "Klasse und Stand", u: Weber, Adolf i dr. (ur.): *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, Jena, 1923., str. 693-705
- Speier, Hans: *Die Angestellten vor dem Nationalsozialismus. Soziologie der Angestellten in der Weimarer Republik*, Göttingen, 1977.
- Speth, Rudolf: *Die politischen Strategien der Initiative Neue Soziale Marktwirtschaft*, kolovoz 2004., Schriftenreihe der Hans Böckler Stiftung, dostupno na: www.boeckler.de/pdf/fof_insm_studie_09_2004.pdf (14.2.06.)
- Stehr, N.: *Arbeit, Eigentum und Wissen. Zur Theorie von Wissensgesellschaften*, Fr/M, 1994.
- Stein, Lorenz von: *Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich, Band 1: Der Begriff der Gesellschaft und die soziale Geschichte der Revolution bis zum Jahre 1830*, Leipzig, 1850., novo izdanje: München, 1921.
- Steuart, James: *Inquiry into the Principles of Political Economy* (1767), Chicago, 1966.
- Stoltenberg, Hans Lorenz: *Geschichte der deutschen Gruppewissenschaft (Soziologie) mit besonderer Beachtung ihres Wortschatzes*, Leipzig, 1937.
- Thalheimer, August: "Über den Faschismus" (1930), skraćeno u: Kühnl, Reinhard (ur.): *Texte zur Faschismusdiskussion 1: Positionen und Kontroversen*, Reinbek, 1974., str. 14-29
- Thompson, E.P.: *The Making of the English Working Class*, Harmondsworth/Middlesex, 1968.
- Thompson, William: *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth most conducive to Human Happiness, applied to the newly proposed System of voluntary Equality of Wealth*, 2 toma, London, 1824.
- Treitschke, Heinrich: *Politik*, Leipzig, 1899.
- Turgot, A.: *Reflexiones sur la formation et la distribution des richesses* (1766), englesko izdanje izdao R. Meek, Cambridge, 1973.
- Vester, Michael (ur.): *Die Frühsozialisten*, 2 toma, Reinbek, 1970.
- Vester, Michael i dr.: *Soziale Milieus im gesellschaftlichen Strukturwandel*, Frankfurt/M, 2001.
- Vester, Michael: "Soziale Ungleichheit, Klasse und Kultur", u: Friedrich Jaeger/Jörn Rösen (ur.): *Handbuch der Kulturwissenschaften*, tom 3, Stuttgart, 2004., str. 318-340
- Vester, Michael: *Die Entstehung des Proletariats als Lernprozess. Zur Soziologie der Arbeiterbewegung*, Fr/M, 1970.
- Weber, Max: "Die Börse" (1894), u: *Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik*, Tübingen, 1988.
- Williams, Raymond: *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society*, London, 1988.
- Wright, Eric Olin (ed.): *The Debate on Classes*, London, 1989.
- Wood, Ellen Meiksins: *The Retreat from Class. A new 'true' Socialism*, London, 1986.
- Zeller, Christian (Hg.): *Die globale Enteignungsökonomie*, Münster, 2004.

Klasa i nasilje: o nestajanju pojma klase u kritičkoj teoriji i postmarksizmu

Christian Lotz

U ovome ću tekstu kritički razložiti pojam klase i njegovu odsutnost – uz rijetke iznimke – u diskursu suvremene političke i takozvane “postmarksističke” filozofije (Mouffe, Laclau, Žižek, Rancière, Badiou, Negri) i pritom uglavnom neću ulaziti u sociološko-empirijske pojmove, iako u suvremenim raspravama (Dörre 2010) ima pomaka i na tom planu. Stoga moj primarni interes u ovom eseju nije to da lociram pojam klase u suvremenom društvenom okruženju ili da razvijem empirijske uvjete koji bi doveli do njegova ponovnog usvajanja, već da naznačim, u prvom koraku, zbog čega on u suvremenoj postmarksističkoj filozofiji više ne igra nikakvu ulogu te, u drugom koraku, kako bi ga se moglo vratiti. Kao glavni razlog gubitka pojma klase može se navesti to da su se temeljne ontološke pretpostavke postmarksističkih teorija udaljile od svojih marksovskih korijena konverzijom osnovne konceptualizacije od koncepta rada (Marx) u političko (Rancière, Mouffe, Laclau, Badiou), u jezik (Habermas), u moć (Foucault, Negri), u etičko (Levinas) ili “normativno” (Honneth, Habermas). Drugim riječima: političko i etičko, kako je to formulirao Oliver Marchart, nadomještaju socijalno kao objekt *prima philosophia*. Podruštvljenje se u tim teorijama ne promišlja ni kapitalistički ni preko rada kao društvene supstancije. To je za posljedicu imalo napuštanje ideje da se podruštvljenje u kapitalizmu konstituirao preko oblika vrijednosti, pa tu iz marksistički orijentirane filozofije dolazi do vraćanja idealizmu.

Unutar tog još uvijek prilično nepreglednog polja, ograničit ću se na tri aspekta suvremenih rasprava. *Kao prvo*, kritizirat ću Badiouov neoidealizam, koji polazi od toga da je kapitalizam empirijski fenomen i da se stoga pojam klase može politički direktno odrediti, bez referiranja na njegov društveni oblik (Marchart 2010: 155). Kao posljedica tog ontologiziranja političkog gubi se i pojam klase kao objektivni pojam kapitalizma. *Kao drugo*, kritizirat ću ideje Negrija i Hardta da pojam “mnoštva” treba odvojiti od klasičnog pojma klase. U razradi se autori zapliću u proturječnosti, jer pojam mnoštva pluralistički

oslobađaju od svih ograničenja pa on postaje primjenjiv na sve i svakoga. Time se, kao i kod Badioua, gube i društveni oblik i klasa kao jedan od njegovih sadržaja. Te ću pozicije kraće obraditi da bih se potom okrenuo *trećem* aspektu: kritizirat ću suvremenu kritičku teoriju Axela Honnetha kako bih pokazao da je njegov pokušaj da klasni odnos razriješi u normativnim ili “etičkim” zahtjevima promašen, jer i normativno gledište promašuje konstituciju klasa kao društvene kategorije i sve društveno konstitutivne borbe reducira na normativne konflikte, poput Hardta i Negrija, pojam pluralistički oslobađa od svih ograničenja, oduzimajući mu time njegovu supstancijalnu vezu s kapitalizmom.

Sva tri pristupa u suvremenoj filozofskoj raspravi u konačnici promašuju socijalno-materijalnu stranu teorije društva, tj. izbjegavaju analizu društvenog oblika klasa kao kategorije koja se može razumjeti jedino u okvirima društvenog totaliteta kapitalizma, tj. dijalektički. Taj društveni oblik, s Marxom, shvaćam kao oblik vrijednosti, a ne kao politički ili normativni okvir.¹ Nasuprot tim trima spomenutim pristupima tvrdim kako porijeklo klasnih odnosa – ma kako izgledalo njihovo empirijsko grupiranje – treba tražiti u odnosima nasilja, koji proizlaze iz oblika vrijednosti i ne-normativnih konflikata. Kako su istaknuli Balibar i Basso, *Kapital* se kao cjelina definitivno može čitati kao “fenomenologija nasilja” (Basso 2009: 228). Pritom nasilje uz pomoć Marxa definiram dvostruko: kao prvo, radi se o društvenim akterima s istim pravima koji se jedni prema drugima ponašaju “antinomijski”; kao drugo, radi se o historijskom odnosu koji se izvodi iz prvobitne akumulacije, koja se ili vraća (npr. danas u Trećem svijetu i u razdobljima ekonomskih kriza putem izvlaštenja [*de-possession*]) ili pretvara u “besubjektivni” (Gerstenberger) i time apstraktni oblik nasilja kroz postvarenje i *procesuirajući novac* (kapital). Stoga se zahtjev za besklasnim društvom treba izjednačiti sa zahtjevom da se nadvlada ekonomsko nasilje u društvu, tj. iracionalna jezgra kapitalizma. To dakako ne znači da bi time nestali i drugi, npr. osobni ili rodnospecifični odnosi nasilja.

Međutim, posljedica Honnethovih shvaćanja klasnog odnosa kao dovodenja u ravnotežu normativnih zahtjeva jest prije svega to da time u konačnici afirmira postojeće stanje stvari i nekritički postojeći socijalni poredak određuje kao posljednju riječ povijesti.² Nasuprot tome, mislim da bismo se trebali ponovo vratiti nekim Marxovim i Adornovim pretpostavkama. Potonji nikad iz vida nije izgubio kako se jednakost sudionika na tržištu *objektivno* preokreće u

svoju suprotnost: “Jedinstvo kritike u znanstvenom i metaznanstvenom smislu veličanstveno se očituje u Marxovom djelu: ono se zove kritika političke ekonomije jer se laća toga da iz razmjene i robnog oblika i njegove imanentne ‘logičke’ proturječnosti izvodi cjelinu koju treba kritizirati po pitanju njena prava na postojanje. Tvrdnju o jednakovrijednosti razmijenjenog, koja je temelj svake razmjene, poriču njene posljedice. Time što se princip razmjene uslijed svoje imanentne dinamike proteže na živi ljudski rad, on se prisilno preokreće u objektivnu nejednakost, onu klasnu. Sažeto, to proturječje glasi: pri razmjeni sve se odvija i ne odvija čisto. Logička kritika i empatijski praktična kritika, koje tvrde da se društvo mora promijeniti, već i stoga kako bi se spriječio ponovni pad u barbarstvo, momenti su istog kretanja pojma.” (Adorno 1998: 307)

Badiou: Klasa bez kapitalizma

Iako se recepcija francuskog filozofa Alaina Badioua trenutno odvija primarno u anglo-američkom prostoru, može se predvidjeti kako će njegov radikalni politički pristup, koji se izvodi iz njegovog nekadašnjeg maoizma, uskoro svoju (lijevu) recepciju naći i u Njemačkoj. Badiou u svojoj ontologiji polazi od toga da su politika, umjetnost, ljubav i znanost događaji koji konstituiraju istinu i koji organiziraju i proizvode stvarnost. Prema Badiouovoj filozofiji, događaj je promjena stvarnosti koja se ne može planirati, promjena uslijed isključivo na istinu orijentiranog radikalnog novog poretka svega postojećeg u singularno određenim historijskim situacijama. Takvi događaji u principu nisu predvidljivi (Badiou 2013: 12), ali kad nastupe, svi odnosi, iskazi i stvari koji čine realnost određene situacije stupaju u novi raspored. Npr. znanstvene su revolucije novoga doba dovele do potpuno novog poretka znanja, koji onemogućuje regres u srednjovjekovna ili antička razumijevanja prirode. Kako se na maloprije spomenutoj listi “događaja” već može primijetiti, društveno nije navedeno, čime se ono, po pitanju veze s političkim, tretira kao drugorazredno, budući da Badiou polazi od toga da se politički događaji u konačnici konstituiraju neovisno o svom društveno-kategorijalnom obliku. Političko se stoga ispostavlja kao stvarni temelj društvenog, čime društvena organizacija postaje tek jedan od učinaka historijskih, tj. po stvarnost relevantnih “događaja”. “Pokazuje se”, piše Oliver Marchart, “kako je pojam društvene veze nespojiv s pravom politikom u Badiouovom smislu, koja pripada u registar realnog” (Marchart 2010: 160).

Marksizam stoga za Badioua i nije filozofija ili teorija, već *samo* politička praksa koja se stvara kroz ideju jednakosti (Badiou 2012: 8). Pritom je marksizam kao teorijska analiza kapitalizma posve marginaliziran, jer se prema Badiouu u marksizmu ne radi ni o sociologiji, ni o filozofiji, ni o ekonomiji

1) U ovom eseju, naravno, ne mogu razlagati kategorijalni aparat pa ga pretpostavljam. Više u: Lotz 2014c.

2) Marx o tome: “Filantropi žele, dakle, da održe kategorije koje izražavaju buržoaske odnose, ali da izostave antagonizam koji čini suštinu tih odnosa i koji je od njih nerazdvojliv. Oni uobražavaju da se ozbiljno bore protiv buržoaske prakse, a više su buržuji nego ostali.” (Marx 1977: 72)

(Badiou 2012: 8). Naprotiv, marksizam se tu definira kao “organizirano znanje političkih sredstava koja su nužna kako bi se prevladalo postojeće društvo i napokon ostvarila egalitarna, racionalna figura kolektivne organizacije čije je ime ‘komunizam’” (Badiou 2012: 9).³ Ali taj radikalno “prakseološki” i politički pojam marksizma i radikalna verzija političkoga kao temelja društvenog na koncu je potpuno nezadovoljavajući, jer Badiou kapital i kapitalizam shvaća kao konglomerat empirijskih činjenica koje više ne moramo *teorijski* razumjeti jer ih se, neformalno rečeno, jednostavno može pomesti političkim događajima. Ali to da se suvremeno društvo može izokrenuti samo drugačijom organizacijom *u okvirima* postojećeg društva ostaje posve maglovito uslijed iracionalne događajne logike povijesti. Ukratko: za Badioua društvo ne postoji (ontološki gledano), pa čak ni kao nešto između stvarnosti koju stvara ljubav i one koju stvara politika. Tako je i ono malo što Badiou uopće kaže o društvenom obliku i društvu s gledišta kritičke teorije društva nezadovoljavajuće: prema njemu kapitalizam nije ništa drugo do “režim gangstera” (Badiou 2012: 12), a sastoji se od pohlepe za profitom (Badiou 2012: 13) i privatizacije (Badiou 2012: 13). Kapital je, dakle, za Badioua naprosto drugi oblik nihilizma, pomoću kojega se tržište širi diljem svijeta, komunikacija formalizira, a vodi u političku bijedu i temelji se na američkoj hegemoniji (Badiou 2005: 120). Te činjenice naravno nisu netočne, ali u smislu Marxove *filozofije*, čijoj se temeljnoj perspektivi ovdje pridružujem, *teorijski* ne zadovoljavaju, jer se ne izvodi njihova unutanja geneza, kao što je to Marx demonstrirao u *Kapitalu*. Baviti se marksističkom teorijom znači upravo to da se sve fiksirano, dano i pozitivno učini razvidnim u svojoj *unutarnjoj* povezanosti kao *društvo*. Marxova je filozofija, kao i Adornova, u potpunosti anti-pozitivistička, a to je obilježje u Badiouovom postmarksizmu i njegovom fokusiranju na političko posve prikriveno. Adornovim riječima: “Ključne točke teorije i iskazâ su one o društvu, ukoliko oni nisu već u bedekeru” (Adorno 2008: 39). Prema Badiouu u kapitalizmu nema ničeg prikrivenog. Sve je otvoreno i neposredno jasno – kao u bedekeru. U tom anti-teorijskom stavu prema društvenom on se uostalom slaže i s Chomskym, koji je također neprijateljski nastrojen prema svakoj društvenoj teoriji.

Suvremenu društvenu formaciju, prema Badiouu, stoga se i ne mora misliti kroz različite oblike rada i društva, već je u krajnjoj instanci pokreće “snaga ideje” (Badiou 2012: 15), koja se prema njemu nalazi u komunizmu. Ta ideja pojedince konstituira kao političke i historijske subjekte, koji *onda* historijski proces projiciraju u budućnost i politički se organiziraju (Badiou 2010: 3-5).

3) Ukoliko nije drugačije naznačeno, prevedeno prema engleskom prijevodu autora.

Sukladno tome, klasni odnosi kao takvi za Badioua ne postoje, jer oni postoje *samo* u političkoj praksi, u borbi, a razumijevaju se *samo* u svojoj negativnoj funkciji, tj. u opoziciji prema klasnom neprijatelju. Klasa kao *društveni* odnos, ukoliko, ne postoji jer je određena čisto politički. Problem je, dakle, to što proizvodni i radni individuum ne nalazi svoje mjesto u Badiouovom filozofskom svijetu, pa posljedično ni pojam kapitala ne igra nikakvu ulogu. Kapitalizam se obrađuje kao površinski fenomen, čime nestaje i s marksističkog gledišta ključni pojam društvenog ili historijskog *oblika*, koji s Marxom možemo definirati kao vrijednost i, u svom monetarnom proširenju, kao procesuirajući novac (kapital). Zanimljivo je da društvenog oblika ni pojam klase više ne nalazi utemeljenja u društvu, pa ga se apstraktno postavlja nasuprot pojmu države. Za Badioua klasa postoji samo u svojoj konkretnoj organizaciji u praksi, tj. u 20. stoljeću u Partiji, a trenutno u nekoj još uvijek nepronađenoj novoj organizacijskoj formi. Uslijed gubitka društvenog i pojma društva Badiou *onda* apstraktno operira s pretpostavkom da se pojedinci kroz ključnu ideju, ideju komunizma, shvaćaju kao agenti povijesnog procesa u kojemu se princip društvenog posredovanja i društvenih kategorija tretira kao nešto drugorazredno. Time što pojedinci kao subjekti imaju *direktan* pristup događaju istine, njihova društvena konstitucija i njihova klasna pripadnost *prije* revolucionarnog pokreta na koncu ne igraju nikakvu ulogu. Time se političko odvaja od društvenog, a socijalno-ontološki fundamenti nanovo određuju. U osnovi iste tendencije nalazimo, kako je pokazao Marchart, i kod autora kao što su Mouffe, Laclau, Nancy i Rancière (Marchart 2010). Većina postmarksističkih autora i autorica odbija dakle Marxovu dijalektičku poziciju. A još on je upozoravao: “Ne recite da društveni pokret isključuje politički pokret. Nema političkog pokreta koji u isto vrijeme ne bi bio i društveni”. (Marx 1977: 105)

Negri/Hardt: Klasa i mnoštvo

Drugačiji prijedlog kako da u suvremenoj situaciji promišljamo pojam klase (u smislu njegova dokidanja) dolazi od Negrija i Hardta, koji su u središte svog rada smjestili pojam “mnoštva” da bi time nagovijestili kako on može bolje udovoljiti postmodernoj organizacijskoj formi političkih pokreta i kvazi-komunističkom društvu koje se konstituira preko zajedničkih dobara. Pritom oba autora polaze od toga da se već nalazimo u situaciji u kojoj su proizvodne snage konstituirane komunistički, dok su proizvodni odnosi naprotiv još uvijek konfigurirani kapitalistički. Nije teško proniknuti logičku podlogu: suvremeni kapitalizam sa svojom mrežnom strukturom (Hardt/Negri 2004: 113) i svojim novim kooperativnim, komunikativnim i nematerijalnim oblicima rada proizvodi proizvodne snage koje kapital više ne može kontrolirati, kao što možemo iščitati

na intelektualnim autorskim pravima, novim borbama za vlasništvo i novim kooperativnim oblicima rada (*software*, internet itd.) (Nuss 2006). Sve što kapitalu preostaje (budući da on više nije vezan za tvornicu kao mjesto) jest prisvajanje bogatstva, koje je proizvedeno *eksterno*, nezavisno od njega (Hardt/Negri 2009: 141), i prisvajanje *zajedničkih dobara* i njihovo kontroliranje sredstvima *moći*: “Kapital je sve više izvanjski proizvodnom procesu i proizvodnji bogatstva” (ibid.: 141). Iako Negri i Hardt pojam rada stavljaju u središte i u tom pogledu ostaju vjerni Marxu, time se pojam kapitala *potencijalno* više ne shvaća socijalno-ekonomski, već se dokida u političkom pojmu.⁴ Tako i ovdje nalazimo istu tendenciju kao kod Badioua, iako su iz perspektive njihovih teorija i temeljnih političkih uvjerenja, prilično neprijateljski nastrojeni jedni prema drugima. Negri (i Hardt) radije ostaju u marksističkim okvirima, jer polaze od toga da se novo društvo može izgraditi samo u onom postojećem, i da unutarnja proturječja kapitalizma moramo shvaćati tako da se njegova negacija može naći samo u *njemu*. Usprkos tome, radikalnim suprotstavljanjem kapitala i proizvodnih snaga jednostavno se izostavlja društveno određenje i društveni oblik proizvodnih snaga, jer Negri i Hardt – po tom pitanju vjerni Deleuzeu – polaze od toga da se pojedinci mogu definirati kao “singularnosti” u apsolutnoj razlici jedni prema drugima. To znači da se oblik kroz koju se konstituiraju kao “grupe” ili “formacije” više ne može odrediti pomoću vrijednosti, novca ili kapitala. Pojam rada se prazni. Time dospijevamo do istog problema kao kod Badioua: dijalektička pozicija nadomještena je apstraktnim dualizmima. “Mnoštvo” kao pred-društvena, nedefinirana i neodređena “gomila” transcendirala društvenu objektivnost te joj kao potencijalnost uvijek već leži u temeljima. Mnoštvo, kažu Hardt i Negri, “imenuje proizvodnju društvene subjektivnosti koja rezultira u radikalno pluralističkoj i otvorenoj politici tijela; za razliku od individualizma i isključenog jedinstvenog vlasništva-tijela” (Hardt/Negri 2009: 39). Intuitivno to jest plauzibilno, a popularnost Hardta i Negrija proizlazi i iz toga što se pojam mnoštva čini daleko bliskiji suvremenim tendencijama političkog otpora od pojma klase. Tako se primjerice i pokret kao što je *Occupy Wallstreet* teško može shvatiti iz perspektive rigidnog pojma klase, jer tu stare organizacijske forme i hijerarhije (partije, sindikati, središnje identifikacijske figure itd.) više nisu adekvatne. Stoga se čini sasvim prikladnim kada Hardt i Negri pišu da je mnoštvo otvoreno *svim* drugim društvenim tijelima (Hardt/Negri 2009: 43) i da se društvo “sastoji od radikalne pluralnosti, ili zapravo od multipliciteta

singularnosti koje se ne daju reducirati ni na što” (Hardt/Negri 2009: 166). Ali pojam mnoštva pritom ostaje dvosmislen: s jedne strane, on će navodno smijeniti pojam klase; s druge strane, pojam mnoštva je shvaćen tako ekstremno da više nije jasno kako bi to “smjenjivanje” zapravo trebalo izgledati, jer se prije čini da u potpunosti ukida pojam klase – a s njim onda odmah terminira i sam pojam društva, koji kritička teorija pretpostavlja, jer se prema potonjoj društvo ne sastoji od skupina “singularnosti” ili individua, nego se definira preko totaliteta koji se konstituira preko oblika vrijednosti i neovisno o individua, kojima kao totalni sklop prethodi. Ako se prema Hardtu i Negriju ne radi o tome što mnoštvo *jest*, već o tome što će ono *postati* ili može postati, onda to pokazuje kako se tu društveno tijelo zamišlja kao nešto što se poput jata ptica može pretvoriti u sve moguće konfiguracije i grupe. Ali onda više nije jasno u kojem se smislu uopće može kristalizirati bilo kakva hijerarhija konflikata i njihovih funkcija za sveukupne društvene procese, budući da ih se više ne određuje preko jednog principa kao što je vrijednost ili kapital.

Honneth: Klasa i norme

Za njemačko govorno područje odlučujuće okretanje od pojma klase i središnjih pretpostavki kapitalističkog podružljenja koje se konstituira kroz pojam vrijednosti započelo je s Habermasom, a svoj dosljedni povratak hegelijanizmu nalazi u Honnethovim radovima (prije svega u Honneth 2011). Kao i Habermas, i Honneth slijedi strategiju nadomještanja “proizvodne paradigme” (Habermas), iako ne komunikacijskom paradigmatom, već proširenim modelom društvenog priznanja. Procese priznavanja pritom se primarno shvaća kao one koji se otvaraju preko normativnih preduvjeta, a obuhvaćaju socio-psihološke aspekte. Iznenadujuće je da se Honneth u publikacijama koje su objavljene posljednjih godina okrenuo ne samo aspektu ekonomije i “moralu tržišta”, već i Marxu, iako: a) afirmativno prema socijalno-tržišnoj ekonomiji i b) kritički prema Marxu. Honneth Marxu predbacuje da je društvene agente “reducirao na ispunjenje ekonomski zadanih funkcionalnih imperativa” (Honneth 2013: 350) i što je historijski uvjetovane konflikte u konačnici brkao s pukom analizom logike kapitala, s kojom se te konflikte ne može razumjeti. Time Honneth varira staru predrasudu kako se kod Marxa radi o kvazi-ekonomskom determinizmu koji ne može zahvatiti političku i normativnu dimenziju društva. “Vremenska shema nezaustavljive, neprekidne ekspanzije kapitalističkih interesa oplodnje” (Honneth 2013: 356) nam ne pomaže, tvrdi Honneth, da shvatimo poboljšanje pomoću normativnih napredaka i onih koji socijalno djeluju, iako je Marx u svojim historijskim analizama političkih zbivanja potonje stavio u prvi plan. No uz pomoć Marxove ekonomske teorije, tvrdi Honneth, historijsku se dinamiku

⁴ Ne mogu na ovom mjestu ulaziti u sve ostale probleme njihove teorije, a na koje se u literaturi već često ukazivalo. Razrađeniju kritiku Negrija u vezi s njegovim čitanjem Marxa izložio sam u: Lotz 2014a.

ne može shvatiti. Umjesto toga, moramo krenuti od socio-etičkog fundiranja društvenih odnosa, i upravo je ta teza odlučujuća za raskid suvremene kritičke teorije s teorijom Honnethovih prethodnika. Kada Honneth, naime, govori o “stvarnosnotvorbenom moralu” (Honneth 2013: 358), jasno se pokazuje stvarni sukob između tradicionalne teorije i postmarksizma. Tu se društvenom, doduše, ne pripisuje politička ontologija, kao kod Badioua i Rancièrea, ali se, umjesto toga, društvenoj stvarnosti pripaja *etička ontologija* kao fundament. Naravno da se u novijoj kritičkoj teoriji odbija bilo kakva “socijalna ontologije”, ali to – kao što ovdje možemo vidjeti – ne isključuje da se ipak stvaraju *supstancijalne* pretpostavke o društvenoj stvarnosti. Stoga Honnethova teorija uvijek i tendira k tome da objektivne društvene veze, kao tvorbu koju treba kategorijalno rekonstruirati, tretira kao drugorazredne u odnosu na intersubjektivni odnos, jer kada se *stvarnost* konstituira pomoću morala, to znači da sva druga predmetna područja (“područja bitka”) takoreći moraju proći kroz moral kako bi mogla biti stvarna. Honneth tu reduktivni odnos djelovanja i ekonomije koji je sam kritizirao jednostavno izokreće, jer je za njega moral onaj princip ljudske stvarnosti koji *sve* transcendirira. Normativnost prožima, kao što i sam kaže, i sâm kapitalistički odnos (Honneth 2013: 359), a svi bi tržišni odnosi, prema Honnethu, trebali biti usidreni u normativnim “pozadinskim pretpostavkama”. Upravo stoga u najnovijoj kritičkoj teoriji nalazimo čist povratak idealističkim principima, jer Honneth *stvarnost* drži konstituranu principima u obliku moralnih pretpostavki ili vrijednosti. Stoga nije slučajnost da Honneth preuzima jezik svojih francuskih kolega i govori o “događajnosti historijskih procesa” koja se konstituira kroz moral (Honneth 2013: 358; također 361).

Čini mi se da temeljni problem leži u jednostavnom određenju, naime u napuštanju pojma rada kao središnje spojnice socijalne ontologije à la Marx i u marksizmu. Stoga je posve dosljedno da se većina novijih teoretičara može svrstati na liniju s nadvladavanjem “proizvodne paradigme” kakvo zahtijeva Habermas (a koje se ne preklapa tek slučajno s početkom neoliberalne faze kapitalizma). Padne li, naime, pojam rada, onda s njim pada i supstancijalni pojam kapitala, jer Marx kapital shvaća kao *historijsku formu* rada. Budući da se pojam klase izvodi iz društveno prepoznatog rada – apstraktnog rada, pojam klase, dosljedno tome, mora otpasti ili ga se mora drugačije odrediti; npr. kao komunikacijsku ili, kao kod Honnetha, kao “normativnu konfliktnost” (Honneth 2013: 361). Borba oko rada i borba za drugačije društvo shvaćaju se prema tome kao “moralno orijentirani prodori” “grupacija aktera” (Honneth 2013: 362), čime se njihova geneza u kapitalističkom odnosu u konačnici prikriva. Pored toga treba postaviti i pitanje što te konflikte *društveno* razlikuje od drugih

konflikata među grupacijama, čime postaje razvidna i posljedica čitavog pristupa: razlika između socijalnih borbi kao društveno odlučujućih i sekundarnih borbi se nivelira i tako približava identitetskim konfliktima, tako omiljenim u angloameričkom diskursu, i “agonističkim diskursima” Chantal Mouffe. S pluralizacijom društvene dinamike konflikata gubi se *partikularnost* pojma klase i klasne perspektive i umjesto toga se direktno povezuje s *univerzalnim* pojmom normativnog konflikta.⁵

Povratak idealizmu vodi u slijepu ulicu. Patologije se shvaćaju psihološki ili pomoću teorije priznanja, ali ne više kao objektivno stanje suvremenog društva, u kojemu u potpunosti kapitalizirani svijet ne isključuje samo 98% svjetskog stanovništva iz bogatstva temeljenog na kapitalu, već kolonizacijom zemlje i eksploatacijom svih njenih raspoloživih resursa dovodi i zemlju i svjetsku klimu do ekoloških granica. Iako Honneth priznaje određena izobličenja kapitalističkog svijeta (Honneth 2011: 317-328), ipak potom čitavu problematiku reducira na “moralna pravila” koja leže u temeljima tržišne aktivnosti i kvazi-apriori joj prethode, a ta moralna pravila se prema Honnethu baziraju na “prethodnoj solidarnoj svijesti” (Honneth 2011: 329), u kojoj se svi sudonici na tržištu međusobno priznaju u svojim normativnim obavezama i kao sudionici “prihvaćenog sistema vrijednosti” (Honneth 2011: 341). To, međutim, zvuči prelijepo da bi bilo istinito. Primjerice, sociologija više klase i novog sloja kvazi-feudalističkih izvršnih direktora i finansijskih menadžera pokazuje se da oni sebe upravo *ne* vide kao sudionike sistema vrijednosti bilo koje vrste, već se, odvojeni od društvene cjeline, više ne vide kao dio tog društva – iako imaju samo parazitski odnos s njim (Freeland 2011). Na to subjektivno odvajanje od društva prisiljava kapital fetiš jer on ne dozvoljava da se društveno bogatstvo shvaća kao kolektivno postignuće svih radnih individua. Upravo zbog toga ne stoji da se *svi* sudionici na tržištu daju definirati transcendentalnim normativnim okvirom i da on određuje njihovo samorazumijevanje kao djelatnih aktera, već klasna razlika vodi tome da dominantna klasa stvara *svoje vlastite* normativne obaveze, kako bi *i* normativno – *i upravo* normativno – poduprla, osigurala i stabilizirala klasnu razliku. Odcjepljuju se ne samo prekarizirane klase, već i viša klasa. U tom je slučaju takozvani moral, o kojemu Honneth

5) Uništenjem supstancijalnog pojma rada marginalizira se i drugi izvor svega društvenog bogatstva, a pretpostavljam da će upravo taj drugi aspekt, naime aspekt prirode ili, s Marxom rečeno, aspekt *zemlje*, noviju kritičku teoriju uskoro pogurati u smjeru nove putanje, naime – prirode. Budući da se pojam rada može razumjeti samo u odnosu prema prirodi, lakše je izraditi marksističku ili kritičku ekološku teoriju s takvih pozicija, kao npr. kod Johna Bellarmya Fostera. No kada se čitavu teorijsku paradigmu misli iz perspektive jezika ili “normi”, postaje daleko teže ugraditi odnos prema prirodi u temeljnu konceptualizaciju neke društvene teorije. Stoga nije slučajnost da Honnethov pojam slobode, koji razvija u knjizi *Das Recht der Freiheit* [Pravo slobode], uopće u obzir ne uzima odnos prema životnim temeljima čovjeka.

govori, ideologija, a ne neki kvazi-transcendentalni okvir koji se može uzeti kao temelj svakog člana tržišnog društva. S obzirom na globalne nejednakosti, npr. na to da tri najbogatija pojedinca na ovoj planeti kontroliraju toliko bogatstvo kao i 600 milijuna najsiromašnijih, takva filozofska pozicija prije ostavlja dojam retorike zamagljivanja. Tvrdnja da su se svi “ekonomski akteri unaprijed morali uzajamno priznati kao članovi kooperativne zajednice” (Honneth 2011: 349) suočena sa stvarnošću ostaje prazna izreka i više ne prodire do društvenih kategorija koje konstituiraju *kapitalističku* stvarnost, kategorija kao što su rad, novac, kapital i upravo klasa. Isto vrijedi i za Honnethovu pretpostavku da Marx ekonomske aktere reducira na maksimizaciju korisnosti i interesnu kalkulaciju (Honneth 2013: 359). Time posve promašuje razinu Marxove teorije jer prema njoj maksimizacija korisnosti sigurno nije središnje obilježje *kapitalističkog* podružtvljenja. “Interesi” su sekundarni, iz prostog razloga što su interesi kapitalista i radnika ovisni o vrijednosti, odnosno – o radu koji stvara vrijednost. Na primjer, ne može postojati interes za profitom ako već ne postoji proizvodnja viška vrijednosti. Stoga kapitalizirani rad omogućuje specifično kapitalističke interese, što nema nikakve veze s “interesnom kalkulacijom” pojedinaca koji maksimiziraju korisnost. Honnethove se pretpostavke stoga temelje na istoj ideološkoj osnovi koju je Marx već kritizirao kod građanskih ekonomista, što dovodi do toga da Honneth zbog svojih osnovnih pojmova društveni totalitet može razumjeti samo još kao moralni totalitet koji leži u temeljima tržišne aktivnosti. Fetišiziranje društvenih odnosa, koje je kod Honnetha ispod površine u igri, nažalost je toliko uznapredovalo da postaje sve teže strgnuti koprenu s postvarenih odnosa, jer se s onim što je *unaprijed dano* (npr. normativni konflikti) još ne razumijeva i *geneza* tog unaprijed danog. Upravo je to cilj Marxove kritike političke ekonomije, naime da sve “fiksirano” i “okamenjeno” rastvori u njegovoj unutarnjoj, kategorijalnoj genezi, a tu genezu otkrije kao *društvene* odnose. Normativni pristup postadornovske kritičke teorije zapleo se, po mom mišljenju, upravo u tom krugu. Napuštanjem socijalne ontologije i kategorijalne analize društva i uvođenjem normativnih “vrijednosti” i već postojeće moralnosti postaje sve teže pojmiti ono objektivno društveno. Društvo je za Marxa (i Adorna) nešto objektivno, jer se ono proteže preko granica *svih* pozitivno utvrđenih ili mjerljivih fenomena, pa se stoga može samo teorijski rekonstruirati. U toj se teorijskoj konstrukciji svi za nju središnji pojmovi (kategorije) moraju dovesti u vezu, tako da društveni totalitet postane shvatljiv *kao* totalitet. Taj se totalitet gubi kada se pojam rada, koji ga konstituira, zamjenjuje pojmom normativnog okvira, a potonji onda uzima kao temelj prvome.

Klasa, novac, nasilje

Umjesto da pojam klase odvojimo od kapitalizma, zamijenimo mnoštvom ili normativnim konfliktima, predlažem da u nastavku razmotrimo drugačiju pozadinu pojma klase, koja sadrži upravo suprotnost onome što je Honneth uveo u igru, naime pojam nasilja kao onaj koji se veže za kapitalizam, njegov društveni oblik – vrijednost, i njenu bezličnu objektivnu logiku. Time se ponovo uspostavlja oba aspekta pojma klase, naime njegovo usidrenje u kapitalu i njegovo izvođenje iz “antinomijskih” odnosa, te se vraćaju u igru protiv gore prikazanih teorija. Klasni odnosi su nasilni odnosi koji se izvode iz postvarene logike rada koji stvara vrijednost pa stoga *negativno* normativnu dimenziju, kao i mnoštvo kao apstraktni proces društvene organizacije, upravo isključuju. Stoga slijedim strategiju koju je Marx uveo protiv Hegelova pojma moralnosti, *kao* i protiv apstraktnog individualizma, tako što je istaknuo njihovu načelno iskrivljujuću i naposljetku ideološku funkciju, a koja mi se u trenutnom teorijskom meteučini čini više nego aktualna. Pritom bih istaknuo tri aspekta, iako sama tema svakako zaslužuje duže rasvjetljavanje: (1) konstitucija kapitalističkog društva, kao društva koje se kao društvo sintetizira jedino preko novca⁶, proizvodi svoje vlastite asimetrije; (2) apstraktna objektivna logika novca kao realizacije oblika vrijednosti u sebi stvara oblik nasilja koji se sastoji u nepersonalnoj prisili svih članova društva da se moraju podrediti obliku vrijednosti kako bi bili priznati *kao* članovi društva (to dakle nema nikakve veze s Honnethovim intersubjektivnim pristupom); (3) postvarena logika oblika vrijednosti, kao i društveni totalitet u kapitalizmu, proizvodi konfliktnu situaciju koju bi s Marxom trebalo shvatiti kao *antinomijsku*, odnosno kao situaciju u kojoj se društveno *supstancijalne* grupe stoje jedna nasuprot drugoj sa *zahtjevima koji nisu normativni*.

Apstraktno nasilje

Heide Gerstenberger je u svojoj historijskoj rekonstrukciji modernog kapitalizma pokazala da “fiskalizacija personalne dominacije” (Gerstenberger 2006: 504) doduše nije neposredno prouzročila odvajanje tržišta od personalne dominacije, ali da je rastuća preobrazba dominacije u monetizirani oblik itekako dovela do “odvajanja materijalnog života” i “polarizacije na bogate i siromašne” (Gerstenberger 2006: 505), pa se dominacija više nije moglo održavati bez bogatstva. Kao drugo, ona bilježi da društvo kao totalitet u koji su integrirani svi pojedinci nastaje tek s raspadom feudalnih oblika dominacije. I, kao treće, prema njevoj analizi treba naglasiti da se ljude sve više počelo shvaćati kao bića

⁶) Ovu vezu opširno razrađujem u: Lotz 2014b i Lotz 2014c.

vođena interesom, tj. da se njihovo ponašanje počelo smatrati proračunljivim (Gerstenberger 2006: 512). Najzad, kao četvrto, građanske revolucije i njihovo ukidanje direktne dominacije dovele su do oslobođenja modernih klasa, i to prije svega poboljšanjem transporta i komunikacije, što je omogućilo da grupe pojedinaca postaju svjesne svojih interesa. Totalnim “izdvajanjem tržišta iz dominacije” (Gerstenberger 2006: 527) sve se, naposljetku, reducira na slavne odnose objektivne prinude. Ono što Gerstenberger historijski izvodi, implicirano je već u logici ekspanzivnog uvlačenja svih aspekata ljudskoga života u stvaranje vrijednosti, jer monetizacijom svih životnih područja, koju kapitalizam nosi, novac u oblik kapitala postaje princip svih društvenih odnosa i njihova jedinstva, a to onda vodi u polarizaciju kroz bogatstvo, u kombinaciju novca i dominacije, u apstraktno-kalkulirajući karakter svakog djelovanja i svih odluka, kao i u tendenciju prema globalizaciji, koja je sadržana već u “svjetskom novcu” (MED 21: 133). Tome treba dodati i da se proces akumulacije i njegova nužna ekspanzija neprestano reproduciraju putem novih i prvobitnih oblika prisvajanja, koje je Marx razradio u *Kapitalu*, u poglavlju o “prvobitnoj akumulaciji”. Sukladno toj logici, direktna prisila putem direktnog nasilja pretvara se u svoje apstraktne oblike, koje kontroliraju država i pravosuđe. Državi pritom pripada funkcija stabilizacije klasnih odnosa (Gerstenberger 2006: 533): “Organizacija izgrađenog kapitalističkog procesa proizvodnje lomi svaki otpor; neprekidno stvaranje relativno suvišnog stanovništva održava zakon ponude i tražnje rada, pa dakle i najamninu, u koloseku koji odgovara potrebama oplodavanja kapitala; nemi pritisak ekonomskih odnosa zapečaćuje kapitalistovu vlast nad radnikom. Istina, još uvek se primenjuje i vanekonomsko, neposredno nasilje, ali samo izuzetno. Za obični tok stvari radnik se može prepustiti ‘prirodnim zakonima proizvodnje’, tj. njegovoj zavisnosti od kapitala koju sami uslovi proizvodnje stvaraju, obezbeđuju i ovekovečuju. Drukčije je u vreme istorijskog nastajanja kapitalističke proizvodnje. Buržoaziji koja se tek počinje podizati potrebna je državna vlast, pa je ona i upotrebljava radi ‘regulisanja’ najamnine, tj. da bi je saterala u granice povoljne za pravljenje profita, radi produživanja radnog dana i radi održavanja samog radnika u normalnom stepenu zavisnosti. Ovo je bitan momenat tzv. prvobitne akumulacije.” (MED 21: 651)

Ali taj razvoj od direktnog ka apstraktnom, naturaliziranom nasilju nije nepovratan, već je apstraktno nasilje samo izraz suzbijenog direktnog nasilja. To se u prvom redu vidi u dvama aspektima: 1) kada izbijaju otpori širenju procesa akumulacije, država je prisiljena da te proteste čini sigurnim i stabilizira uz pomoć policije, škole, vojske i zatvora, i da ih duljim programima disciplinira. To znači da u onim historijskim momentima u kojima se pokazuje direktan otpor kapitalu

i kapitalizmu država pokazuje da zapravo nema neutralan klasni karakter i da u krajnjoj instanci brani interese kapitala (Smith 2006: 230). Stoga se klasna borba često ne da lokalizirati kao prvenstveno borba između kapitalista i radnika, iako ga je Marx primarno demonstrirao borbama oko dužine radnog dana, već je puno razvidnija u konfliktu između državnog nasilja i antikapitalističkog otpora. Direktno nasilje kapitalističke klase se, drugim riječima, *prebacuje* na državu, njene kontrolne mehanizme i regulaciju. To možemo poduprijeti i analizama Foucaulta, Althussera i Poulantzasa. Potonji – vrlo aktualno – zastupa tezu kako država kao instanca očuvanja klasnih interesa i kao *kapitalistička* država u krajnjoj instanci *uvijek* počiva na nasilju, koje se, kako kaže Buckel, “zastire” legalnošću (Buckel 2007: 157). Ali to znači da klasne relacije primarno ne treba shvaćati kao procese moći ili konfliktne procese između društvenih grupa, nego kao stabilizaciju nasilja koja se ostvaruje kroz apstraktnu kontrolu tijelâ (Poulantzas 2000: 29), tj. kroz logiku akumulacije i njeno osiguranje putem državne represije. 2) Kao što je to razradio prije svega David Harvey, svi su procesi prisvajanja putem bogatstva i kapitala u principu procesi izvlaštenja (*depossession*), koji su kao takvi uvijek odvijaju nasilno, jer se pojedince i čitave grupe stanovništva svim sredstvima prisiljava na to da se odreknu onoga što imaju. Nešto poput prvobitne akumulacije stoga nije stvar prošlosti, već je štoviše bitno obilježje same dinamike kapitala. I to nije jasno vidljivo tek u procesima “prisvajanja zemlje” i procesima izvlaštenja u sirovinama bogatom nezapadnom svijetu, već i u kolosalnim eksproprijacijskim procesima, kao što je to bila financijska kriza iz 2008. Možemo primjerice krenuti od toga da je u Detroitu kao posljedica krize napušteno 144 000 kuća (obitelji koje su u njima živjele morale su ih se odreći i napustiti ih), koje su sada spremne za rušenje, što je Detroit pretvorilo u neku vrstu ratne zone i dovelo do masovnih migracija u čitavoj regiji, pokrećući procese koji uništavaju obitelji, guraju ih u duboku bijedu, a manjine kriminaliziraju. Ti procesi predstavljaju su nasilni procesi koji su skriveni pod krinkom apstraktnih odnosa, procesi koji se provode uz pomoć pravosuđa i policije jer potonji u krajnjoj instanci osiguravaju interese financijske industrije, banaka i kapitala. Bez pojma klase temeljenog na nasilju ne može se objasniti to pokretanje i *deplacement* (istiskivanje) čitavih grupa stanovništva, pa stoga ti “konflikti” nemaju puno veze s konfliktima oko priznavanja.⁷

7) Sociologinja globalizacije Saskia Sassen polazi od toga kako je samo u SAD-u kao posljedica financijske krize otprilike 30 milijuna ljudi postalo migrantsko stanovništvo (“Migracije u ograničenom svijetu”, predavanje dostupno na poveznici: http://youtu.be/PXB2tsiKR_E [pristupljeno 7.1.2016.]

Razmjena i asimetrija

Već u ranom komentaru na Adama Smitha Marx je zapisao: “Kapital je, dakle, upravljačka *vlast* nad radom i njegovim proizvodima. Kapitalist posjeduje tu vlast ne zbog svojih ličnih ili ljudskih svojstava nego ukoliko je *vlasnik* kapitala. Njegova moć jest *kupovna* moć njegova kapitala, kojoj se ništa ne može opirati.” (Marx 1979: 192)

I tu nailazimo na tezu da se osobni i direktni oblici nasilja pretvaraju u apstraktno nasilje. S premještanjem direktnog nasilja i dominacije u monetarno kontrolirane odnose proširuje se horizont prostora i vremena, jer je oblik vrijednosti *univerzalni* oblik koji može prisvojiti svaku stvar u kapitaliziranom svijetu i onome koji tek treba kapitalizirati. Bogatstvo stoga ne uključuje samo *određene* klasne i vlasničke odnose, već se u principu proteže na *sve*. Kao što znamo, novcem možemo dobiti sve, a time onaj tko kontrolira bogatstvo u principu u sebi nosi mogućnost kontrole nad svim ostalim predmetima i osobama. Klasni je odnos sada i sâm postao *monetarni* odnos, jer onaj tko kontrolira bogatstvo time kontrolira i one koji u tom bogatstvu ne sudjeluju. Iako se čini da razmjenski odnos, kako je to već Marx razradio, implicira slobodu i jednakost, tu formalnu slobodu materijalno gledano treba promatrati kao njenu suprotnost, naime kao klasni odnos. Pervertirana logika tog procesa je u kontekstu suvremenih tendencija postala samo još vidljivija, pa začuđuje da kritički teoretičar poput Honnetha te tendencije jednostavno gura u stranu. Daljnja konzekvenca dosad iznesenog jest da su inverzijom nejednakosti na površini razmjenskog odnosa određene i pravne predodžbe grupacija: “Stoga je shvatljiva presudna važnost koju ima pretvaranje vrednosti i cene radne snage u oblik najamnine, ili u vrednost i cenu samog rada. Na ovom pojavnom obliku, koji od naših očiju prikriva stvarni odnos i, štaviše, pokazuje baš njegovu suprotnost, počivaju svi pravni pojmovi i radnika i kapitaliste, sve mistifikacije kapitalističkog načina proizvodnje, sve njegove iluzije o slobodi, sva apologetska trućanja vulgarne ekonomije.” (MED 21: 474)

Jednostavnim rječnikom: kada bi ih se pitalo, ranije spomenuta tri najbogatija pojedinca na zemlji (koji kontroliraju bogatstvo kao i najnižih 600 milijuna pojedinaca zajedno) najvjerojatnije odgovorila da su to sve “čisti poslovi”, da njihovo bogatstvo počiva na teškom radu i dobrom obrazovanju i da je priroda kapitalizma upravo u tome da *svakome* omogući tu priliku. Na tom se primjeru pokazuje upravo to da se *objektivno* nasilje novčanih odnosa i odnosa bogatstva *subjektivno* prikazuje kao njihova suprotnost, naime kao nešto što je “s pravom” tako (univerzalno priznato) i što svatko može dostići (univerzalno dostupno). Fetizizam novca se brine o tome da objektivni društveni odnosi ne ostave traga

na površini razmjenskog društva, i time zastire njihovo porijeklo u nasilju *apsolutnog* pristupa, naime onog kupovnog.

Antinomijsko nasilje

U jednom od ključnih odlomaka kod Marxa stoji: “Vidi se: kad ne uzmemo u obzir sasvim elastične granice, sama priroda robne razmene ne povlači nikakve granice radnom danu, pa dakle, ni višku rada. Kapitalista brani svoje pravo kao kupac kad pokušava da radni dan učini što je moguće dužim i da od jednog radnog dana, ako samo može, napravi dva. S druge strane, specifična priroda prodane robe ograničava kupcu njenu potrošnju, a radnik nastoji na svome pravu kao prodavac kad hoće da radni dan ograniči na određenu normalnu veličinu. Ovde imamo, dakle, antinomiju, pravo protiv prava, oba potvrđena zakonom robne razmene u istoj meri. Između jednakih prava odlučuje sila. I tako se u istoriji kapitalističke proizvodnje normiranje radnog dana predstavlja kao borba za granice radnog dana – borba između ukupnog kapitaliste, tj. kapitalističke klase i ukupnog radnika, ili radničke klase.” (MED 21: 210)

Pojam antinomije ovdje je od ključne važnosti jer ga Marx preuzima iz kantovske i predkantovske filozofije, a u predkantovskom značenju antinomija upućuje na *dva oprečna zakona*. Ali kod Kanta je ključno to da se pod antonomijama radi o sukobu u razumu samom, što se može tumačiti na način da jezgra ljudske racionalnosti i spoznajne sposobnosti *po sebi* počiva na jednom “principu”, upravo principu proturječja koji joj izmiče. Referirajući se na Marxov iskaz to bi značilo da je klasni odnos u temelju nasilan odnos jer se pomoću razmjenske logike (nadnica, radno vrijeme, roba, novac) konstituira kao nešto apsolutno *nejednako*, a istinski društveni izvor te logike jednakosti na vidjelo izlazi tek onda kada se u igru uvede “protuzakon”. No taj protuzakon nije, kako Honneth misli, naprosto normativni zahtjev, već je on – precizno rečeno – *upravo njegova suprotnost*, budući da bi čisto normativna razmjena već pretpostavljala pravni okvir koji bi regulirao “pravednu” razmjenu zahtjeva. To međutim u ovom slučaju ne može biti slučaj, jer se u *društveno relevantnim* borbama radi upravo o etabliranju okvira u *kojemu* bi se normativne zahtjeve možda bilo moguće postaviti. Primjerice, štrajk – prije svega društveni generalni štrajk – Honnethovim se pojmovnim sredstvima uopće ne može zahvatiti u svojoj biti, jer je takav štrajk pokušaj da se drugu stranu primora *upotrebom nasilja*, i to totalnim “stavljajem u zagrade” svega postojećeg.

Perspektiva

Ovaj pregled suvremenih tendencija u socijalnoj filozofiji, i njemu pridružene napomene o klasi i nasilju, nažalost ne može u potpunosti zadovoljiti jer se tema

na ovom mjestu mogla samo načeti (više u: Fetscher 1985). Unatoč tome, nadam se da sam pokazao da su postmarksistički pristupi napuštanjem društvene veze koja se konstituira kroz specifičan društveno-ekonomski oblik (vrijednost) nanijeli značajnu štetu, jer im takva strateška odluka više ne dopušta da od pretjeranih idealizacija političkih procesa i pluralizacija društvenih hijerarhija vide ključni *korijen* postojećih nejednakosti, koje ipak primarno nisu političke, nego se izvode iz kompleksnog sklopa (kapitaliziranog) novca i nasilja.

Bilo kako bilo, ideja besklasnog društva *ne* ukazuje primarno na egalitarno društvo (pojam pojedinca kod Marxa isključuje takvu koncepciju), već prije svega ukazuje na stanje u kojemu se rastvara veza kapitala i nasilja kao centralne spona konstitucije ukupnog društvenog sklopa. Marx to svojim ranim radovima formulira na sljedeći način: “U toku razvitka radnička će klasa postaviti namjesto starog buržoaskog društva takvu zajednicu koja isključuje klase i njihovu suprotnost, i više neće biti prave političke vlasti, jer je politička vlast upravo zvanični izraz suprotnosti u buržoaskom društvu.” (Marx 1977: 104)

S njemačkog prevela: Vesna Vuković

*Tekst je izvorno objavljen u časopisu PROKLA 176, rujan 2014.

Literatura

- Adorno, Theodor W. : *Gesammelte Schriften*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, licencno izdanje: Berlin: Suhrkamp, 1998.
- Adorno, Theodor W. : *Philosophische Elemente einer Theorie der Gesellschaft* (1964), Nachgelassene Schriften, Abteilung IV, Vorlesungen, Band 12, Berlin: Suhrkamp, 2008.
- Badiou, Alain: *Infinite Thought*, New York: Continuum, 2005.
- Badiou, Alain: *Conditions*, New York: Continuum, 2008.
- Badiou, Alain: “The Idea of Communism”, u: Douzinas, Costas/Žižek, Slavoj (ur.): *The Idea of Communism*, London: Verso, 2010., str. 1-14.
- Badiou, Alain: *The Rebirth of History*, London: Verso, 2012.
- Badiou, Alain: *Philosophy and the Event*, London: Polity, 2013.
- Balibar, Etienne: *Masses, Classes, Ideas. Studies on Politics and Philosophy Before and After Marx*, New York: Routledge, 1994.
- Balibar, Etienne: “Gewalt”, u: Haug, Wolfgang Fritz (ur.): *Historisch-Kritisches Wörterbuch des Marxismus*, Bd. 5, Hamburg: Argument, 2001., str. 270-308.
- Basso, Luca: “The Ambivalence of Gewalt in Marx and Engels: On Balibar’s Interpretation”, *Historical Materialism*, 17, 2009., str. 215-236.
- Buckel, Sonja: *Subjektivierung und Koheision. Zur Rekonstruktion einer materialistischen Theorie des Rechts*, Weilerswist: Velbrück, 2007.
- Dörre, Klaus: “Social Classes in the Process of Capitalist Landnahme. On the Relevance of Secondary Exploitation”, u: *Socialist Studies/Etudes socialistes*, 6(2), Jesen, 2010., str. 43-74
- Fetscher, Iring: “Gewalt im Denken von Marx und Engels”, u: Leser, Norbert (ur.): *Macht und Gewalt in der Politik und Literatur des 20. Jahrhunderts*, Beč: Böhlau, 1985., str. 107-121.
- Freeland, Cynchia: “The Rise of the New Global Elite”, *The Atlantic*, 2011., dostupno na: <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2011/01/the-rise-of-the-new-global-elite/308343/>
- Gerstenberger, Heide: *Die subjektlose Gewalt. Theorie der Entstehung bürgerlicher Staatsgewalt*, Münster: Westfälisches Dampfboot, 2006.
- Hardt, Michael/ Negri, Antonio: *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*, New York: Penguin, 2004.
- Hardt, Michael/ Negri, Antonio: *Commonwealth*, Cambridge: Harvard University Press, 2009.
- Honneth, Axel: *Das Recht der Freiheit. Grundriss einer demokratischen Sittlichkeit*, Berlin: Suhrkamp, 2011.
- Honneth, Axel: “Die Moral im ‘Kapital’. Versuch einer Korrektur der Marxschen Ökonomiekritik”, u: Jaeggi, Rahel/ Loick, Daniel (ur.): *Nach Marx. Philosophie. Kritik. Praxis*, Berlin: Suhrkamp, 2013., str. 364-394.

- Lotz, Christian (2014a): "Marx contra Negri: Value, Abstract Labor, and Money", u: Calcagno, Antonio (ur.): *Contemporary Italian Philosophy*, New York: SUNY Press, 2014.
- Lotz, Christian (2014b): "The Transcendental Force of Money: Social Synthesis in Marx", *Rethinking Marxism*, 26/1, 2014., str. 130-140.
- Lotz, Christian (2014c): *Time, Money, and the Culture of Abstraction*, Lanham: Lexington Books, 2014.
- Marchart, Oliver: *Die politische Differenz. Zum Denken des Politischen bei Nancy, Lefort, Badiou, Laclau und Agamben*, Berlin: Suhrkamp, 2010.
- Marchart, Oliver: *Das unmögliche Objekt. Eine postfundamentalistische Theorie der Gesellschaft*, Berlin: Suhrkamp, 2013.
- Marx, Karl (1867): *Kapital I*, MED 21, Beograd: Prosveta/ Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1974.
- Marx, Karl (1844): *Ökonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. godine*, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, priredili: Adolf Dragičević, Vjekoslav Mikecin i Momir Nikić, Stvarnost, Zagreb: 1979.
- Marx, Karl (1847): *Bijeda filozofije*, Beograd: Prosveta/ BIGZ, 1977.
- Nuss, Sabine: *Copyright and Copyriot. Aneignungskonflikte um geistiges Eigentum im informationellen Kapitalismus*, Münster: Westfälisches Dampfboot, 2006.
- Poulantzas, Nicos: *State, Power, Socialism*, London: Verso, 2000.
- Smith, Tony: *Globalization. A Systematic Marxist Account*, Chicago: Haymarket Books, 2006.

Klasa i klasizam: kritička inventura¹

Christian Baron

Uvod

Posljednjih je godina došlo do renesanse klasne teorije s pejorativnim predznakom, u okvirima koje građanski autori kao što su Paul Nolte (usp. Nolte 2005) ili Heinz Bude (usp. Bude 2008) pokušavaju etablirati kulturalistički pojam klase koji orkestrira reorganizaciju socijalne države kako bi dokazali postojanje “kulture najniže klase” (ibid.: 120). Ona je, tvrdi Bude, kao nova klasa stupila u njemačko “društvo obilja” (ibid.: 15), a karakteriziraju je “slabo obrazovani” (ibid.: 96) s “funkcionalnom nepismenošću” (ibid.: 95). Ta podklasa bi, nastavlja Nolte, trebala prihvatiti “građansku dominantnu kulturu” (Nolte 2005: 73) u kojoj se radi o “posredovanju kulturnih standarda i orijentacijskih normi” (ibid.: 69). Fundiranih istraživanja tog prilično novog fenomena građanske reinterpretacije klasnih teorija dosad je vrlo malo. Pojam klasizma mogao bi otvoriti mogućnost njihove analize. Doduše, taj je pojam u Njemačkoj u širokoj javnosti “dosad do te mjere nepoznat da bi predstavljalo eufemizam tvrditi da vodi egzistenciju u sjeni” (Baron/Steinwachs 2012: 20). Pa ipak, u kritičkoj se društvenoj znanosti sve češće koristi. No budući da je koncepcija klasizma u okvirima njemačkog govornog područja još uvijek u povojima, katkad je predmet kritike koja je formulirana ili polemički (usp. Seppmann 2010) ili samo s pozicije kritike ideologije (usp. Bewernitz 2010), a time i neobjektivno, odnosno previše simplificirajuće, pa stoga i rijetko zaista konstruktivno (usp. Friedrich 2011; Baron/Steinwachs 2012).

Ovaj prilog diskusiji smjera pokazati nedostatke postojećih koncepcija klasizma u njemačkom govornom području te istodobno formulirati zahtjeve za novom koncepcijom. U tu ću svrhu u tekstu koji slijedi najprije iznijeti kratku

¹ Zahvaljujem Ulrichu Brinkmannu, Sebastianu Friedrichu, Oliveru Nachtwey i Britti Steinwachs na konstruktivnim kritikama i korisnim sugestijama, kako za ovaj prilog, tako i za moj rad na klasizmu u cjelini.

genezu dosadašnjeg shvaćanja klasizma kao analitičkog koncepta, prije negoli ga podvrgnem kritici i na kraju razmotrim s kojim bi teorijskim referencama fundiranje pojma klasizma moglo uspjeti.

Što je klasizam?

Termin klasizam prvi se put spominje 1970-ih godina u SAD-u. Lezbijska grupa *Furies*, u kojoj su kćeri radnika i radnica javno osuđivale diskriminaciju na temelju svog socijalnog porijekla, tako je ciljala raskrinkati lažnost kapitalističkog kreda “od perača tanjura od milijunera”, prema kojemu u tržišnoj ekonomiji svi mogu postići sve, samo ako se dovoljno potruže. No takvo, političkom reformizmu nesklono shvaćanje klasizma, koje naglašava mehanizme društvenog zatvaranja, u Sjevernoj se Americi nije nametnulo. Tako društveni znanstvenik Chuck Barone, danas najpoznatiji istraživač klasizma iz Sjedinjenih država, društvene klase promatra kao društveno konstruirane (usp. Barone 1999: 10). Za Baronea ekonomski društveni sistem doduše funkcionira kao “baza klasizma” (ibid.: 11), ali on fenomen klasizma naposljetku svodi na mikrorazinu, na kojoj se diskriminacija ukazuje prvenstveno kao osobna, intergrupna i kulturna potlačenost. Ona dolazi do izraza prije svega u lošem tretmanu na radnom mjestu, “koje ljude prisiljava da rade dugo i naporno u često teškim i opasnim uvjetima, a uskraćuje im demokratska prava” (ibid.: 8). Klasizam tu nije koncipiran kao analitički termin za objašnjenje klasnih odnosa, već isključivo kao politički borbeni pojam koji bi trebao pomoći da se razotkriju i suzbije moralno manjkave eksploatacijske tendencije. Ta je analitička slabost pojma *classism* u kontekstu SAD-a pojačana time što se pri upotrebi pojma *class* u engleskom jeziku najčešće nedovoljno razlikuje klasa i sloj.

To u njemačkom govornom području nije slučaj. Pa ipak, takvo, u SAD-u uvriježeno, shvaćanje klasizma učvrstilo se i u Njemačkoj već s pojavom pojma u društvenoznanstvenim i autonomnim političkim kontekstima krajem 1980-ih godina. Martina Wittke u tom kontekstu upućuje na dio povijesti autonomne scene u Berlinu. Tijekom te, za to doba u mnogim aspektima karakteristične, kritičke refleksije grupnih dinamika i grupnih hijerarhija unutar autonomnaške scene “iz nekih autonomnih lezbijsko-separatističkih grupa nastale su proletersko-lezbijske grupe” (Wittke 2013: 84). U tim je raspravama prevladao impuls direktnog djelovanja *ovdje i sada*. Pritom je u središtu bilo pitanje privilegija na temelju građanske socijalizacije i prihvaćanja ili odbijanja tih privilegija, dok je analitička dimenzija klasne diskriminacije ostala zanemarena (usp. ibid.: 90).

U znanstvenu raspravu u Njemačkoj pojam klasizma ulazi tek negdje krajem prošlog desetljeća. Za to su u prvom redu zaslužne Gabriele Winker i

Nina Degele, koje su u svom intersekcionalnom pristupu ustanovile “četiri odnosa moći duž kategorija klase, roda, rase i tijela” (Winker/Degele 2009: 38), a koje, kao na strukturnoj razini ravnopravne, analiziraju kao “klasizme, heteronormativizme, rasizme i bodyizme” (ibid.). Intersekcionalnost se prema tome shvaća kao “kontekstualno specifično, na predmet usmjereno i za društvene prakse vezano uzajamno djelovanje društvenih struktura (tj. odnosa moći) koje generiraju nejednakost, simboličkih reprezentacija i identitetskih konstrukcija” (ibid.: 15). Uvodni prikaz Andreasa Kempera i Heike Weinbach, objavljen 2009., fenomen klasizma tematizira kao “oblik diskriminacije i potlačivanja” (Kemper/Weinbach 2009: 7). Autori daju pregled povijesti i prakse (anti-)klasizma, skiciraju svoje shvaćanje klasizma kao i razvoja mogućih protustrategija. S njihovog gledišta, ideja klasizma povezuje “stare oblike kritike materijalne bijede i političkog isključenja, kakve je iznjedrio radnički pokret, s kritikom nepriznavanja i ponižavanja kultura i života radnika/ica, nezaposlenih i siromašnih” (ibid.: 17). Pokazuju da su europska istraživanja klasizma dosad uglavnom vodila zahtjevima za političke reforme. To uključuje zahtjev za uvrštenje kriterija društvenog porijekla u antidiskriminacijske smjernice EU-a, kao i veća zastupljenost radnika/ica u politici i ekonomiji, različiti oblici društvenog priznanja, kao i rastuće ekonomske životne šanse za ljude iz radničke klase – ukratko, ublažavanje društvene potlačenosti na temelju pripisane klasne pripadnosti (usp. ibid.: 19-23; 30-32). Kemper i Weinbach pritom odustaju od toga da svoj koncept klasizma fundiraju u specifičnom pojmu klase koji bi se dao empirijski ispitati.

To odustajanje objašnjavaju afirmativno citiranim argumentom britanskih autora/ica, prema kojemu zahtjev za fundiranim pojmom klase “kao samorazumljivo pretpostavlja građanske, akademske definicije i njima odgovarajuće, u tom miljeu poznate osobe, kao orijentire” (ibid.: 13). Drugim riječima: zato što Karl Marx ili Edward P. Thompson “dolaze iz takozvanih srednjih i gornjih slojeva ili su od njih priznati” (ibid.: 14), predlažu da pojam klase “ne definiramo, pa time ni ne postavljamo nikakve autoritativne referentne točke” (ibid.). Jer kod koncepta klasizma se prvenstveno radi o “senzibiliziranju za nova gledišta, a manje o pojmovnoj oštini i rigidnim definicijama” (ibid.: 15). Analize klasizma stoga se ne bi trebale fokusirati na ekonomsko-društveno-strukturni pojam klase, već pretpostavljati “formulaciju klase kao konstrukcije” (ibid.: 12) jer “klasizam opisuje sistem pripisivanja vrijednosti i sposobnosti koje se izvode – ili još bolje: izmišljaju i konstruiraju – iz ekonomskog statusa” (ibid.: 17). Stoga su nužna “istraživanja i teoretiziranja koja reflektiraju i dekonstruiraju stereotipe, kakvih danas za pitanje rodne socijalizacije imamo u velikom broju” (ibid.: 21).

Kritika i prazna mjesta dosadašnjih analiza klasizma

Međutim, dosadašnja znanstvena upotreba koncepata klasizma u njemačkom govornom kontekstu problematična je i po pitanju teorijskog utemeljenja i analitičke oštine pojma. Tu su posebno važne tri točke kritike.

Terminološka kritika: Tko ili što diskriminira koga?

Prvo, već sam pojam klasizma otvara pitanja. Što u kontekstu klasizma konkretno znači diskriminacija, što predrasude, a što stereotipi? Kemper i Weinbach unaprijed odustaju od definicije tako centralnih pojmova, što nas vodi do sljedećeg pitanja: označava li klasizam i klasnu diskriminaciju *odozdo* prema *gore*? Ako je odgovor – da, to bi značilo da se zanemaruje da “svaka varijacija životnih šansi i životnih oblika svjedoči o društvenoj nejednakosti samo kada se pojavljuje prevedena u sistem *vertikalnih* nejednakosti” (Rehberg 2006: 22; kurziv u originalu). Drugim riječima: klasizam tada ne bi mogao zajedno misliti nejednakost i moć.

Pritom bi se dalo pokazati da u principu ne može – i zašto ne može – postojati klasizam *odozdo* prema *gore*. To bi se, primjerice, moglo izvesti preko teorije stigme Ervinga Goffmana. Stigmatizirani čovjek je “na neželjeni način drugačiji nego što bi mi to anticipirali” (Goffman 1967: 13). *Normalni* u odnosu na stigmatizirane konstruiraju “ideologiju koja treba objasniti njihovu inferiornost i dokazati ugrozu od strane stigmatiziranih; ponekad tako racionaliziramo animozitete koji počivaju na drugim razlikama – primjerice na socijalnim klasnim razlikama” (ibid.: 14). Stigme možemo razumjeti kao u socijalnoj strukturi već suptilno sadržane implikacije o neprihvatljivim odstupanjima od ponašanja koje se definira kao normalno, a time bi predstavljale preduvjet da do nečega poput klasizma uopće može doći.

To se u njemačkom kontekstu može ilustrirati na primjeru obilježja *nezaposlenosti*. Ako je netko u ovoj zemlji već duže vrijeme nezaposlen, to se stanje često u prvom redu shvaća kao nepoželjno – što je pretpostavka koja je prisutna i bez poznavanja pojedinačne sudbine, a još ne sadrži nužno negativno vrednovanje jer socijalna država počiva na obećanju reciprociteta. No ako je neka osoba zbog obilježja *nezaposlenosti* prisiljena potraživati socijalna davanja, to će obilježje postati stigmom. Jer tada ljudi (ili institucije) nezaposlenost prepoznaju kao odstupanje od društveno prihvatljivog ponašanja – bezuvjetnog izbjegavanja izvanjske pomoći. U većini slučajeva to dovodi od osobnog distanciranja od pogođene osobe. Iz toga mogu nastati neprovjereni zaključci poput onoga da nezaposlena osoba nije našla posao jer je glupa ili zapravo uopće ne želi raditi, nego se radije *lijeno* odmara u komociji *socijalnih primanje*. Siromaštvo se dakle

svodi na svjesno neadekvatno ponašanje, čime si je dotična osoba natovarila krivnju zbog koje, sasvim legitimno, gubi socijalna prava. Kada stigmatizaciju nezaposlenosti ne bi pratilo potraživanje socijalnih davanja države, ne bi došlo ni do društvene patnje zbog pripisivanja, poput onoga prema kojemu je siromaštvo zbog samoskrivljenog neprimjerenog ponašanja opravdano. Nijednom nezaposlenom milijuneru se neće morati pružati političko-društvena pomoć kada bi mu blagajnica u supermarketu prebacila da *lijeno* uživa u svom (po mogućnosti naslijeđenom) imetku, a zbog nezaposlenosti ne doprinosi ništa zajednici.

Metodološka kritika: Jesu li društvene klase samo konstrukt?

Međutim, dosadašnje analize klasizma vrlo su udaljene od takve perspektive. Na njima stoga, kao drugo, treba kritizirati što klasu tretiraju prije svega kao (jezičnu) konstrukciju. To se shvaćanje temelji na metodološkoj sklonosti koja proizlazi iz vjernosti *linguistic turn-u* (lingvističkom obratu), što dolazi do izražaja u tome da se u aktualnoj kritici klasizma velika vrijednost pridaje dekonstrukciji jezičnih vertikalizama. Iza toga se krije shvaćanje prema kojemu je jezik ono što proizvodi stvarnost. Tu dolazi do transfera iz kritičkog istraživanja rasizma, u kojemu se rase analiziraju kao konstrukcije. Međutim, ta analogija funkcionira samo kada se klasa smatra u jednakoj mjeri konstruktom kao i *rasa*. No klase su u prvom redu analitičke kategorije koje upućuju na proturječnosti unutar kapitalističkog sistema, a ne opisi društvenih zajednica, kao što su to kategorije *etnijske* ili *rase*. Tko, analogno s pokušajima deligitimacije rasističkog pojma *Neger*,² odbija u javnim raspravama upotrebljavati negativno konotirane termine poput *podklase*, možda i daje svoj doprinos ukidanju pogrdnih naziva, ali time neće ukloniti i materijalne posljedice koje prate klasnu pripadnost, nego će ih samo zamagliti

Tko polazi od toga da je kategorija društvene klase tek identitarno konstruirana i time sistematski isključuje njen realno-ekonomski fundament, odriče se svih znanstvenih obećanja klasne analize. Dosadašnji koncepti klasizma stoga bi trebali naći načina da klasnu teoriju upotrijebe kao osnovu takvih analiza. S obzirom na heterogenost tih istraživačkih područja pritom postoje različite mogućnosti koje bi se morale ustanoviti pomoću odgovarajućih istraživačkih pitanja. U svakom slučaju, cilj svih klasnih pojmova jest protumačiti strukture društvene nejednakosti. Oni se (za razliku od pristupa koji polaze od slojeva) ne zadovoljavaju time da samo opišu društvenu nejednakost, nego žele identificirati

² Izraz nekoć često uobičajen kao sinonim za “crnca”, danas se percipira kao pejorativan i rasistički. (nap. ur.)

njene strukturne uzroke. Zbog lokacije klasa u proizvodnom procesu, klasnu strukturu treba smatrati zatvorenom, to jest da nije vjerojatno da pojedinci vlastitim snagama mogu promijeniti društvenu klasu, posebno stoga što su klasne razlike kvalitativne prirode. No budući da se promišljaju historijsko-dinamički u ukupnom društvenom kontekstu, pa su dakle uvijek vođene (iako nipošto nisu homogeno konstituirane) zajedničkim interesima, zajedničkim mentalitetima i političkim težnjama, društvene klase važe za aktore koji potencijalno mogu kolektivno djelovati, koji su kadri u značajnoj mjeri utjecati na tijek povijesti.³

Kritika teorije djelovanja: individualne žrtve ili kolektivni subjekt?

Kao treće, sa shvaćanjem klasizma koje ne uključuje ekonomske teorije klase, klasni će odnosi ispasti iz vizure. Fokus na analizu jezika i stereotipa sugerira da se klasizam javlja samo u pripisivanjima. Takva vrsta kritike klasizma, koja više nema u vidu kolektivno klasno djelovanje, nije u stanju objasniti zašto se oni koji žive od nadnica i/ili oni koji primaju socijalnu pomoć međusobno *klasistički* diskriminiraju. Za to bi bilo potrebno adresate diskriminacije ne karakterizirati korištenjem normativnog shvaćanja klasa kao “žrtve tržišnog društva” (Kemper 2008), nego ih analitički shvaćati kao potencijalno djelatan kolektivni subjekt, čije pojedince ujedinjuje njihova ovisnost o sistemu imanentnim strukturama eksploatacije⁴, koje nužno proizvode linije razdvajanja.

Empirijski, takve bi se studije mogle nadovezati na aktualne istraživačke rezultate, kao što su uvjerljivi nalazi Klausia Dörrea o “sekundarnom izrabljivanju” (Dörre 2011: 125). Dörre o sekundarnom izrabljivanju govori kada se koriste simboličko-habitualni mehanizmi i državno-politički inicirana prisila “kako bi se razlika unutra-vani konzervirala s ciljem da se radnu snagu određenih društvenih grupa [npr.: migranata, žena ili agencijskih radnika] gurnulo ispod njene vrijednosti ili te grupe isključilo iz pravog kapitalističkog odnosa eksploatacije” (ibid.: 126). Oslanjajući se na mehanizam rezervne armije koji je otkrio Karl Marx, društvene grupe koje su istisnute *izvan* središta tržišta rada za Dörrea – posebno u kriznim vremenima – predstavljaju “potencijal pritiska koji se može koristiti kako bi se troškove rada držalo što nižima” (ibid.). Za pojedince i grupe koje se nalaze u *unutrašnjosti* eksploatacijskih odnosa, pojedinci i grupe koje su istisnute u *izvanjsko* i obilježeni “isključenošću iz plaćenog

rada” (ibid.) tako postaju politički proizvedena prijetnja njihovom vlastitom (često skromnom) životnom standardu. Kada prekarne zaposleni diskriminiraju nezaposlene, onda se to dakle analitički ne smije shvatiti kao izraz individualne zlobe, već kao simboličko-habitualno izmještanje onog klasnog strukturiranja koje pomoću primarne i sekundarne eksploatacije tih pojedinaca stvara samu narav proizvodnih odnosa, tako što prekarne izlaže permanentnom pritisku, a primatelje socijalnih davanja smatra *suvišnima*. Sve dok analize klasizma to ne registriraju, vrlo će malo doprinijeti objašnjenju klasno uvjetovanih struktura diskriminacije.

Sažetak i perspektiva

U svom postojećem obliku pojam klasizma nije prikladan za razumijevanje i objašnjenje klasno uvjetovanih struktura diskriminacije. Nedostatna definicija klasizma, metodološka redukcija na dekonstrukciju jezičnih vertikalizama i isključivanje potencijalnog kolektivnog klasnog djelovanja tri su bitna problema dosadašnjih shvaćanja klasizma. Prema tome, koncepcija klasizma tek mora ispuniti nekoliko praznina da bi kao instrumentarij analize došla u obzir. Za to bi bilo potrebno nadovezati se na klasne teorije koje u analizu kulturalističkog klasnog strukturiranja eksplicitno uključuju ekonomsku strukturu kapitalističkih klasnih društava.

Smislenijim pristupom od toga da se terminološka pitanja svjesno ostavlja otvorena i fiksacije na dekonstrukciju čini se orijentacija na klasnoteorijska razmatranja Pierrea Bourdieua. On je dokazao da postoji veza između položaja ljudi u društvenoj klasnoj strukturi i njihova životnog stila. Ali ta veza nije mehanička; onaj tko zna gdje netko drugi stoji, time još ne zna koji je njegov specifični klasni ukus. Promjena položaja u društvenoj klasnoj strukturi, prema Bourdieuu, sa sobom nosi i promjenu preferencija ukusa i promjenu životnog stila, jer ljudi novi “klasni položaj” (Bourdieu 2012: 175) inkorporiraju i prenose na vlastitu povijest. Bourdieu klasnu borbu shvaća kao permanentnu borbu za promjenu socijalnog prostora. Socijalni je prostor po njemu u tendenciji determiniran; osoba koja se dakle društveno želi *uspinjati*, morat će uložiti mnogo truda, a pritom još i imati mnogo sreće. Kada se jednom nađe *gore*, na njoj će se, međutim, itekako vidjeti trud koji je u taj uspon morala uložiti, zbog čega će, s jedne strane, s prezirom gledati na one koji su rangirani na društvenom *dnu*, dok će je, s druge strane, pojedinci koji zauzimaju isti klasni položaj kao ona zbog njene grčevitosti smatrati neotmjenom. Prema Bourdieuu, *niže klase* se stoga ne mogu smatrati kultiviranima jer njihov habitus nikad ne može imati pristupa u skup značajki koje čitavo društvo u osnovi pozitivno konotira:

³ Postoje i daljnje diferencijacije, primjerice ako se na umu ima uloga države ili javnog sektora ili politička sfera kao takva. Međutim, iz pragmatičnih razloga one se ovdje neće pobliže razmatrati.

⁴ Eksploatacija ovdje ne označava – kao većinom u moralistički obojanoj svakodnevnj jezičnoj upotrebi – niže nadnice ili loše radne uvjete, već “isključivo činjenicu da proizvođači zadržavaju samo dio nove vrijednosti koju su proizveli – neovisno o tome jesu li nadnice visoke ili niske, ili radni uvjeti dobri ili loši” (Heinrich 2005: 93). Eksploatacija ne proizlazi iz povrede pravila robne razmjene, nego je logični rezultat njihova poštivanja.

“Čim nešto mogu nazvati vlastitim, ono već gubi taj [pozitivni] karakter [...]. Uzmimo jednostavan primjer: [...] Čim su široke mase pristigle na morske plaže, buržoazija je pobjegla na ladanje” (Bourdieu 1983: 138).

Bourdieu ovdje pokazuje kako se natjecateljski mehanizam upisan u proizvodne odnose kulturno učvrstio u srednjoj i radničkoj klasi te kako se može razviti u agresivni mehanizam razgraničenja. Bez iznimke, sve habitualne manifestacije života – bila to ljubav za automobile, sport, knjige, glazbu ili prehranu – ovise, s jedne strane, o društveno-klasnoj pripadnosti, ali se, s druge strane, odvijaju i u stalnoj povratnoj vezi sa skupom percepcijskih obrazaca koje dijeli čitavo društvo, a koje proizvode razgraničenja *prema dolje* i (barem simbolički) *prema gore*. Time što se – protiv drugih pripadnika iste klase – primjenjuju i unutar klase onih koji za preživljavanje ovise o nadnici, *fine razlike* tek postižu veliki učinak. Pojedinci se u svojoj samopercepciji razgraničavaju u odnosu na *podklasu*, no upravo tom radnjom prije svega potvrđuju postojeće proizvodne odnose. U svakodnevnom diskursu znanstvena upotreba teorija društvenih slojeva ne igra gotovo nikakvu ulogu; naprotiv, *podklasa* tu nije simbol za deskripciju, nego za opravdavanje društvenih nejednakosti. Kada se analize klasizma dosljedno odriču upotrebe pejorativnih pojmova kao što je *podklasa*, time onemogućuju razotkrivanje toga stanja.

Umjesto shvaćanja adresata diskriminacije kao pukih žrtava kapitalističke eksploatacije, i ovdje se prikladnijim čini viđenje klase koja za život ovise o nadnici kao potencijalnog kolektivnog subjekta. Primjerice, središnja teza Edwarda P. Thompsona u njegovom najvažnijem djelu *The Making of the English Working Class* glasi da se klase u prvom redu formiraju kroz klasnu borbu. Thompson time usmjerava fokus na *samoproizvodnju* klase. Ono što u njemačkom naslovu *Die Entstehung der englischen Arbeiterklasse*⁵ jedva dolazi do izražaja, u originalnom je naslovu to jasnije: radi se o *making* u dvostrukom smislu; s jedne strane u smislu njena nastajanja, a s druge strane u smislu da je se proizvodi – od strane samih radnika i radnica, a ne na temelju objektivno-analitičkih uvjeta. Thompson je svoju knjigu naslovio pojmom *making* jer je ono što istražuje “aktivni proces, rezultat ljudskog djelovanja i historijskih uvjeta. Radnička klasa se nije poput sunca pojavila u neko predvidljivo vrijeme, ona je sudjelovala u vlastitom nastajanju” (Thompson 1987: 7).

Thomposon dakle klasu shvaća kao historijski fenomen: “Ne promatram ‘klasu’ kao ‘strukturu’, pa ni kao ‘kategoriju’, već kao nešto što se odigrava među

ljudima, u njihovim odnosima” (ibid.). Prema Thompsonu, klasa se formira “kada ljudi na temelju zajedničkih iskustava [...] osjećaju i artikuliraju identičnost svojih interesa, i to kako među sobom, tako i u odnosu na druge čiji su interesi različiti od njihovih” (ibid.: 8). Klasno je iskustvo stoga umnogome određeno proizvodnim odnosima, dok je klasna svijest “način na koji se ta iskustva kulturno interpretiraju i posreduju: utjelovljuju u tradicijama, vrijednosnim sustavima, idejama i institucionalnim oblicima” (ibid.).

Empirijski bi pritom dalo nadovezati na uvodno spomenutu *debatu o podklasi*, koju su među ostalima inicirali Nolte i Bude, koja dosljedno poriče ekonomske uvjete društvenih klasnih razlika, a načine života neke izmišljene *podklase* promatra kao kulturno nespojive s građanskim vrijednostima i potrebama *društva orijentiranog na postignuća*, zbog čega se njeno društveno isključivanje čini opravdano jer je isključivo samoskrivljeno. Politički motivirano isključivanje brojnih pojedinaca iz prilika za društveno sudjelovanje putem u socijalnu državu ugrađenih “ispitivanja prisutnosti određenih vrijednosti” (Dörre 2013: 358) i njihovo politički usmjeravano ostajanje na “‘dnu’ društvene hijerarhije” (ibid.: 376) jedva da se tematiziraju. Nasuprot tome, te se ljude “na razini pojmovne strategije” (ibid.: 382) titulira kao *podklasu*, pri čemu upotreba pojma klase ili sloja tu ne preuzima funkciju opisivanja ili objašnjavanja društvenih nejednakosti, već služi kao “instrument društvene devalvacije” (ibid.: 383). To je rezultat napuštanja pojma klase u društvenim znanostima od 1950-ih godina, koje ga i danas “prepuštaju klasističkoj desnici” (ibid.) koja “klasne kategorije” upotrebljava “za kvazi-znanstveno uljepšavanje resantimana takozvane moralne većine radišnih bijelih muškaraca” (ibid.). Pod pretpostavkom da će uspjeti ukloniti teorijske i konceptualne praznine, analize klasizma upravo bi tu mogle dati bogate rezultate o “političkoj konstrukciji podklase” (ibid.: 345) i ekonomskoj dimenziji na kojoj se temelji.

S njemačkog prevela Vesna Vuković

*Tekst je izvorno objavljen u časopisu PROKLA 175, lipanj 2014.

5) Njemačko Entstehung znači nastanak/nastajanje, čime se gubi dimenzija aktivne participacije koja je konotirana u engleskom making. (nap. ur.)

Literatura

Baron, Christian; Britta Steinwachs: *Faul, frech, dreist. Die Diskriminierung von Erwerbslosigkeit durch BILD-Leser*innen*, Münster, 2012.

Barone, Chuck: *Extending Our Analysis of Class Oppression: Bringing Classism More Fully Into the Race & Gender Picture*, Carlisle, PA, 1999.

Bourdieu, Pierre: "Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital", u: Reinhard Kreckel (ur.): *Soziale Ungleichheiten. Soziale Welt, Sonderband 2*, Göttingen, 1983., str. 183-198.

Bourdieu, Pierre: *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft*. 22. izdanje, Frankfurt/M, 2012. / usp. *Distinkcija: društvena kritika suđenja*, Zagreb: Antibarbarus, 2011.

Kritička teorija i kritika klasa

Werner Bonefeld

“Sloboda je pusta tlapnja dokle god jedna ljudska klasa može moriti gladu onu drugu. Jednakost je pusta tlapnja dokle god bogati imaju monopol nad pravom odlučivanja o životu i smrti svojih bližnjih.”

Jacques Roux, *Manifest des Enragés*

Marx je umro nad poglavljem o klasama trećeg toma *Kapitala*. Analiza kapitalizma je nužno klasna analiza i generacije su marksista/kinja nastojale da pruže marksističku “definiciju” klase. Ovdje pojam “definicija” koristim s kritičkom namjerom. Kako bi moglo biti moguće definirati “klasu” unutar nekog kritičkog projekta u čijem prvom planu stoji da teorijska zagonetka svoje razumno rješenje nalazi u ljudskoj praksi i u razumijevanju te prakse (usp. *Teze o Feuerbachu*)? “Definicija” radničke klase bi u najmanju ruku iziskivala još jednu dodatnu definiciju, naime onu kapitala, koji predstavlja drugu stranu klasne podjele. Marxova kritika političke ekonomije pokazala je da su definicije kapitala samoproturječne i tautološke. Ne bi li definicije radničke klase mogle doživjeti sličnu sudbinu?

Mišljenje u definicijama nastoji učiniti razumljivima opazive “životne činjenice”, dok se njihova socijalna konstitucija ostavlja po strani. Ono se bavi stvari po sebi te je prihvaća kao da posjeduje vlastiti način egzistencije, vlastite zakone razvoja i tendencije ka krizama. Umjesto da se propituje zašto ljudi postoje kao personifikacije stvari, pretpostavlja se da su te personifikacije dane. Razmišljanje u definicijama ne probija fasadu naizgled pozitivnoga svijeta koja je podignuta zahvaljujući moći postojećega. Takvo razmišljanje definira na što naiđe i zatim pokušava klasificirati definirane stvari u odnose, pri čemu, već prema raspoloženju, može nastupati i svjetonazorski kritički. Umjesto da građanski svijet pojmi iz odnosa subjekata koji ga čine, ono izvodi što društvo jest – subjekti u njihovoj konstituiranoj funkcionalnoj povezanosti, upravo iz te sada hipostazirane anatomije opredmećenih odnosa i predmetnih funkcionalnih

poveznica. Lažljiva evidentnost objektivne logike koja prividno leži u stvarima po sebi određuje klasificirajuće mišljenje. Na taj se način bespojmovno sabrani “podaci” o “faktumu” radnik/ca onda primjenjuju na radničku klasu. Drugim riječima, prvo se apstrahira normu iz empirijski opazivog socijalnog “svijeta”, a zatim se isti taj svijet, u svjetlu te “idealtipske” norme, klasificira, analizira te, na temelju razlike između norme i stvarnosti, kritički prosuđuje.¹ Taj bjelodano tautološki postupak, koji teži zahvaćanju socioloških podataka kao mjerljivih količina, pronalazi svoj *raison d'être* u matematičkoj igri brojevima: tradicionalna radnička klasa možda jest a možda i nije brojčano pala. Ako bi to istraživanje ustanovilo da više ne postoje radnici/e nego samo još “namještenici/e”, ili čak samo još poduzetnici/e koji unosno ulažu svoje vlasništvo radnu snagu – da parafraziram Becka (1998), tzv. poduzetnici radne snage – bi li to značilo da se klasni antagonizam između kapitala i rada preobrazio u drugačiju konstelaciju odnosa?²

Unutar marksističke tradicije, naročito od njenog kanoniziranja u liku takozvanog marksizma-lenjinizma, “klasa” je koncipirana na osnovi pojmova “objektivnog” stajališta ljudskih “agenata/ica” u procesu proizvodnje i u političkim strukturama, te se uzima da se klasna borba razvija u okviru takozvanih objektivnih zakona kapitalističkog razvoja³. Premda ta tradicija daje prednost vokabularu s prividno naprednim prizvukom – primjerice, klasno stajalište, klasni savez itd., ipak samo pruža pozitivnu teoriju klasnog položaja. To znači da se klasu shvaća u smislu različitih, ekonomski utemeljenih položaja na tržištu i u procesu proizvodnje. Klasnu borbu se shvaća ili kao borbu oko preraspodjele društvenog bogatstva ili kao borbu oko organizacijske prevlasti nad procesom proizvodnje – kratko i jezgrovito ocrtano, ovdje se radi o tome da se kapitalistički fordizam revolucionira kroz socijalistički fordizam (vidi

doprinosu u Bonefeld i Tischler (2002)). U svojoj kritici trinitarne formule [u sprskohrvatskom prijevodu Moše Pijade *trinitarishe Formel* je prevedeno kao “trojni obrazac” – op. ur.] Marx razvija (MED 23, str. 677 i dalje) kritiku klasne teorije, kakvu podastire politička ekonomija i koju dijeli moderna društvena znanost, a na temelju koje pojam klase nije pojam specifično kapitalističko organiziranog oblika metabolizma s prirodom, nego se naprotiv definira kroz izvore prihoda društvenih skupina. Prema Adamu Smithu, društvene klase i njihovi interesi određeni su njihovim izvorima prihoda: nadnice, zakupnine i profit. Weberijanska sociologija upravo tim pojmovima obuhvaća društvene klase, ono što Weber naziva položajem na tržištu. Nasuprot tome, Marx argumentira da su klase utemeljene u društvenim proizvodnim odnosima, pa njegova kritika političke ekonomije iz stoga ne podrazumijeva nikakvu pozitivnu klasnu teoriju, već kritiku oblika društvene reprodukcije koja počiva na klasnoj podjeli. Za razliku od političke ekonomije, koju je Marx s pravom shvaćao kao znanstvenu raspravu o preraspodjeli dobiti koju se iznuđuje od radnika/ca, kritika političke ekonomije svoju kritiku klase usmjerava na društvene proizvodne odnose (usp. Gunn: 1992).

Ovaj članak argumentira protiv “definicija” klase. Razumijevanje “klase”, a time i “klasne borbe”, iziskuje kritiku kapitalistički ustrojene društvene reprodukcije, a time i kapitalističkih radnih odnosa. To znači da se radi o kritici “kapitala” kao “oblič[a] uslova rada” (MED 26, str. 378). “Klasa” nije afirmativna kategorija, nego kritički pojam. Klasa je pojam lažnoga društva. Iz njegove kritike stoga ne proizlazi afirmativna klasna teorija. Kritika klasnog društva nema za cilj konstruktivno se zalagati i skrbiti za dobrobit klase radnika. Ne radi se ni o tome da se poboljša težak položaj radničke klase. Naravno da bi radnici i radnice trebali dobiti što je više moguće od bogatstva koje sami proizvode, a protiv loših prilika se treba boriti, ne bi li lanac kojim je radnik/ca vezan za kapitalista postao zlatan. No kod te kritike se ipak ne radi o kritici loših prilika, već o kritici stanja. Loše prilike nisu društvena kontingencija ekonomskih mehanizama, kako se povremeno zna parodirati kategoriju “kapitala” (primjerice, vidi Jessop, 2001). Kritika stanja cilja na pozitivno kao takvo (usp. Bonefeld, 2000). Kritika klasnog društva cilja na istinu o besklasnom društvu, a klasa kao kritički pojam svoju afirmaciju pronalazi isključivo u besklasnom društvu slobodnih i jednakih.

I. Klasa – afirmativan koncept?

Definicije klase ističu jedan od sljedećih aspekata: pita se za “poziciju” radničke klase u procesu proizvodnje, “položaj” radničke klase na tržištu rada u odnosu na kapital, “diferencijaciju” između produktivnog i neproduktivnog rada u vezi s proizvodnjom viška vrijednosti, “odvajanje” intelektualnog i manualnog rada

1) Idealtipski pojmljeno društvo gleda na društvo kao na “kao da” – sve je hipoteza i u isti mah kritička norma: društvenoj se stvarnosti prigovara da kaska za svojim lijepim formama jednakosti i slobode. Radi se o tome da se stvarnost poboljša, tako da udovolji normativnim formama. Sloboda je lijepa norma. Ali kako bismo si trebali predočiti slobodu radničke klase? Vidi Marxa (MED 19, str. 134) o gluposti socijalista.
2) Vidi npr. Becka: “Društvo *onkraj* industrijskog društva odcjepljuje se od industrijskog društva očuvanog u institucijama, koje svijet više ne razumije” (Beck 1986: 158). Beck je kasnije razjasnio svoje stajalište, kad su njegova suautorica i on iznijeli mišljenje da se “Suprotnosti rodni uloga između muškaraca i žena” svode na “klasni sukob koji dolazi nakon klasnog sukoba” (Beck/Beck-Gernsheim 1990: 9). Čini se da u načinu razmišljanja Beckovih njihovo iskustvo popirma značaj poopćene hipoteze o jednom značajnom sukobu u građanskom društvu.
3) Vidi Poulantzas (1974, 1975), Wright (1978; 1985; 1997) i Wright i dr. (1989). Ti autori dakako nisu lenjinisti u smislu nekadašnjeg “istočnog marksizma”. Perry Anderson ispravno je protumačio njihove teorijske napore kao “pozapadnjivanje”. Callinicosu (2005) je stalo do toga da klasa po sebi pod vodstvom partije postane klasa za sebe: prava historija klasne borbe trebala bi smijeniti klasnu historiju samo ekonomski osvijetlene klasne borbe, koju je falsificirao kapital. Njegov utopizam počiva na prividnoj razlici između realnog oblika i idealne predodžbe o postojećim klasnim odnosima, koje bi on htio ukinuti iz smjera njihove ideje. O tome vidi Marx, *Kritika Gotskog programa*.

itd. Radničku klasu se definira i odjeljuje kroz njenu odgovarajuću poziciju u odnosu na pretpostavljene društvene strukture i svojstvene joj zakone, takozvane strukturne zakone. Za te se strukture tvrdi da se “objektivno” nameću iza leđa protagonista.⁴ Nositelji tog procesa su klasni agenti, u kojima se subjektivira razvojna dinamika kapitalističkog sistema. Klasna se borba, tvrdi Stuart Hall, mora prilagoditi “neizbježnim tendencijama i smjerovima razvoja ... realnog svijeta” (Hall 1995: 15), dakle akomodirati se zakonitostima kapitala. Joachim Hirsch je to sažeo na sljedeći način: “U okviru općih zakonitosti [razvojni tijek kapitalizma] je određen potezima djelatnih subjekata i klasa, kao i posljedičnim konkretnim okolnostima krize i njenim političkim posljedicama” (1974: 40). Drugim riječima, “u okvirima općih zakona” konstituiranog postojanja kapitala, klasa vrijedi. Sami opći zakoni – Hirsch govori o nužno kriznom procesu akumulacije kapitala – čini se da postoje izvan klasnih odnosa, njihova snaga kao zakona oktroira klasne odnose, a ta prisila dovodi do oblika društvenog djelovanja koji se, sistemsko-logički predoblikovani, daju etiketirati klasno specifičnim pojmovima. Klasa je ovdje derivat djelovanja objektivne logike koja se nalazi u samim stvarima.

Velika nelagoda tog postupka jest činjenica da postoje društvene skupine koje se ne uklapaju ni u jednu od klasa koje određuju kapital i rad. Ipak, nelagoda postoji samo do određene mjere. Sve što je potrebno jest dodijeliti takvima novu ladicu, koja se nalaze između dvije suprotstavljene klase: srednja klasa. I srednja je klasa dakako interno stratificirana na temelju prihoda i statusnog diferenciranja, ideoloških projekcija, bliskosti interesima radničke klase, zaostalosti u odnosu na historijski razvoj itd. U tom se kontekstu klasna borba shvaća kao pitanje vodstva radničke klase u odnosu na druge “klasne slojeve”, kako bi se oportunistički uspostavilo moguće narodne saveze protiv nacionalnog klasnog neprijatelja, ili čak nacionalne, protiv imperijalističkog klasnog neprijatelja, ili samo punktualne, zasnovane na specifičnim konstelacijama konflikata (usp. Althusser 1971).⁵ Na temelju svoje privilegirane pozicije u procesu proizvodnje, radnička klasa bi bila revolucionarna klasa “po sebi”, a postaje revolucionarnom “za sebe”, kada stekne – revolucionarnu – klasnu svijest zahvaljujući svjesnom vodstvu partije. Klasna svijest je prema tome pitanje vodstva.

Pojam “po sebi” upućuje na kapitalistički organiziranu društvenost kao *konstituiranu društvenost*, u kojoj je sama ljudska praksa puka personifikacija

4) Vidi Hirsch/Roth (1986: 37) o pitanju tog načina gledanja.

5) Ideja imperijalnog klasnog neprijatelja pretpostavlja ideju klasne nacije. Radi se dakle o vanjskopolitikom neprijatelju, pa stoga ne o klasnom neprijatelju, nego o naciji kao pojmu organski utemeljenog nacionalnog prijateljstva i zajedništva koji se izvode iz deklariranja imperijalističkog neprijatelja. Antiimperijalizam nema nikakve veze s kritikom kapitalizma. On je izvrnuti nacionalizam.

stvari. Prema tome, “po sebi” prihvaća društvenu postvarenost kao ono za što se ona neposredno izdaje: ono što klasa jest, jest tip djelovanja koji se može izvesti iz općih zakona akumulacije kapitala, a u kojemu se subjektivira logika stvari. “Po sebi” analizira izokrenuti svijet, ali bez adekvatnog pojma. Marxova kritika fetišizma svodi se na kritiku tog “po sebi”. Njegova kritika pokazuje da ljudska praksa za samu sebe postoji kao izvrnuta praksa kapitalističkih društvenih veza. Ona je čulna praksa natčulnog svijeta stvari koji je sama stvorila (usp. MED 6, str. 81-82). Ortodokсни prikazi rabe pojmove “klase po sebi” i “klase za sebe” kako bi uputili na “objektivni” položaj radničke klase i njen potencijal kao revolucionarne klase (“klasa za sebe” kao klasa partijskog vodstva). To odvajanje između “po sebi” i “za sebe” apstraktni je misticizam. Ono je sastavni dio misaone tradicije koja se rukama i nogama odupire razumijevanju našeg društvenog svijeta kao svijeta koji su ljudi sačinili i koji o njima ovisi. Postupanje prema klasi kao da ona postoji “po sebi”, dovodi do prilagođavanja “objektivnim okolnostima”, tj. do afirmativnog i apologetskog opisivanja “izokrenutog svijeta” (usp. Horkheimer 1992: 246). Ukratko, kao što je Horkheimer (1985: 84) pokazao, odvajanje “geneze” od “postojanja” čini slijepu pjegu dogmatskog razmišljanja. Klasni odnosi ne mogu biti izvedeni iz pretpostavljene “anatomije” građanskog društva i njegovih – također pretpostavljenih – objektivnih zakona kretanja. Takvo izvođenje samo služi transformaciji dijalektičkih pojmova potpuno izokrenutih ljudskih praksi (usp. *Teze o Feuerbachu*) u klasifikacijske kategorije (usp. Adorno GS8: 381-383).⁶

U Marxovim spisima jedva da ima napomena o “klasnoj svijesti”. Njegovo shvaćanje radničke klase i kapitala bilo je “objektivno” utoliko što ih je tretirao kao personifikacije društvenih odnosa. Postoje dakako i stvari poput položaja na tržištu srednje klase, radničke klase i kapitalističke klase, a pored toga još i kategorije stanovništva i nacije. Da bismo mogli slijediti pojmovnost tih određenja, moramo istražiti proizvodne odnose, kako bi time razumjeli društvenu organizaciju njihova metabolizma s prirodom, a to znači specifičnu

6) Dok ortodokсни marksizam uvažava ključnost klasnih odnosa između kapitala i rada te pokušava srednju klasu pozicionirati u odnosu na te klase, weberijanska sociologija odlazi korak dalje kroz svoju ponudu visokorazvijenih klasifikacija. Kod Giddensa (1996) sukob između kapitala i rada poima se kao ekonomski sukob, a budući da postoje i neekonomski sukobi, on tvrdi da “različite institucionalne dimenzije” nastaju i razvijaju se kroz vlastite sukobe: mirovni pokret (protiv institucionalne dimenzije vojne moći), pokret za ljudska prava (protiv institucija državnog nasilja), ekološki pokret (protiv industrijalizma). Umjesto da otvori novu teorijsku perspektivu, Giddensova novokovana shema samo nam pruža logičnu posljedicu postvarenog mišljenja. Kada se već razvrsta društvene odnose u prijazne i uredne sociološke klasifikacije klasa i neklasnih skupina, u najmanju bi se ruku trebalo uzeti u obzir da pojedinci, koji dio dana provode radeći pod komandom kapitala, time ostaju obilježeni kroz ostatak svojih dnevnih aktivnosti. Nema nikakvog razloga zašto bi to za ostatak društva bilo drugačije (ovdje parafraziram Bellofiore 1996).

organizaciju društvenog rada. Takve stvari tada postoje zbog kapitalizmu svojstvenog odvajanja društvenog rada od njegovih sredstava za proizvodnju i sredstava za život, kao i s njima povezo konstituiranje i formiranje društvene radne sposobnosti kao robe. Marxov koncept klase nije bio afirmativan nego kritički: zašto sadržaj ljudske društvene reprodukcije poprima oblik kapitala, što konstituira pojam kapitala kao oblika društvenog bogatstva? Zašto taj sadržaj, to jest rad kao društveni metabolizam s prirodom, poprima oblik robe? Što znači da se “rad predstavlja u vrednosti, a merenje rada njegovim vremenskim trajanjem u veličini vrednosti proizvoda rada” (MED 21, str. 81) i da to određenje podjednako važi i za vrijednost robe radna snaga kao i za svaku drugu robu (MED 21, str. 82)? Za Marxa je odgovor na ta pitanja da ljudi “pripadaju takvoj društvenoj formaciji u kojoj proces proizvodnje gospodari ljudima, a čovek još ne procesom proizvodnje” (ibid.). U tom je smislu pojam radničke klase negativan. njen životni vijek uvelike je radno vrijeme. Kapital međutim nije “samo komanda nad radom, kao što kaže A. Smith. On je u biti komanda nad neplaćenim radom. Svaki višak vrednosti, ma u kom se posebnom obliku posle [i]skristalisao, u profitu, kamati, renti itd., u svojoj suštini je ovaploćenje neplaćenog radnog vremena.” (MED 21, str. 469) Radnička je klasa objekt kapitalističke reprodukcije i istovremeno proizvoditeljica društvenoga bogatstva, a time i društvene egzistencije uopće. Taj uvid ističe tretman klase kao “klase po sebi”, a kao takvoj, “po sebi”, joj se priznaje da je ljudska stvar; puki agent objektivnih struktura koje pretvaraju životni vijek radnika/ce u uvelike neplaćeno radno vrijeme koje ne pripada kapitalistu samo u obliku profita, nego mu i “dokolicu [...] stvara” (MED 21, str. 465). Rad se pojavljuje kao produktivni rad kad se pojavljuje kao svoja suprotnost, kao kapital – što je puko ime za vrijednost koja samu sebe oplođuje: vrijednost je “dejavujuća vrednost, dejstvujući novac, a kao takva kapital” (MED 21, str. 144). Ta pojava je stvarnost. Klasa je živo proturječje: klasa rada nestaje u svojoj pojavi kao “čulno natčulna stvar” (MED 21, str. 73) svoje vlastite stvarnosti. Pojavljuje se kao najamni rad – i pritom nagrađuje kapital neplaćenim radnim vremenom. Proturječja nije moguće ni definirati ni klasificirati. Svaki takav pokušaj bi samo brkao pojam stvari s njenom neposrednom pojavom. Predmet kritike političke ekonomije jeste demistifikacija svijeta u kojemu takozvana nevidljiva ruka s neumoljivom izvjesnošću na perpetuiru položaj društvenih klasa na tržištu.

II. Društveni rad i najamni odnos

U kratkom poglavlju o klasama u trećem tomu *Kapitala* Marx pita: “(...) što

sačinjava klasu?, a ovo proizlazi samo po sebi iz odgovora na drugo pitanje: šta čini da su najamni radnici, kapitalisti i zemljovlasnici kategorije koje obrazuju tri velike društvene klase?” (MED 23, str. 735) U onome što slijedi pokazuje poteškoće da se iznađe bilo kakav smislen odgovor: svaka pojedinačna djelatnost stvara svoje vlastite specifične grupacije, koje se onda uvijek iznova mora raščlanjivati kako bi se obuhvatila posebnost funkcionalnih karakteristika i društvene uloge svake od tih kategorija. Ta vrsta “klasifikacije”, kao i svaka druga, proturječi svojoj izvornoj svrsi: jasnoća koju se nastoji postići klasificiranjem ljudskih skupina za posljedicu ima da društvene kategorije do te mjere bujaju da klasifikacijski projekt obično završi s nesagledivom i nerazumljivom topologijom razvrstavanja. Umjesto da postignu jasnoću, definicije, u ime točnosti (!), pogoduju nastanku beskonačnog broja kategorija. To pak dovodi do stvaranja općenitijih klasifikacija⁷, poput visine ili osnove prihoda; tako bi se, gdje “točnost” ne polazi za rukom, trebalo postići jasnoću. Korištenje pojma “prihoda” kao primjerice “kategorije” za opisivanje “klasnih svojstava”, Marx je dakako snažno kritizirao u poglavlju o “trinitarnoj formuli”, koje prethodi kratkom poglavlju o “klasama”. I doista, kada se klasu shvaća kao društveni odnos, definicija klase prema ekonomskom položaju i izvoru prihoda konceptualno završava tamo gdje počinje kritika političke ekonomije (vidi Reichelt 1971). Prihod radničke klase je nadnica, a izvor prihoda “nadnica” definira radničku klasu. Ta cirkularnost mišljenja za posljedicu ima mnoge druge cirkularnosti: prinos kapitala je profit, prinos zemljoposjednika/ca je zakup. A psihoanalitičari/ke, jesu li oni – kao što to implicira kategorija neproaktivnog rada – naprosto “paraziti” kao i socijalni radnici/ce? Sve te skupine ne stoje u tolikoj mjeri u odnosu jedne s *drugima*, koliko u odnosu jedne prema *drugima*. Njihov odnos je izvanjski. Pojam društvenih skupina ne prodire do pojma društvenih odnosa, niti potonji prožima prvi: umjesto toga, pokazuje stvari koje su izvanjski povezane, bilo kao sukobljene⁸, bilo u odnosu interpolacije⁹. Je li doista moguće promatrati neku skupinu kao društveni odnos?

Marxova kritika kapitala razjasnila je da “kapital” nije “stvar”. Marx argumentira da je stajalište kapitala i najamnoga rada isto.¹⁰ Kapital nije stvar jer je konkretan društveni odnos, a stajalište kapitala i najamnoga rada je isto jer su

7) Takve se opće klasifikacije, po Weberu, običava zvati idealtipovima.

8) Vidi Hirsch (1995), koji raščlanjuje društvene odnose u razvrstive skupine po socijalnim interesima, kao primjerice ekonomske interese radničke klase i ekološke interese ekologa. Ti se “interesi” promatraju kao sukobljeni, čime se podriva socijalna solidarnost nasuprot objektivne moći kapitala

9) Vidi Althusser (1971: 160-165) o tome kako se može interpolirati različita klasna stajališta.

10) Vidi Marx (MED 23, poglavlje 48)

oba izokrenuti oblici društvene reprodukcije.¹¹ Za Marxa je svaki “oblik”, pa čak i najjednostavniji poput robe, “već jedna izokrenutost i već se pojavljuju odnosi između lica kao svojstva stvari” (MED 26, str. 389) ili, emfatičnije rečeno, svaki je oblik “ludi oblik” (parafraza sintagme “ludost ... izraza”, MED 21, str. 77). Najdalje razvijeno izokretanje, *konstituirani* fetiš kapitalističkog društva, odnos je kapitala sa samim sobom, koji se pojavljuje kao društveno svojstvo stvari (MED 26, str. 388-389). Najekstremniji izraz tog izokretanja je kamatonosni kapital: “najspoljašnjiji i najfetiškiji oblik” (MED 23, str. 328). A “nadnica” – definirajuće obilježje najamnog rada? “[R]ad – najamnina, cena rada” kao izraz je “isto tako iracionaln[o] kao žuti logaritam” (MED 23, str. 680). Vrijednost radne snage je precizan naziv; označava da se njenu vrijednost određuje kroz društveno nužno radno vrijeme za njenu proizvodnju. Međutim, postoji razlika između robe radna snaga i drugih roba. Primjerice, kupnja jedne jabuke za sobom povlači vlasništvo nad dotičnom jabukom. I kupnja robe radna snaga povlači za sobom posjedovanje radne snage na trajanje ugovora o radu, ali je ta roba neodvojiva od svoga prodavatelja. Prema ugovoru se ipak ne kupuje prodavatelj/ica radne snage, već samo njegova/njena radna snaga. Kupnja i prodaja radne snage prema tome je fikcija koju ugovorno pravo priznaje kao stvarnu. Radnik/ca prodaje sebe ne kao pravni subjekt, već isključivo kao radnu snagu. Sama radna snaga uvijek iznova uzlazi u ugovorni odnos s minulim, neplaćenim radnim vremenom koje je pretvoreno u novac. “U stvari radnik pripada kapitalu i pre no što se proda kapitalisti” (MED 21, str. 509). On/ona je bez sredstava – slobodan/na od sredstava za proizvodnju i životnih sredstava, a time slobodan/na da se uvijek iznova kao prodavatelj/ica robe radna snaga nudi u zamjenu za nadnicu. Čak i kada se ekvivalent razmjenjuje za ekvivalent – “to je još uvek stari postupak osvajača koji od pobeđenih kupuje robu novcem koji je od njih oteo” (MED 21, str. 514). Radnik/ca “prosto [se] pretvorio u oličenje radnog vremena” (MED 21, str. 218). Njegov/njen višak rada stvara kapital koji je “radnička klasa [...] svojim ovogodišnjim viškom rada stvorila [i] koji će iduće godine zaposliti dodatni rad. To je ono što se zove: stvarati kapital pomoću kapitala” (MED 21, str. 514). Pojam rada stoga sadrži “specifičan društveni, istorijski nastao odnos proizvodnje, koji radniku daje obeležje neposrednog sredstva za oplodivanje kapitala” (MED 21, str. 448).

U takvom je kontekstu stoga jasno da “nije nikakva sreća, nego je nesreća biti proizvođač radnik” (MED 21, str. 448). Nasuprot tome, afirmativna definicija “radničke klase” kao revolucionarne klase po sebi tu nesreću uzima

kao historijsku privilegiju koja bi trebala voditi stvaranju povijesti. No pritom se zaboravlja da se ta povijest već dogodila. Što se sociološke klasne teorije tiče, njena definicija “radničke klase” u odnosu na njenu poziciju u procesu proizvodnje i slobode tržišta rada, prihvaća građanske – dakle, mistificirane – oblike. Gunn (1999) po tom pitanju efektno poantira: noga radnika je “zaglavila u izrabljivanju, dok njegova glava udiše zrak građanskih ideoloških oblaka [...]”. To su oblaci jednake i slobodne razmjene između rada i kapitala, tog “raj[a] prirođenih čovekovih prava” (MED 21, str.162). Klasni odnos nije identičan s najamnim odnosom. Nasuprot tome, on se održava kroz taj najamni odnos. Toliko je jasno iz Marxovog kratkog poglavlja o klasama u kojemu argumentira sljedeće: “Mi smo videli da je stalna tendencija i zakon razvitka kapitalističkog načina proizvodnje da sredstva za proizvodnju sve više i više rastavlja od rada, i da rasparčana sredstva za proizvodnju sve više koncentriše u velike grupe, dakle da rad pretvori u najamni rad, a sredstva za proizvodnju u kapital.” (MED 23, str. 735)

Tu se naglašavaju dvije teme: odvajanje sredstava za proizvodnju od rada, kao i posljedična preobrazba rada u najamni rad i sredstava za proizvodnju u kapital. Uvijek iznova, u *Kapitalu*, u *Grundrisse* i drugim radovima, Marx pokazuje da je kapital vrlo misteriozno biće. Njegova bit je vrijeme. Vrijeme je novac, a novac je vrijeme. Nastojanje kapitala je svođenje životnog vijeka radnika/ce na radno vrijeme. “Vrijeme je sve, čovjek nije više ništa; on je u najboljem slučaju ovaploćenje vremena.” (*Bijeda filozofije*, str. 25, kurziv W.B.) S jedne strane, kapital prisvaja neplaćeno društveno radno vrijeme, a s druge iskušava sreću kao prodavatelj opredmećenog društvenog radnog vremena. Radno vrijeme kao mjera bogatstva je i supstancija bogatstva. To znači da vrijeme kao mjera svoje vlastite supstancije i “samo mora biti mjereno” u obliku profita, koji počiva na neplaćenom radnom vremenu (Bensaid 2002: 75; Bonefeld, 2010a).

III. Klasa i društvena konstitucija

Razmjena robe i “novac” stariji su od kapitalističke proizvodnje. No “[d]a bi se novac pretvorio u kapital, moraju postojati preduslovi za kapitalističku proizvodnju” (MED 26, str. 209). Prvi historijski preduvjet za to je odvajanje rada od njegovih okolnosti i “odatle postojanje uslova za rad kao kapital” (ibid.). U prethodnim sam odjeljcima argumentirao da to odvajanje “u okviru same kapitalističke proizvodnje (...) sačinjava osnovicu same [kapitalističke] proizvodnje” (ibid.).

Prvobitna akumulacija centrifugalna je točka oko koje kruži ne samo specifično kapitalistički oblik egzistencije radne snage, nego i oblik sposobnost

¹¹ Vidi Marx (MED 23, str. 731; MED 26, str. 377)

za rad.¹² Prvobitna akumulacija je tajna povijest kapitalistički organiziranih društvenih odnosa uopće. Robni oblik opstaje kroz to određenje, pretpostavlja ga i osporava svojim oblikom u ime apstraktne jednakosti i slobode. Taj uvid Marx sažima u kritici fetiša: “Kompleks tih privatnih radova sačinjava ukupni društveni rad. Pošto proizvođači stupaju u društveni dodir tek razmjenjivanjem proizvoda svog rada, to se i specifična društvena obeležja njihovih privatnih radova pokazuju tek u okviru te razmene. Ili, privatni radovi potvrđuju se kao članovi ukupnog društvenog rada, a preko ovih i proizvođači. Zbog toga se ovima društveni odnosi njihovih privatnih radova prikazuju kao ono što jesu, tj. ne kao neposredno društveni odnosi samih lica u njihovim radovima, već, naprotiv kao, predmetni odnosi među licima, a društveni odnosi među stvarima” (MED 21, str. 75).

Društvena individua posljedično ne postoji u “neposrednom” nego u “posredovanom” smislu: ona postoji posredstvom robnog oblika, u njemu i kroz njega. Taj oblik predstavlja društvene odnose između ljudi kao značajke koje su svojstvene stvarima. Ugovor o radu između prodavatelja i kupca radne snage predstavlja pojavu odvajanja rada od sredstava za proizvodnju kao odnosa posjednikâ roba koji prividno trguju u slobodi i jednakosti, slijedeći svoje racionalno interese.

Borba, koja je oslobodila gospodara od kmeta i kmeta od gospodara, konstitutivna je za odnos između kapitala i rada. Klasna borba je “temeljna pretpostavka klasa” (vidi Gunn 1999). Prvobitna akumulacija u kapitalističkim je odnosima ukinuta kao njihov konstitutivni *čin-preduvjet*.¹³ Taj čin leži u samome srcu reprodukcije kapitala: čin-preduvjet odvajanja rada od njegovih sredstava nije historijski rezultat već konstitutivna pretpostavka kapitalistički organizirane društvenosti. “Zakon je ostajanje nestajanja” (Gadamer 1987: 35). Kakav god historijski specifičan oblik kapital poprimio, on je zasnovan na izvlaštenom radu, takozvanoj dvostruko slobodi radnika/ce: slobodi od sredstava za rada i prividnoj slobodi tržišta rada. Radnik/ca je uvijek iznova slobodan/a kao prodavatelj/ica robe radne snaga. Proces akumulacije kapitala postavlja tu slobodu kao rezultat svog vlastitog tijeka. “Naime, unutar toga procesa radnik proizvodi i samog sebe kao radnu snagu i kapital koji joj stoji nasuprot, kao što s druge strane kapitalist proizvodi sebe kao kapital i živu radnu snagu koja mu stoji nasuprot. Svaki reproducira samog sebe time što reproducira svog drugog, svoju negaciju. Kapitalist proizvodi rad kao tuđi rad; rad proizvodi proizvod kao tuđi proizvod.” (MED 19, str. 301-302)

12) Vidi Negt/Kluge (1981).

13) Vidi Psychopedis (1992).

Čim se logiku odvajanja pretpostavlja kao samorazumljivu, tj. čim se njenu konstitutivnu pretpostavku uzima kao tek historijsku prošlost, logika odvajanja se može razumjeti samo još u pojmovima *konstituiranog* fetiša kapitala kao onog subjekta koji strukturira djelovanje ljudskih agenata. Strukturalistički prikazi počivaju na tom odvajanju (kapitalističkih) struktura i (ljudskog) djelovanja. Njihova izvođenja socioloških oblika postojanja, koji su upisani u to odvajanje, primjerice klasni položaj, klasna pozicija, klasna karakteristika, klasna struktura itd., prešutno pretpostavljaju ono što tek treba objasniti. Drugim riječima, pretpostavljaju izvanjsku pojavu stvarnosti kao danu, pa u svjetlu te izvanjske pojave prosuđuju ekonomske i političke klasne kategorije s obzirom na pripisana im klasna obilježja. Ta izvanjska pojava nije ništa drugo nego ono što pozitivistička misao ističe kao “bitno”: nepojmljeni čulni podaci. “No u posljednjim, najposredovanijim oblicima (...) u kojima je izražena njihova neposredna suprotnost, obličja kapitala se pojavljuju kao stvarni agensi i neposredni nosioci proizvodnje. Kamatonosni kapital je personifikovan u novčanom kapitalisti, industrijski kapital u industrijskom kapitalisti, kapital koji donosi rentu u lendlordu kao vlasniku zemlje, najzad rad u najamnom radniku.” (MED 26, str. 394).

Oni stupaju u konkurenciju jedni s drugima kao “samostal[n]e ličnost[i] koje se ujedno pojavljuju kao puki predstavnici personifikovanih stvari” (ibid.). U odnosu konkurencije eksternaliziran je društveni odnos između kapitala i rada (vidi ibid.) te društvena proizvodna snaga postaje “nevidljiva” (vidi MED 26, str. 359); upravo kao što naznačuje pojam nevidljive ruke Adama Smitha. Eksternalizacija kapitala i rada kao specifičnih klasnih kategorija koje su definirane svojim prihodima, karakterizira “začaran[i] sve[t]” (MED 26, str. 394) kapitalističke proizvodnje: rad se više ne doima kao specifična proizvodna snaga društvene reprodukcije, nego kao privjesak, kao ljudski čimbenik procesuirajućeg kapitala. Upravo tu pojavu marksistička sociologija “strukture i djelovanja” bi htjela učiniti razumljivom kroz klasifikacijske sheme.¹⁴

Bez razumijevanja društvenog konstituiranja klasnih odnosa ne bi moglo biti kritike kapitala, a da ga se istovremeno ne zagovara kao upotrebljivu ekonomsku funkciju. To bi onda dovelo do viđenja kapitala kao “subjekta” koji utjelovljuje logiku apstraktnog tržišta, čiju empirijsku stvarnost utjelovljuje klasna borba (Bidet 1985). Protiv tog teorijskog racionaliziranja kapitala kao izvanljudskog

14) Za građansku misao sociologija je ili sistemska teorija ili teorija djelovanja (Vanberg, 1975). Marksistička sociologija promišlja povezanost obaju sociologija, ali pritom ne postavlja pitanje socijalne konstitucije društva. Umjesto toga subjektivira sistemska logiku i objektivira subjekte kao agente/ce sistemske logike koja je neovisna o njima, ali se reproducira kroz njih (primjerice, Jessop 1991).

oblika, kritiku kapitala je moguće formulirati samo na temelju razumijevanja konstituirane društvenosti: ta kritika prodire u razumijevanje kapitala kao ekonomskog mehanizma, koji prema Bidetu valja socijalistički organizirati, te uzdrma tu projekciju sadržanu u kapitalu time što ističe jedinstvenost i dinamiku antagonizma. Odnos kapitala konstitutivno pretpostavlja odvajanje sredstava za proizvodnju i sredstava za život od radnih masa, a postojanje kapitala ne počiva samo na izrabljivanju rada, nego na progresivnoj akumulaciji kapitala kroz kontinuirano napredujuće izrabljivanje rada. Kapitalist je, kaže Marx, “fanatik oplođavanja vrednosti”, i kao takav “bezobzirno prisiljava čovečanstvo na proizvodnju radi proizvodnje”, (MED 21, str. 522). Kao personifikacija kapitala kapitalist nadzire “ov[u] prirodnu moć rada” (MED 21, str. 535), kako bi u procesu proizvodnje, koji je istovremeno proces potrošnje živog rada, dobio vrijednost i stvorio novu vrijednost (usp. MED 21, str. 534-536). “Stoga sam radnik stalno proizvodi objektivno bogatstvo kao kapital, kao silu koja mu je tuđa, koja njime vlada i eksploatiše ga; a kapitalista isto tako stalno proizvodi radnu snagu kao subjektivno vrelo bogatstva, vrelo rastavljeno od sredstava za svoje opredmećenje i ostvarivanje, apstraktno, postojeće jedino u radnikovoj telesnosti, jednom reči on proizvodi radnika kao najamnog radnika. Ovo stalno reprodukovanje ili ovekovečavanje radnika jeste *sine qua non* kapitalističke proizvodnje” (MED 21, str. 503)

Pretpostavka kapitalističkih klasnih odnosa sloboda je rada od njegovih okolnosti. Ta je pretpostavka pojmovna pretpostavka klasnih odnosa. Ona prožima i oblikuje stvarno kretanje kapitalistički organiziranih društvenih odnosa.

IV. Zaključak

“Klasa” je kritički pojam. Klasni antagonizam između kapitala i rada pretpostavlja klasnu borbu koja je dovela do nastajanja kapitalističkih društvenih odnosa. Ta se pretpostavka mora neprestano locirati u kapitalističkom procesu reprodukcije. Kapitalistička reprodukcija bez odvajanja rada od njegovih okolnosti bila bi nonsens i stoga nemoguća. Ukratko, klasna borba je “logička i historijska pretpostavka za postojanje pojedinačnih kapitalista i radnika/ca” i “temelj na kojemu izrabljivanje” počiva (Clarke 1982:80). Kritiziramo li kapitalističke odnose a da ne teoretiziramo njihov konstitutivni odnos odvajanja, radničku klasu samo možemo afirmirati kao proizvodnu snagu koja zaslužuje bolje, neki “new deal”, kako bi se ublažili loši uvjeti u kojima živi i radi. No taj dobri “new deal” za premisu ima postojanje klasa. Kritički gledano, ne radi se, dakle, o lošim uvjetima, nego o društvenim okolnostima koje ih konstituiraju.

Klasni pojam ima smisla samo kao kritički koncept koji karakterizira izokrenutu egzistenciju ljudskih odnosa. Jednako tako, koncept “klasnog antagonizma” ne implicira ekonomski odnos. Nasuprot tome, taj koncept karakterizira društveni odnos koji postoji neovisno o pojedincima, ali se održava samo u njima i kroz njih. Kritika najamnog rada kao kategorije fetiša istovremeno za sobom povlači da granica klasnog antagonizma ne prolazi samo između, nego – a to je vrlo značajno – i kroz društvene pojedinice.

Kritika ekonomskih kategorija pokazuje da su ekonomski odnosi zapravo iskrenuti društveni odnosi. Drugim riječima, politička ekonomija može analizirati kapitalistički oblik “procesa društvenog života” (MED 21, str. 80), ma koliko nesavršena ta analiza bila. U svojoj analizi postulira konstituiranu egzistenciju izokrenutih društvenih odnosa kao danu činjenicu. Kao takvu činjenicu može predstavljati i kategoriju “radnička klasa” i definirati njeno “mjesto”, “položaj” i “funkcija” unutar kapitalističkih društvenih odnosa. Stoga je afirmacija pojma “klase po sebi” nekritička – stvarnost bez kritike prihvaća u njenoj vlastitoj neposrednoj pojavnosti. Registrira konstituiranu totalnost kapitalističkih društvenih odnosa, pa toj totalnosti, zanemarujući njenu društvenu konstituiranost, pridaje naizgled prirodnu objektivnost. Govor o stvari po sebi ili klasi po sebi sekularizirana je religija. Pokušaj religije da postulira boga po sebi uključivao je mitološku predodžbu o čovjeku kao biću sudbine. Ta predodžba ne postaje manje mistična time što je se tretira kao sekularnu “logiku stvari”. Stvar po sebi nema nikakvu logiku. Da bi imala logiku, mora važiti. A da li nešto važi, ne ovisi o stvarima po sebi. Da li je nešto važeće pitanje je subjekta koji postoji za sebe preko opredmećenja, ma koliko izokrenuto to opredmećenje u formi kapitala kao “oblika radnih okolnosti” bilo. Klasni antagonizam se izražava pod pritiskom općeg. Tko želi jesti, mora raditi, što podrazumijeva obavljanje uvelike neplaćenog rada, da bi novac kao kapital mogao izleći “zlatna jaja” (MED 21, str. 144).

Ovaj je članak u prvi plan stavio ljudsku praksu. Ovdje nema skrivenog pokušaja da se uvede marksistička ontologija. No zato priziva u sjećanje činjenicu da se u kritici političke ekonomije ne radi o tome da se “predmetni privid” stvari sistemsko-teoretski perpetuira. Radi se o ljudima koji su podružljivi u stvarima. Pojam ljudske prakse distancira se od građanskog koncepta humanosti i racionalnosti. Kritika fetiša otkriva da konstituirani oblici kapitala zaista jesu oblici u kojima i kroz koje ljudska praksa “postoji”: “po sebi” kao odnos između stvari čiji je konstituirani oblik odvajanje društvene prakse od njenih okolnosti; i “za sebe” zato što kapitalistički organizirani društveni odnosi među ljudima postoje kao odnosi stvari, što je postvarenost koju ljudi

sami konstituiraju i reproduciraju u i kroz njihovu društvenu praksu odijeljenu po klasama. Postvarenje kazuje da ljudi iščezavaju u svojoj vlastitoj društvenosti i tako za sebe postoje kao personifikacije svoje vlastite stvarnosti. Niti se stvari razmjenjuju same sa sobom, niti se rad izrabljuje kroz objektivno dane, prividno prirodne zakone kapitala. Srž društvenog privida je vrijednost kao stvar po sebi, kao "priroda". Njena samoniklost (*Naturwüchsigkeit*) je realna, kao što je i robni fetišizam realan. Ta samoniklost je istovremeno privid na kojemu počiva oplodivanje neplaćenog rada. Za jednu se klasu robni fetišizam doima velikom srećom samooplođivanja vrijednosti. Za drugu klasu okultno svojstvo vrijednosti da naizgled samu sebe stvara znači neprestani pritisak da snizi cijenu radne snage i svoj životni vijek svodi na radno vrijeme. Iz stoga proizlazi da ljudska praksa opstoji "protiv sebe" kao, s jedne strane, izokrenuta društvena kategorija, a s druge kao klasna borba u izokrenutom svijetu. Adorno (GS 8: 390) piše: "Postvarenje doseže svoju granicu na postvarenim ljudima", tako da postvarenje istovremeno sadrži svoju negaciju. Ne bi bilo postvarenog svijeta bez društvene prakse. Povijest ne stvara samu sebe. Ekonomske stvari ne izrabljuje. Objektivna logika društva koje počiva na razmjeni ekvivalenata i pravnoj jednakosti nije zakonitost prirode (vidi Bonefeld, 2010b). U pojmu jednakosti ne živi samo nejednakost koja je konstituira, nego i nejednakost iskustva jednakosti. Tako ljudska praksa opstoji "po sebi", "za sebe" i "protiv sebe". To shvaćanje ne dovedu u pitanje ni okolnost da je čovječanstvu dosad pošlo za rukom samo to da se povijest javlja u liku groteskne i krvave grimase. Upravo suprotno, ono kazuje da tome treba doći kraj.

S njemačkog prevela: Marija Čačić

* Tekst je značajno revidirana i skraćena verzija članka koji je izvorno objavljen na engleskom jeziku pod naslovom "Capital, Labour and Primitive Accumulation. On Class and Constitution", u: Dinerstein, A.C. i M. Neary (ur.), *The Labour Debate. An Investigation into the Theory and Reality of Capitalist Work*, Aldershot: Ashgate, 2002. str. 65-88. Ova, njemačka, verzija preuzeta je iz publikacije: associazione delle talpe / Rosa Luxemburg Initiative Bremen (ur.): *Maulwurfsarbeit: Aufklärung und Debatte, Kritik und Subversion*, Berlin: Rosa Luxemburg Stiftung, 2010.

Literatura

- Adorno, Theodor W.: "Reflexionen zur Klassentheorie", u: Isti: *Gesammelte Schriften* Bd. 8, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1998., str. 373-391
- Althusser, Louis: *Lenin and Philosophy and Other Essays*, London: New Left Books, 1971.
- Beck, Ulrich: *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt: Suhrkamp, 1986.
- Beck, Ulrich: "Die Seele der Demokratie", u: *Gewerkschaftliche Monatshefte*, br. 6/7, 1989.
- Beck, Ulrich; Beck-Gernsheim, Elisabeth: *Das ganz normale Chaos der Liebe*, Frankfurt: Suhrkamp, 1990.
- Bellofiore, Roberto: "Lavori in corso", *Wildcat* 27, 1996., str. 3-24.
- Bensaid, Daniel: *Marx For Our Time*, London: Verso, 2002.
- Bidet, Jacques: *Što da se radi s "Kapitalom": materijali za ponovno utemeljenje*, Zagreb: Centar CK SKH za idejno-teorijski rad "Vladimir Bakarić", 1988.
- Bonefeld, Werner: "Die Betroffenheit und die Vernunft der Kritik", u: *Kritik der Politik*, J. Bruhn, M. Dahlmann i C. Nachtmann (ur.), Freiburg: Ca ira, 2002.
- Bonefeld, Werner (2010a): "Abstract Labour: Against its Nature and on its Time", *Capital & Class*, vol. 34, br. 2, 2010.
- Bonefeld, Werner (2010b): "History and Human Emancipation: Struggle, Uncertainty, and Openness", *Critique: Journal of Socialist Thought*, vol. 38, br. 1, 2010.
- Bonefeld, Werner i Sergio Tischler (ur.): *What is to be Done?*, Aldershot: Ashgate, 2002.
- Callinicos, Alex: *Die revolutionären Ideen von Karl Marx*, Frankfurt: ISP-Verlag, 2005.
- Clarke, Simon: *Marx, Marginalism and Modern Sociology*, London: Macmillan, 1982.
- Gadamer, Hans Georg: "Hegel. Husserl. Heidegger", u: Isti: *Gesammelte Werke* Bd. 3, Tübingen: Mohr, 1987..
- Giddens, Anthony: *Konsequenzen der Moderne*, Frankfurt: Suhrkamp, 1996.
- Gunn, Richard: "Bemerkungen zum Begriff Klasse", *Common Sense*, br. 2, 1987, dostupno na: <http://www.trend.infopartisan.net/trd7899/t307899.html>
- Gunn, Richard: "Against Historical Materialism", u: Bonefeld, W. i dr. (ur.), *Open Marxism*, vol. II, London: Pluto, 1992.
- Hall, Stuart: "Realignment for What?", *Marxism Today*, prosinac 1985.
- Hirsch, Joachim: *Staatsapparat und Reproduktion des Kapitals*, Frankfurt: Suhrkamp, 1974.
- Hirsch, Joachim: *Der nationale Wettbewerbsstaat*, Berlin: ID.Archiv, 1995.
- Hirsch, Joachim; Roth, Ronald: *Das neue Gesicht des Kapitalismus*, Hamburg: VSA, 1986.
- Horkheimer, Max: *Kritika instrumentalnoga uma*, Zagreb: Globus, 1988.
- Horkheimer, Max: *Tradicionalna i kritička teorija*, Beograd: Beografski izdavačko-grafički zavod, 1976.

- Jessop, Bob: "Regulation Theory", u: Bonefeld, W. i J. Holloway (ur.): *Post-Fordism and Social Form*, London: Palgrave, 1991.
- Jessop, Bob: "State Theory, Regulation and Autopoiesis", *Capital & Class*, br. 75., 2001.
- Marx, Karl; Engels, Friedrich: *Dela*, 47 tomova, Beograd: Prosveta: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1968-1987.
- Negt, Oskar; Kluge, Alexander: *Geschichte und Eigensinn*, Frankfurt: Verlag 2001, 1981.
- Poulantzas, Nicos: *Politička vlast i društvene klase*, Beograd: IC Komunist, 1978.
- Poulantzas, Nicos: *Klase u savremenom kapitalizmu*, Beograd: Nolit, 1978.
- Psychopedis, Kostas: "Dialectical Theory", u: Bonefeld, W., Gunn, R. i K. Psychopedis (ur.): *Open Marxism: Dialectics and History*, London: Pluto Press, 1992.
- Reichelt, Helmut: *Die logische Struktur des Kapitals*, Frankfurt: EVA, 1971.
- Vanberg, Victor: *Die zwei Soziologien*, Darmstadt: Mohr, 1975.
- Wright, Erik Olin: *Class, Crisis and the State*, London: New Left Books, 1978.
- Wright, Erik Olin: *Classes*, London: Verso, 1985.
- Wright, Erik Olin: *Class Counts*, Cambridge: Polity, 1997.
- Wright, Erik Olin i dr.: *The Debate on Classes*, London: Verso, 1989.

Srednje klase: klasna mjesta i klasne pozicije (kritički pristup teoriji Nicosia Poulantzas)

John Milios i George Economakis

Nicos Poulantzas (1974, str. 237) ispravno je ustanovio da je “definicija klasne prirode sitne buržoazije fokalna točka marksističke teorije društvenih klasa”. Većina poteškoća ili neriješenih pitanja klasne analize u suvremenim kapitalističkim društvima povezani su s poteškoćama klasne analize sitne buržoazije i srednjih klasa općenito.

Iz perspektive marksizma, kao teorije klasne borbe, određivanje klasnih mjesta i potencijalnih klasnih pozicija srednjih klasa ukazuje na moguće klasne alijanse koje ili podržavaju ili se bore protiv reprodukcije kapitalističkog režima. Naš fokus na proučavanju srednjih klasa cilja na razumijevanje tog složenog okvira klasnog konflikta, koji se još uvijek sastoji od neriješenih teorijskih pitanja, unutar konjunktura novih antikapitalističkih pokreta koji iznova izbijaju širom svijeta.

U onome što slijedi, u četiri odjeljka ovog teksta, namjera nam je pružiti osnovnu teorijsku shemu određivanja društvenih klasa pod kapitalističkom dominacijom, usmjeravajući se prvenstveno na problem klasnih mjesta srednjih klasa¹. Na početku slijedi sažetak Poulantzasova pristupa problemu. Na samom kraju, na osnovu naše teorijske sheme, podvrgnut ćemo Poulantzasovu argumentaciju kritici po pitanju odnosa između klasnih mjesta i potencijalnih klasnih pozicija srednjih klasa.

Osnovni koncepti za proučavanje društvenih klasa i klasnih pozicija

Prema konceptualnim definicijama “Althusserove škole”² proizvodni odnosi mogu se razumjeti kao ansambl *vlasništva, posjedovanja i upotrebe* sredstava za proizvodnju, s tim da sredstva za proizvodnju predstavljaju “*objektivne*

1) Pod terminom “srednje klase” mislimo na ne-homogeni klasni totalitet tzv. tradicionalne i nove sitne buržoazije, kao i klase koju ćemo definirati kao “srednju buržoaziju”.

2) Vidi uglavnom Althusser (1976, 1984, 1986-a), Althusser & Balibar 1986, Balibar (1983, 1986), Bettelheim (1968, 1970, 1973), Harnecker (2000), Poulantzas (1973-a, 1975, 1976), Rey (1973).

uvjete rada’’. Upotreba sredstava za proizvodnju definirana je isključivo kao izvedba stvarnog rada, tj. kao sudjelovanje u radnom procesu s namjerom proizvodnje upotrebnih vrijednosti (vidi npr. Carchedi 1977, str. 66). Vlasništvo kao (realni) ekonomski odnos jest kontrola nad sredstvima za proizvodnju, “tj. vlast da se sredstva za proizvodnju koriste na određeni način i da se usled toga raspolaze dobijenim proizvodima” (Poulantzas 1975, str. 17). Ono pretpostavlja posjedovanje sredstava za proizvodnju, tj. upravljanje proizvodnim procesom, “pravo uporabe sredstava za proizvodnju” (ibid.). Sukladno tome, vlasništvo kao ekonomski odnos u homolognom je odnosu s posjedovanjem. U slučaju izostanka homologije, vlasništvo nije ekonomski već čisto formalni ili pravni odnos.

Način proizvodnje referira se na posebnu kombinaciju ovih triju temeljnih odnosa koji oblikuju proizvodne odnose (Milios 2000, Economakis 2005). Ova posebna kombinacija formira ekonomsku strukturu načina proizvodnje i definira koja je od njegove tri konstitutivne strukture (ekonomska, juridičko-politička ili ideološka) dominantna. Ekonomska struktura igra u svim slučajevima ulogu odlučujuće strukture u posljednjoj instanci.

Ova tri odnosa ne smiju se smatrati invarijablama u smislu konkretnog sadržaja (i funkcija) neovisno o kojem se načinu proizvodnje radilo (vidi Poulantzas 1978-a, Dedoussopoulos 1985, Gerstein 1989.). Štoviše, njihov sadržaj također ovisi o statusu dominacije (dominantnog načina proizvodnje). (Vidi Althusser 1971)

S obzirom na gornja razmatranja, a i prema Althusseru (1971), društvene klase se unutar načina proizvodnje formiraju kao “stanari” temeljnih odnosa, ako su “nositelji” tih odnosa. Tako su društvene klase karakterizirane proizvodnim odnosima – zapravo *strukturnim* klasnim *mjestima* (vidi također Marx 1991, 1019-1020). Ovdje su društvene klase definirane kao temeljne društvene klase načina proizvodnje. Sukladno tome, *ne-temeljne*³ ili *prijelazne* društvene klase definiramo kao društvene grupe koje nisu “nositelji” temeljnih odnosa. To se odnosi i na proizvodni proces koji ne uključuju apropijaciju viška proizvoda. Prema Poulantzasu (1978-a), takav proces čini *oblik proizvodnje* (s obzirom na to da način proizvodnje pretpostavlja odnose eksploatacije).

U nekoj danoj povijesnoj društvenoj formaciji različiti načini ili oblici

proizvodnje mogu kreirati kompleksne klasne konfiguracije (Milios 1999). Artikulacija različitih načina ili oblika proizvodnje čini ekonomsku bazu neke društvene formacije, a njome uvijek dominira jedan način proizvodnje. Dominantni način proizvodnje modificira posebnosti ostalih načina ili oblika proizvodnje u skladu sa svojom egzistencijom i reprodukcijom. “Dve temeljne klase (ili osnovne klase prema našoj terminologiji, J.M. & G.E.) svake društvene formacije [...] čine klase vladajućeg načina proizvodnje u toj formaciji” (Poulantzas 1978-a, str. 23).

Sukladno svojoj dominantnoj strukturi, dominantni način proizvodnje ekonomske baze u posljednjoj instanci određuje specifične povijesne karakteristike i funkcije juridičko-političko-kulturne nadgradnje neke povijesne društvene formacije (Marx 1981-b, 1990). No i nadgradnja djeluje na ekonomsku bazu, osiguravajući klasnu ekonomsku dominaciju. Ovaj povratni utjecaj konstituira Althusserov koncept *naddeterminacije ekonomske baze nadgradnjom* (Althusser 1971).

U specifičnim društvima postoji kompleksna klasna konfiguracija iz dvaju razloga: (1) artikulacije više od jednog načina ili oblika proizvodnje (razina ekonomske baze); (2) funkcije društvene moći vladajuće klase (razina nadgradnje) mogu se povjeriti društvenim grupama koje ne pripadaju vladajućoj klasi. Te grupe, koje nisu oblikovane unutar načina ili oblika proizvodnje, moraju se označiti kao prijelazne društvene klase, poput onih koje nisu “nositelji” temeljnih odnosa (razina načina proizvodnje).⁴ To se posebno tiče dijelova “nove sitne buržoazije” kao što ćemo vidjeti niže.

Posljedično, društvene “klase se definiraju ponajprije (ali ne isključivo) svojim mjestom u proizvodnim odnosima” (Jessop 1985, str. 165); tj. “potpuna definicija klasa mora se izvesti u terminima ekonomskih, političkih i ideoloških (faktora)” (Carchedi 1977, str. 43), s preduvjetom *da nikakva klasna definicija ne može postojati u suprotnosti sa strukturnom definicijom na ekonomskoj razini*.

Prema Poulantzasu (1978-a, str. 13-16), određivanje društvenih klasa (“klasnih mjesta”) mora se razdvojiti od ideološko-političkih “klasnih pozicija” jer oboje imaju “specifičnu konjunkturu” kao svoje polje. Potonjoj bi to bila “konkretna situacija klasne borbe” unutar “povijesne posebnosti društvene formacije”. Poveznica između klasnog mjesta i klasne pozicije može se dostići pod uvjetom da se “klasni instinkt” (Lenjin) (koji korespondira s klasnim mjestom) transformira u “klasnu svijest” – sukladno klasnim interesima. To bi bila klasna pozicija koja korespondira s klasnim mjestom. Iako klasna mjesta

⁴ Ovaj pristup ne isključuje postojanje društvenih slojeva bez klasne afilijacije. Tezu o afilijaciji svih društvenih grupa s nekom klasom zagovarao je Poulantzas. Suprotnu tezu razvila Martha Harnecker (2000).

³ Ova distinkcija između temeljnih i ne-temeljnih društvenih klasa ne korespondira s distinkcijom između temeljnih i supsumiranih klasa koju su uveli Resnick i Wolff (1982). Prema njihovoj analizi, “izvođači” i “ekstraktori” viška rada pripadaju temeljnim klasama, dok “osobe koje niti izvode niti ekstrahiraju višak rada” pripadaju supsumiranim klasama. U našoj analizi koja slijedi “izvođači” viška rada također mogu pripadati ne-temeljnim klasama.

mogu *potencijalno* naznačivati klasne pozicije, suprotna logika ne postoji: *klasne pozicije ne mogu naznačivati klasna mjesta*. “Društvena klasa [...] može imati klasnu poziciju koja ne odgovara njenim interesima” (ibid. 15 – 16). Kao što ćemo vidjeti niže, Poulantzas ignorira ovu tezu nastojeći pružiti dokaze za klasna mjesta iz manifestacija klasnih pozicija.

Kapitalistički način proizvodnje, kapitalistička država i društvene klase

Kapitalistički način proizvodnje⁵ nastao je na osnovu ujedinjenog dvostrukog povijesnog kretanja: emancipacije proizvođača od feudalnih ili azijskih okova i njihova odvajanja od sredstava za proizvodnju (i život), koje su posjedovali unutar tih povijesnih uvjeta, u korist nove eksploatirajuće klase. Ovo kretanje istodobno stvara slobodnog radnika u dvostrukom smislu (slobodna eksproprijirana individua) i masovno transformira radnu snagu u robu (Marx, 1973) oblikujući *elementarnu značajku* (ekonomske strukture) kapitalističkog načina proizvodnje. Značajka predstavlja *homologiju vlasničkih i posjedovnih odnosa* klasnog “nositelja” vlasništva (stvarnog vlasništva) uspostavljenu odvajanjem slobodnih proizvođača od posjedovanja sredstava za proizvodnju. Stvarno vlasništvo podrazumijeva da slobodni radnici rade za dobrobit klase vlasnika bez izvanekonomske prisile: to predstavlja dominantnu ekonomsku strukturu.

Nadalje, na političkoj i ideološkoj razini društva, odvajanje radnika od sredstava za proizvodnju nadopunjeno je njihovom transformacijom u slobodne građane, što sve zajedno čini strukturne karakteristike kapitalističke države (njenu “neutralnu” hijerarhijsko-birokratsku organizaciju, njenu “besklasnu” funkciju na osnovi vladavine prava, itd.) (Milios i dr. 2002). Iz ove perspektive, dominacija ekonomske strukture u kapitalističkom načinu proizvodnje u posljednjoj instanci određuje strukturne karakteristike kapitalističke države i vladajuće ideologije.⁶ Ipak, držimo da elementarna značajka kapitalističkog načina proizvodnje ne može sama definirati vlasnike sredstava za proizvodnju kao kapitalističku klasu, kao što se npr. izvodi u Albrittonovoj analizi (2000, str. 150).

5) Iz perspektive kapitalističkog proizvodnog procesa “produktivni rad” je onaj rad plaćen varijabilnim kapitalom. Sukladno tome, iz perspektive kapitalističkog proizvodnog procesa “proizvodnja” je svaki onaj proces u kojemu je radna snaga neposredno razmijenjena za kapital. (Za pregled proturječja među marksistima u odnosu na koncept produktivnog rada vidi, pored ostalih, Resnick i Wolff (1982).

6) Nasuprot tome, u feudalnim i azijskim načinima proizvodnje vlasništvo nad sredstavima za proizvodnju nikad nije u potpunosti pripadalo vladajućoj klasi, s obzirom na to da je radnička/dominirana klasa zadržavala sredstva u svom posjedu. Ta je činjenica povezana s važnim karakteristikama političke i ideološke društvene razine. Ekonomska eksploatacija bila je komplementirana elementima izravne političke prisile (vidi Marx, 1973).

Prema Marxu, kao mjerilo za kapitalistički način proizvodnje uzima se rast broja radnika u svrhu zajedničke proizvodnje iste robe. Tako za pojavu vlasnika sredstava za proizvodnju kao “kapitala” (nadgledavanje i usmjeravanje procesa) i proizvođača kao “rada”, razmjer proizvodnje, veličina kapitala i broj zaposlenih najamnih radnika, moraju biti takvi da je *kapitalist apsolutno odvojen od stvarnog rada*. Prihod kapitalista (tj. profit) ovisi o veličini ukupnog uloženog kapitala, a ne o njihovom radu. Radni proces tako eksploatiraju isključivo agenti koji nisu uključeni u sam proces.⁷ Potpuni odmak vlasnika od stvarnog rada je dakle *nužan preduvjet* kapitalističkog načina proizvodnje. Ovaj preduvjet pretvara elementarnu značajku (ekonomske strukture) kapitalističkog načina proizvodnje u specifičnu. Kao što ćemo vidjeti niže, ovaj preduvjet čini razliku između kapitalističke klase i klase koja se naziva “srednjom buržoazijom”.

Kapitalistička klasa, radnička klasa i nova sitna buržoazija

Prema Marxu, s nastankom kapitalističkog poduzeća (prvo u “formalnoj” i kasnije u “realnoj supsumciji rada pod kapital”) “*prava poluga* sveukupnog radnog procesa sve je manje individualni radnik”, a sve više “kolektivni radnik oblikovan kombinacijom broja individualnih radnika”. Ovaj kolektivni radnik je identificiran s produktivnim radom. Menadžeri,⁸ inženjeri, tehnolozi, nadzornici i manualni radnici konstituiraju tog kolektivnog radnika. S obzirom na to, ovaj kolektivni radnik na razini tehničke podjele rada u kapitalističkom proizvodnom procesu predstavlja sveukupni kombinirani rad koji se identificira s totalnim brojem najamnih radnika (produktivni rad – produktivni radnici).

Koje su onda temeljne klase kapitalističkog načina proizvodnje? *Kapitalistička klasa* je “nositelj” stvarnog vlasništva. Druga klasa kapitalističkog načina proizvodnje je *radnička klasa*, “nositelj” korištenja radne snage, dakle jedina koja unutar kapitalističkog radnog procesa obavlja efektivan rad. Iz ove perspektive, temeljne klase kapitalističkog načina proizvodnje su kapitalistička i radnička klasa, pa su stoga ove klase *osnovne klase* svake kapitalističke društvene formacije.

Nameće se pitanje: je li (kapitalistički) unajmljen rad (tj. produktivni rad – uključujući sve različite vrste rada) identičan s radničkom klasom?

Prema Marxu, unutar kolektivnog radnika formirana je “industrijska vojska [...] poput prave vojske, časnici (menadžeri) i dočasnici (nadzornici)” od posebne vrste najamnih radnika čija je isključiva funkcija obavljanje posla

7) Samo iz ove perspektive su kapitalisti “ne-radnici”, a “sredstva za proizvodnju [...] su vlasništvo ne-radnika (kapitalista)” (Hindess i Hirst 1979, str. 10)

8) Izuzeti su top menadžeri koji “pripadaju buržoaskoj klasi čak i kada nisu priležaoci formalnog pravnog vlasništva” (Poulantzas 1978-a, str. 201).

upravljanja i nadgledanja (*suprotno izvedbi stvarnog, manualnog rada*). Posljedično, najamni radnici koji pripadaju ovoj posebnoj kategoriji najamnog rada ne izvode *isključivo* funkciju rada (upotrebni odnos) već, nasuprot tome, *izvršavaju moć kapitala*. Iako su produktivni radnici – eksploatira ih kapital – ujedno “funkcioniraju kao kapital”. To jest, usprkos podložnosti kapitalističkoj eksploataciji, oni nisu elementi radničke klase (vidi također Poulantzas 1978-a, str. 247-248). To znači da su dio prijelazne društvene klase, situirane između kapitalističke i radničke klase. Ova prijelazna društvena klasa je takozvana *nova sitna buržoazija*.⁹ Inženjeri i tehničari (tehnolozi) također pripadaju ovoj klasi jer obavljaju specifične oblike upravljačko-nadgledničkog rada koji proizlazi iz specifično kapitalističke podjele između znanosti i iskustva (ibid., str. 255 – 261). Ipak, slučaj je različit ako su “inženjeri i tehničari [...] locirani [...] u branšama u kojima su oni glavna radna sila”. (ibid., str. 263) U ovom slučaju oni postaju klasa “nositelja” uporabnog odnosa i može se dogoditi “proletarizacija intelektualnih zadataka” (Pestieau, 1998).¹⁰

Poulantzasovo ograničavanje radničke klase i ekspanzija nove sitne buržoazije

Poulantzas (ibid., str. 235) tvrdi da “radničku klasu ne određujemo prostim negativnim kriterijem ‘po sebi’ – njeni isključenjem iz odnosa vlasništva – već produktivnim radom”. Posljedično, tvrdi da novu sitnu buržoaziju određuje neproduktivni rad. Nadalje, zastupa ideju (ibid., str. 242) da je “u kapitalističkom načinu proizvodnje, produktivan onaj rad koji stvara višak vrijednosti [...] *to je onaj rad koji neposredno učestvuje u materijalnoj proizvodnji, stvarajući uporabne vrijednosti koje uvećavaju materijalna bogatstva*”. Dakle, prema Poulantzasu, najamni radnici koji ne proizvode nove upotrebne vrijednosti u fizičkom obliku su neproduktivni i zbog toga nisu dio radničke klase: “trgovinski najamni radnici, oni koji su zaposleni u privrednoj propagandi, u marketingu, u računovodstvu, bankama, osiguranju, itd.” (ibid., str. 237).

Prema našem mišljenju, Poulantzasovo shvaćanje Marxova koncepta produktivnog rada i postavljanje produktivnog rada kao kriterija definicije klase (Harnecker 2000, str. 105) su pogrešni. Jer svi najamni radnici, pa i prodavači, pripadaju radničkoj klasi, jer oni isključivo obavljaju funkciju stvarnog rada unutar kapitalističkog radnog procesa bez preuzimanja ikakve funkcije usmjeravanja tog procesa – oni su “obični vojnici” tog procesa (Pannekoek 1909), a ne “časnici”

ili “dočasnici”. Također, Poulantzasov kriterij produktivnog rada nije koristan u slučaju članova produktivnog kolektivnog radnika koji nisu dio radničke klase, poput inženjera, tehničara, itd. Prema našoj analizi, iako je odnos eksploatacije nužan za klasnu pripadnost radničkoj klasi, *odnos eksploatacije nije identičan s klasnom pripadnošću radničkoj klasi*.

Možemo dodati i to da određivanje društvenih klasa na osnovu proizvodnje viška (vidi Resnick i Wolff 2002) ne dozvoljava razlikovanje eksploatacije i klasne pripadnosti radničkoj klasi. Zato kriterij viška ne može sam ukazati na granicu između radničke klase i nove sitne buržoazije, tj. na cijepanje produktivnog kolektivnog radnika na radničku klasu i novu sitnu buržoaziju.¹¹

Država i nova sitna buržoazija

Novu sitnu buržoaziju smo definirali kao prijelaznu klasu kapitalističkog načina proizvodnje. Na Poulantzasovom tragu, držimo da se nova sitna buržoazija sastoji i od najamnih radnika koji popunjavaju aparate kapitalističke države i na taj način izvršavaju zahtjeve kapitalističkog sistema u procesu njegove društvene reprodukcije.

Postavlja se pitanje zašto različite društvene grupe i agenti pripadaju istoj društvenoj klasi, bez obzira na činjenicu da zauzimaju različite uloge u kapitalističkoj podjeli rada (kapitalistička proizvodnja nasuprot državanog aparata)?

Odgovor je u tome da ove grupe *vrše isti tip društvene funkcije unutar kapitalističke proizvodnje i njene društvene reprodukcije*, bez obzira na različite društvene razine. *Postoji strukturalna interakcija koja ujedinjuje ove društvene funkcije: s jedne strane dominacija ekonomske strukture u kapitalističkom načinu proizvodnje u posljednjoj instanci određuje funkcije nadgradnje, a s druge strane nadgradnja nadodređuje kapitalističku ekonomsku dominaciju – tj., harmonizira ekonomsku razinu funkcija s potrebama ukupne kapitalističke reprodukcije*.¹² Dakle, kroz ovu interakciju te različite društvene grupe pronalaze zajedničko klasno mjesto unutar kapitalizma, kao i odgovarajuće društvene funkcije. Te funkcije konvergiraju u reprodukciji kapitalističke moći na različitim društvenim razinama.

Nova sitna buržoazija je dakle prijelazna društvena klasa u kapitalizmu koja se sastoji od najamnih radnika koji nisu dio radničke klase, upravo zbog

¹¹ Tako na primjer Resnick i Wolff uključuju “produktivne” tehničare u radničku klasu, zanemarujući specifičnu kapitalističku podjelu između znanosti i iskustva.

¹² Takve strukturalne interakcije se ne mogu razumjeti u analitičkom okviru koji nude Resnick i Wolff. Budući da su potpuno odstranili presudnost ekonomske strukture u posljednjoj instanci, došlo je do potpunog odvajanja ekonomske dominacije od juridičko-političko-kulturne nadgradnje.

⁹ Radnik koji obavlja posao nadgledanja i upravljanja korespondira s onim što Carchedi definira kao “nova srednja klasa” koja obavlja “i [...] funkciju kapitala i funkciju kolektivnog radnika”.

¹⁰ Distinkcije između mentalnog i manualnog rada te znanosti i iskustva razumljive su jedino u svojoj suprotnosti i povijesnosti (vidi Gramsci 1971, Poulantzas 1978-a, Balibar 1983).

svoga mjesta u odnosa na izvršavanje kapitalističke moći. Paralelno, nisu ni dio kapitalističke klase, s obzirom na to da nisu vlasnici sredstava za proizvodnju i često su podložni kapitalističkoj eksploataciji:

Oni obnašaju sljedeće funkcije:

(i) funkcije koje osiguravaju ekstrakciju viška vrijednosti kao što su nadzor i kontrola proizvodnog procesa (tehničari, inženjeri, itd);

(ii) funkcije koje osiguravaju koheziju kapitalističke političke moći (državna birokracija, sudski aparat, vojska, itd.) i sistematizaciju i diseminaciju vladajuće ideologije, npr. u obrazovanju (vidi također Pannekoek 1909)

Nova sitna buržoazija, dakle, uključuje i produktivne najamne radnike (tj. one koji razmjenjuju svoj rad za kapital i proizvode višak vrijednosti) – kategorija (i); i neproduktivne najamne radnike (tj., one koji su zaposleni u javnom, nepoduzetničkom sektoru i ne proizvode višak vrijednosti)¹³ – kategorija (ii).¹⁴

Nekapitalistički načini/oblici proizvodnje¹⁵ i srednje klase

Kapitalistički način proizvodnje i kapitalistički razvoj koegzistiraju s ne-kapitalističkim načinima i oblicima proizvodnje, oblikujući posebne modele reprodukcije pod dominacijom kapitala.

Jednostavna robna proizvodnja i tradicionalna sitna buržoazija

Marx (1969) tvrdi da “nezavisni” (tj. ne-najamni radnici) proizvođači “koji ne zapošljavaju radnike i zato ne proizvode kao kapitalisti [...] jesu proizvođači roba [...] ne [...] prodavači roba [...] njihova proizvodnja ne spada pod kapitalistički način proizvodnje”. Ovaj proizvođač je podijeljen na dvije osobe. Kao vlasnik sredstava za proizvodnju on je kapitalist; kao radnik on je sam svoj najamni radnik. Njegova sredstva za proizvodnju zato nisu kapital. Jedno klasno mjesto “ujedinjuje odvojene funkcije”.

Marxova teza se tako implicira homologiju vlasničkog odnosa i posjedovanja (stvarnog vlasništva) s upotrebnim odnosom unutar jedne jedine klase “nositeljice”. Posljedično, unutar kapitalizma nalazimo povijesno specifično ne-kapitalistički *oblik proizvodnje* – jednostavnu robnu proizvodnju. Prevlast

kapitalističkog načina proizvodnje implicira da jednostavno robni proizvođači *moraju* proizvoditi za tržište kako bi preživjeli (unutar konkurentskih odnosa) kao vlasnici sredstava za proizvodnju. Rezultat toga jest da se proizvodnja odvija kao proizvodnja za tržište koja ne iziskuje nikakav oblik izvanekonomske prisile. U jednostavnoj robnoj proizvodnji¹⁶ jedna od *fundamentalnih društvenih klasa je tradicionalna sitna buržoazija*. Ova klasa je tako povijesno posebna klasa kapitalizma koja spaja funkciju kapitala (stvarno vlasništvo) s funkcijom rada (upotreba) na jednom klasnom mjestu. Ipak, ove kondenzirane funkcije prestaju biti funkcije rada i kapitala. „Šizofrena koegzistencija [...] buržoazije i proletarijata“ (Harrison 1977, str. 328) na jednom klasnom mjestu tako stvara povijesno jedinstven fenomen. On je neraskidivo vezan za „kolektivni entitet sastavljen od svih članova obitelji uključenih [...] u (tehnički) proces proizvodnje“, organiziran “na osnovi rodbinskih odnosa unutar elementarne obiteljske jedinice” (Dedoussopoulus 1985, str. 172-173), čije je ishodište neplaćeni kućanski rad. Kao rezultat, formacija ovog kolektivnog entiteta stvarnog vlasništva *ne vodi do odnosa eksploatacije unutar jednostavnog načina proizvodnje* (ibid., str. 146, 171-172). Bilo kakav oblik eksploatacije u ovom slučaju mora se tražiti u sferi cirkulacije, u obliku poreza i slično (vidi Marx 1975, str. 407).¹⁷

Koji je model reprodukcije jednostavne robne proizvodnje? Prema Marxu (1973) “jedina apsolutna barijera koju on (tradicionalni sitni buržuj) susreće jest nadnica koju isplaćuje sebi nakon oduzimanja stvarnih troškova”. On proizvodi “sve dok mu je cijena proizvodnje dovoljna da pokrije njegovu nadnicu; i to često čini sve do fizičkog minimuma [...] ovdje se [...] proizvodnja odvija bez da njome upravlja opća profitna stopa”. Konkurentnost jednostavne robne proizvodnje zasnovana je na povećanoj “samoeksploataciji” izraženoj u obliku redukcije “potrošačkih standarda” i generalno kao “cijedenje” standarda jednostavne reprodukcije (Bernstein 1979, str.429).

Posljedično, može se zaključiti da jednostavna robna proizvodnja “označava” poseban oblik proizvodnje unutar kapitalizma “čija je ‘logika’ preživljavanje [...] nasuprot (kapitalističkoj) logici aproprijacije i realizacije viška vrijednosti i akumulacije kapitala” (ibid., str. 425, vidi također Banaji 1977, str. 33).

Štoviše, “pokušaj maksimizacije profita podriiva reprodukciju obiteljske jedinice [...] uvodeći *permamentno micanje* viška radne snage [...] Mentalitet

¹³ Kao što su istaknuli Resnick i Wolff, prihodi ovih klasnih frakcija dolaze iz “distribucije viška vrijednosti koji su kapitalisti ekstrahirali od produktivnih radnika”.

¹⁴ Pojavljuje se problem pitanja klasnog identiteta niže rangiranih državnih namještenika (npr. čistačice stalno zaposlene u javnim ustanovama ili lokalnoj samoupravi). Jedan mogući pristup bio bi da ih se tretira kao sloj bez klasne afilijacije. No, istraživanje ovog pitanje nije svrha ovog teksta.

¹⁵ Ovdje se pod proizvodnjom smatra bilo koji proces koji uključuje troškove u proizvodnji roba. U slučaju načina proizvodnje koji nazivamo hibridnim proizvodni proces pretpostavlja i ograničen angažman plaćenog najamnog rada (vidi niže).

¹⁶ Za kratki pregled diskusija oko pitanja eksploatacije i klasnog identiteta u jednostavnoj robnoj proizvodnji vidi Economakis (2005). Ovdje ćemo se ograničiti samo na sumiranje glavnog argumenta.

¹⁷ Svjesni smo da negiranjem postojanja eksploatacije unutar jednostavne robne proizvodnje zanemarujemo pitanje postojanja eksploatacijskih odnosa u obiteljskom kolektivnom entitetu. Odgovor na ovo pitanje dali su Resnick i Wolff (2002, uglavnom 7. poglavlje). Istraživanje tog pitanja je izvan opsega ovog teksta.

reprodukcije obiteljske jedinice izražen je kroz (...) micanja određenog dijela viška radne snage u pokušaju priskrbljivanja dodatnih prihoda iz najamnog rada” (Dedoussopoulos 1985, str. 198). Ovi dodatni prihodi, prema Lenjinu, konstituiraju status semi-proletarizacije (1961 – vidi također i Dedoussopoulos 1985, str. 152).

Hibridni način proizvodnje i srednja buržoazija

Hibridni način proizvodnje je način proizvodnje unutar kapitalizma u kojem neplaćeni (obiteljski) rad koegzistira s marginalnim, ali *permanentno* zaposlenim (ne-obiteljskim) najamnim radom. Kao i u kapitalističkom načinu proizvodnje, permanentno zaposleni najamni rad postoji i, kao u jednostavnom načinu proizvodnje, stvarni vlasnik (obiteljsko-kolektivni entitet) je također “nositelj” upotrebnog odnosa. Simultano postoji eksplicitna diverzifikacija.

U usporedbi s kapitalističkim načinom proizvodnje, hibridni način proizvodnje je diverzificiran činjenicom da je vlasnik također “nositelj” upotrebnog odnosa. Ovo implicira da, kako bi se zajednički proizvela ista vrsta robe unutar ujedinjenog radnog procesa, skala proizvodnje u hibridnom načinu proizvodnje, kao i opseg angažiranog kapitala od strane kolektivnog entiteta i samim tim broj zaposlenih radnika moraju biti toliki da je poslodavac *samo parcijalno odvojen od upotrebe sredstava za proizvodnju*. Znači, radni proces može samo dijelom biti proces eksploatacije najamnog rada i samo je dio viška proizvoda (ako postoji) proizvedena kroz eksploataciju rada. Drugim riječima, u slučaju hibridnog načina proizvodnje ne postoji onaj preduvjet koji smo u formaciji kapitalističkog načina proizvodnje nazvali *nužnim*: potpuno odvajanje stvarnog vlasnika od radnog procesa. Nasuprot jednostavnoj robnoj proizvodnji, postojanje najamnog rada u hibridnom načinu proizvodnje znači da se odnos eksploatacije pojavljuje i u ovom načinu proizvodnje. Tako su unutar hibridnog načina proizvodnje konstituirane *dvije temeljne društvene klase*: proizvođačka klasa najamnog rada¹⁸ i klasa koja je “nositelj” stvarnog vlasništva i (djelomično) upotrebnog odnosa. Ova klasa “sitnih poslodavaca” jest *srednja buržoazija*.¹⁹

Slično kao i jednostavni način proizvodnje, hibridni način proizvodnje je formiran sukladno dominaciji kapitala, to jest, srednja buržoazija mora proizvoditi za tržište bez da to iziskuje ikakve izvanekonomske prisile, kako bi

preživjela (unutar konkurentskog okruženja) kao kolektivni entitet koji, u ovom slučaju, angažira i najamni rad.²⁰

Koji je model reprodukcije hibridnog načina proizvodnje? Kapitalistička proizvodnja “cilja na to da individualni proizvod sadži što više neplaćenog rada” (Marx). Cilj jednostavne robne proizvodnje je reprodukcija tradicionalne sitne buržoazije kao vlasnika sredstava za proizvodnju i ovaj cilj pretpostavlja održavanje obiteljskog rada. Cilj hibridne proizvodnje je hibridan ako se *strukturna nužnost obiteljskog rada isprepliće s postojanjem potencijalno eksploatiranog najamnog rada*. Drugim riječima, ne-maksimizacija profita koegzistira sa “zakonom” o maksimumu profita s minimumom rada.²¹

Srednje klase: koincidencija ili divergencija klasnih praksi?

Kao što je Labica (1986) pokazao, u radovima Marxa i Engelsa ili Lenjina se ne može pronaći *teorijski* tretman pitanja srednjih klasa. Ono što se u njihovim tekstovima može pronaći su političke pozicije koje tvrde da su srednje klase “situirane” između dviju osnovnih klasa kapitalističkog društva i da se u klasnoj borbi one “kolebaju” između buržoaskih i proleterskih politika i strategija. Isto vrijedi za Mao Ce Tunga (1968) koji je objavio da sitna buržoazija čini zasebnu klasu.

Iz perspektive njihova *klasnog mjesta*, srednjoklasni sub-kolektiviteti, kao što smo već vidjeli, nisu ni pozitivno niti negativno korelirani: oni ne pripadaju nijednoj od dviju fundamentalnih klasa kapitalističkog načina proizvodnje. Međutim, ova *negativna značajka* nije dovoljna da ih se proglasi dijelovima iste klase.

Baudelot i Establet (*L'Ecole capitaliste en France*, str. 169) drže da je sitna buržoazija ujedinjena u jednu klasu po uglavnom ideološkim kriterijama, pretpostavljajući da je svjesnost klasne strategije i ideologije (buržoaske i proleterske) konstitutivan element u definiciji osnovnih društvenih klasa u kapitalizmu. “To jedinstvo se cementira na ideološkom nivou te dolazi do izražaja [...] u formacijama u kojima se vrši kompromis između buržoaske i proleterske ideologije.” (citirano kod Poulantzasa 1978-a, str. 329).

Taj subjektivistički pristup se razlikuje od pristupa kojega ovdje razvijamo²². “Vladajuće ideje su uvijek ideje vladajuće klase” kroz njihovu materijalizaciju

²⁰ Carchedijeva (1977, str. 87) analiza “stare srednje klase” približava se ovoj argumentaciji. Kako on to vidi, ova klasa “uključuje aspekte obiju klasa”, kapitalističke i radničke.

²¹ Postoje klasne situacije koje su između jednostavne robne proizvodnje i hibridnog načina proizvodnje, kao u slučajevima angažiranja sezonskog najamnog rad u radnom procesu jednostavne robne proizvodnje. Naša namjera ovdje je samo sugerirati dva teorijski jasno diferencirana klasna mjesta.

²² Kao što je Ste. Croix (1984, str. 102) ispravno primijetio: “Ako antičke robove stvarno tretiramo kao klasu, onda se ni klasna svijest niti zajednička politička aktivnost [...] nikako ne mogu smatrati *nužnim* elementima klase. Zbog toga nas u ovoj analizi interesira samo Poulantzasaova argumentacija.

¹⁸ Klasa koja je sama “nositeljica” upotrebe u hibridnom načinu proizvodnje (najamni rad), mogla bi se nazvati *lažnom radničkom klasom* kako bi je razlikovali od radničke klase konstituirane u kapitalističkom načinu proizvodnje (Economakis, 2005).

¹⁹ Ovaj pogled na hibridni način proizvodnje sličan je Wrighthovom pristupu (1980, 1983, 1997) u smislu distinkcija između jednostavne robne proizvodnje i hibridnog načina proizvodnje ili kapitalističkog i hibridnog, ali izveden je u drukčijem teorijskom okviru.

kao “modus vivendi”, kao “način života”, ne samo vladajuće klase, već, u promijenjenim oblicima, i klase nad kojom se vlada. Posljedično, dominantna buržoaska ideologija je generalno dominantna unutar radničke klase (iako u modificiranim oblicima u usporedbi s ostalim klasama).

Prvi i najbolje dokumentirani pokušaj dosad da se razvije teorijski temelj za tezu da su srednjoklasni sub-kolektiviteti dijelovi iste klase je, držimo, Poulantzasov (1974, 1978-a), koji razvijamo ovdje. Poulantzasova teza ne pribjegava subjektivističkim ustupcima “proleterske linije i ideologije” i zasnovana je na njegovoj teoriji političkih i ideološki pertinentnih učinaka²³ koji su, ukratko, *manifestacije klasnih pozicija* iz kojih se može detektirati *jedinstveno klasno mjesto u slučaju srednjih klasa*.

U principu, ne odbijamo validnost teorije “pertinentnih učinaka” kao *a posteriori* indikatora odnosa između klasnih mjesta i klasnih pozicija. Ipak, način na koji ih Poulantzas koristi vodi do pogrešnih zaključaka o društvenim klasama i krivog razumijevanja “pertinentnih učinaka”. U kontradikciji s vlastitom analizom (vidi iznad), on ne samo da brka strukturna klasna mjesta već i u potpunosti odvajava tražene “učinke” od klasnih mjesta kako bi pružio dokaze za klasna mjesta iz manifestacija klasnih pozicija. Već je naglašeno da *nijedna klasna definicija na ideološkim i političkim razinama ne može postojati u kontradikciji sa strukturnom definicijom na ekonomskoj razini i da klasne pozicije ne pružaju dokaze za klasna mjesta*.²⁴

“Pertinentni učinci”

Kao što smo već zabilježili, prema Poulantzasu, nova sitna buržoazija dio je iste klase kao i tradicionalna sitna buržoazija. Tradicionalna sitna buržoazija odnosi se na siromašne seljake, sitne trgovce i sitnu industriju koja zapošljava neznatan broj najamnih radnika. Zanatlije koji zapošljavaju više od pet najamnih radnika predstavljaju “prelazak određenog dela sitnih buržuja u status sitnih kapitalista” (Poulantzas 1978-a, str. 369). Tako Poulantzas identificira tradicionalnu sitnu buržoaziju sa srednjom buržoazijom, nazivajući ih obje “tradicionalnom” sitnom buržoazijom. On tako teoretizira ukupnost srednjih klasa kao da sve pripadaju jedinstvenoj društvenoj klasi: “sitnoj buržoaziji”.

Istražimo sada glavni argument iza pristupa zasnovanog na jedinstvenoj društvenoj klasi. Poulantzas piše (1978-a, str. 230): “Ako isključenje tih skupina sa izvesnih mesta (buržoazija, proletarijat) nije dovoljno za određivanje njihovog

mesta, ono već u ekonomskim odnosima označava konture njihovih mesta koje će se potvrditi u političkim i ideološkim odnosima.” Dakle: “Ti politički i ideološki odnosi tiču se ovde *strukturnog klasnog određenja* sitne buržoazije, a ono se mora razlikovati od njenih klasnih pozicija.” (ibid., str. 232).

Poulantzasova analiza je zasnovana na njegovoj teoriji političkih i ideoloških “pertinentnih učinaka”. “Pertinentni učinci” zadobivaju posebnu važnost u pokušaju definiranja ne-osnovnih klasa u kapitalističkom društvu. Poulantzasova teza (1974) jest da su samozaposleni jednostavni proizvođači roba i (produktivni i ne-produktivni) najamni radnici koji nisu uključeni u radničku klasu (nova sitna buržoazija), kao i srednja buržoazija, dijelovi jedno te iste društvene klase – sitne buržoazije – jer se “samootkrivaju” kroz iste ili identične “pertinentne učinke”: oni *“imaju iste učinke na političkom i ideološkom planu”*.

Poulantzasovi argumenti se mogu sumirati na sljedeći način:

a) Na ideološkom planu tradicionalna sitna buržoazija je prepoznatljiva kroz sljedeće “pertinentne učinke”:

- “Antikapitalistički status quo: protiv ‘krupnog kapitala’ i velikih bogatstava, ali preferira status quo; ova grupa prijanja vlastitom siromaštvu” (Poulantzas 1974, str. 241)
- “Mit o ljestvama: (...) tradicionalna sitna buržoazija ima aspiraciju pridruživanja buržoaziji kroz individualni uspon ‘najboljih’ i ‘najsposobnijih’” (ibid., str. 241)
- “Fetišizam vlasti: (...) Tradicionalna sitna buržoazija vjeruje u ‘neutralnu’ država iznad klasa. (...) Ovo često vodi do ‘državolatrije’” (ibid., str. 241)

Dok je nova sitna buržoazija prepoznatljiva kroz sljedeće ideološke “pertinentne učinke”:

- “Antikapitalistički status quo” (ibid., str. 242) iz perspektive plaćenog profesionalca i ide “snažno u smjeru reformističkih iluzija”. Može se sumirati kao “redistribucija prihoda” putem društvene pravde (Poulantzas 1978-a, str. 322).
- “Ljestve: aspiracija prema gore. Ideološka tendencija pogleda prema ljestvama i promociji” (Poulantzas 1974, str. 242). “Stoga se ističu zahtevi za ‘demokratizaciju’ aparata koji ‘najsposobnijim’ individuama treba da pružaju ‘jednake izgled’ za učešće u ‘obnavljanju elita’, a da pri tome ne bude dovedena u pitanje sama struktura političke vlasti” (Poulantzas 1978-a, str. 325).
- “Fetišizam vlasti” (Poulantzas 1974, str. 242), “[...] da se sitna buržoazija često poistovjećuje s državom s pravom je smatrajući svojom državom i

²³ Zato ćemo se u nastavku isključivo baviti argumentacijom Poulantzasa (1974, 1975).

²⁴ Harnecker (2000, str. 127) podržava tu tezu: “Nije isto govoriti o društvenim klasama [...] – [kao] osnovnim rezultatima proizvodnih odnosa – i govoriti o učincima koje te klase mogu polučiti na različitim društvenim razinama: ideološkim, političkim ili ekonomskim učincima.”

svojim legitimnim predstavnikom i političkim organizatorom” (Poulantzas 1978-a, str. 327).

b) Na političkom planu i u trenucima političke krize, i tradicionalna sitna buržoazija i nova sitna buržoazija, prema Poulantzasu, otkrivaju identične “pertinentne učinke”:

- Podrška državi (s kojom postoji ideološka identifikacija) i samim tim podrška buržoaziji.
- Nestabilna i kolebljiva intervencija u političku konjunkturu krize, “dovoljno je samo pomenuti proces koji se odigravao maja i jula 1968. godine u Francuskoj” (ibid., str. 333)
- Ipak, Poulantzas prepoznaje da postoje frakcije nove sitne buržoazije, koje, zauzimajući niže hijerarhijske pozicije u kapitalističkom procesu proizvodnje i državnom aparatu, mogu biti polarizirane prema radničkoj klasi. Preciznije, prema Poulantzasu (1975, str. 354) postoje tri takve frakcije nove sitne buržoazije. Prva, obuhvaća “veliku većinu osnovnih radnika u trgovinskom sektoru”, druga zahvaća “niže slojeve zaposlenih u javnim i privatnim birokratizovanim sektorima”, dok trećoj pripadaju “tehničari i pogonski inženjeri, neposredno uključeni u produktivni rad”.

c) Naposljetku, na *planu klasne strategije*, Poulantzas također smatra da srednje klase ukupno otkrivaju iste “pertinentne učinke” kroz izostanak autonomne klasne strategije. One “ne mogu imati vlastite dugoročne političke interese”.

Strukturalna klasna mjesta i potencijalne klasne pozicije

S našeg gledišta, Poulantzasova analiza društvenih klasa brka klasna mjesta i potencijalne klasne pozicije srednjih klasa.

a) *Ideološko-političke pozicije srednjih klasa kao sub-kolektiva:*

Poulantzasove kategorizacije (antikapitalizam, aspiracije prema gore, fetišizam vlasti, itd.) previše su opće i čine nejasnima *posebne oblike* koji se pojavljuju u svakom od ovdje ispitanih klasnih kolektiva.

Podsjećajući čitatelja da tradicionalna sitna buržoazija prema Poulantzasu korespondira s tradicionalnom sitnom buržoazijom plus srednja buržoazija, možemo tvrditi sljedeće: Na jednoj strani, “antikapitalizam” srednje buržoazije (kao i onaj tradicionalne sitne buržoazije) usmjeren je prema velikim kapitalističkim kompanijama (koje dominiraju nad onim manjima). Na drugoj strani, odanost srednje buržoazije *statusu quo* je primarno usmjerena protiv “redistribucije” (povećanja troškova rada), s obzirom na to da se radi o klasi sitnih poslodavaca, nasuprot tradicionalnoj i novoj sitnoj buržoaziji. Iz ovog se

aspekta srednja buržoazija približava kapitalističkom klasnom interesu. Štoviše, aspiracija prema klasnoj mobilnosti registrirana je u ekonomskoj strukturi hibridnog načina proizvodnje (dokle god je u cilju hibridne proizvodnje, makar i nekonzistentno, sadržan profit). Ovim putem se srednja buržoazija strateški smješta u kapitalistički kamp.

“*Antikapitalizam*” *tradicionalne sitne buržoazije* doseže svoj limit u pokušaju samoreprodukcije u konkurentskim uvjetima kao klase koja posjeduje sredstva za proizvodnju. Ovo je slična perspektiva onoj srednje buržoazije. Ipak, suprotno srednjoj buržoaziji, tradicionalna sitna buržoazija podržava redistribuciju bogatstva, s obzirom na to da njena reprodukcija (kao vlasničke klase) ne ovisi o eksploataciji tuđeg rada već, u manjem ili većem opsegu, o dodatnim prihodima od vlastitog najamnog rada. Taj status semi-proletarijate i intenzivne “samoeksploatacije” tradicionalne sitne buržoazije (pritisak na standard jednostavne reprodukcije u svrhu konkurentnosti) smješta je, u uvjetima specifične društvene konjunktore, bliže radničkoj klasi. Pored toga, i “logika osiguranja sredstava za život”, koja motivira jednostavnu robnu proizvodnju, tradicionalnu situaciju buržoaziju smješta bliže radničkoj klasi, s obzirom da kod nje – kao i uostalom kod “lažne” radničke klase – treba pretpostavljati odsutnost “aspiracija prema gore”.

Nasuprot tome, nova sitna buržoazija zauzima srednja i niža upravljačka mjesta u velikim kompanijama. Njihov cilj je daljnji razvoj tih poduzeća, dakle “napredak nacionalne ekonomije” (Cliff, 2000) i rast “konkurentnosti”. Iz te perspektive na prvi pogled ne postoji nikakav “antikapitalizam” nove sitne buržoazije koji bi bio usmjeren protiv velikih kapitalističkih kompanija. Ipak, postoji približavanje “antikapitalizmu” tradicionalne sitne buržoazije (i radničke klase) po pitanju zagovora redistribucije, jer i nova sitna buržoazija živi od najamnog rada. Nasuprot ostalim srednjoklasnim kolektivitetima, nova sitna buržoazija istupa i u korist povećanja odgovornosti onih koji u poduzećima i javnim službama obavljaju zadatke na srednjim razinama, koji zahtijevaju visok stupanj znanja, a koji pate od “nedostatka priznanja”.

Aspiracije prema društvenoj mobilnosti nove sitne buržoazije povezane su s napretkom velikih korporacija ili državnog aparata. Njihov odnos prema velikim kapitalističkom poduzećem ili državom je odnos *iznutra*. U slučajevima srednje buržoazije i tradicionalne sitne buržoazije odnos prema velikim poduzećima je *antagonistički*, a onaj prema državi *izvanjski*. Oni stoga zahtijevaju ekonomske i porezne politike koje će ih štititi od kapitalističke konkurencije.

Po pitanju odnosa prema državi, nova sitna buržoazija koja zauzima mjesta u državnom aparatu (kao i u kapitalističkim poduzećima koja su pravno u javnom

vlasništvu) je smatra svojom državom, kao što je i Poulantzas napomenuo. Zahtijeva “demokratizaciju” institucija i procedura kroz koje može proširiti opseg svojih odgovornosti i (mentalno-obrazovno-znanstvene) nadležnosti u državnom aparatu i poduzećima, proširujući tako i svoju moć unutar specifične kapitalističke podjele između znanosti i iskustva. Nasuprot tome, s obzirom na njihov izvanjski odnos prema državnom aparatu, srednja i tradicionalna sitna buržoazija ispoljavaju svoj fetišizam države i vlasti kroz obranu tradicionalnih vrijednosti dominantne ideologije, pogotovo “obitelji”.²⁵

b) *Polarizacija srednjoklasnih sub-kolektiviteta u konjunkturama političke krize reprezentacije ili čak i u “normalnim” konjunkturama*

Kroz povijest se opetovano pokazalo da tradicionalnu sitnu buržoaziju (u Poulantzasovom smislu) u fazama destabilizacije i dezintegracije parlamentarnih odnosa reprezentacije, privlači fašizam, da prilazi *radikalno desnim* pokretima i konstituira glavni dio njihove narodne baze. Ta se tendencija često pojavljuje i u periodima kada veze “građana” s političkim strankama i njihova reprezentiranost u njima slabe ili kada država prolazi restrukturiranje u konzervativnom smjeru. Što se tiče fašizma, ta se podrška može interpretirati specifičnim elementima zajedničkog karaktera antikapitalizma srednje buržoazije i tradicionalne sitne buržoazije kao antikapitalizma unutar kapitalizma, pa simpatiziraju “antiplutokratske” deklaracije fašizma. Kao što je primijećeno, taj zajednički karakter je zasnovan na zajedničkom interesu srednje i tradicionalne sitne buržoazije protiv velikih kapitalističkih kompanija koje čine prijetnju njihovom opstanku kao klasama koje posjeduju sredstva za proizvodnju. Poulantzas (1974, str. 254) o tome piše: “Antikapitalistički aspekt sitnoburžoaskih aspiracija ima tu važno mjesto. Objave protiv ‘krupnog kapitala’ su prvenstveno ciljale na one frakcije kapitala čiji interesi najočiglednije ugrožavaju one klasične sitne buržoazije.”

Štoviše, “tradicionalna sitna buržoazija (...) je snažnije privučena desnim ekstremnim pokretima u ‘normalnim’ konjunkturama nego što je to nova sitna buržoazija: kao na primjer u slučajevima makartizma u SAD-u ili pužadizma u Francuskoj” (ibid., str. 244).

Nasuprot tome, s obzirom na njenu sklonost ka “demokratizaciji države” i rastu vlastitih kompetencija, nova sitna buržoazija u velikoj je mjeri orijentirana prema

sindikalnoj aktivnosti i reformističkim političkim partijama, pa je i nezanimariv dio kadrova *socijalističke revolucije* proizašao iz njenih redova: “Poslije rata, dio sitne buržoazije okrenuo se, varirajući u stupnjevima, na stranu radničke klase. Zaposlenici i javni namještenici su otvoreno sudjelovali u velikim štrajkovima i uličnim demonstracijama te se priključili sindikatima. Izražavali su i glasačku podršku socijaldemokraciji, a rjeđe Komunističkoj partiji” (ibid., str. 260). U istom analitičkom smjeru moramo podsjetiti da prema Poulantzasu postoje tri frakcije unutar nove sitne buržoazije koje se mogu objektivno polarizirati prema radničkoj klasi (“prodavači”, podređeni namještenici i podređeni tehničari i inženjeri). Ipak, kao što smo već istaknuli, jedna od ovih frakcija, prodavači, strukturno je dio radničke klase, a ne nove sitne buržoazije.²⁶

S obzirom na sve do sada napisano, Poulantzasovi politički i ideološki “pertinentni učinci” *ne mogu definirati jedinstvenu društvenu klasu i nikako ne mogu odstraniti strukturnu klasnu determinaciju na ekonomskoj razini.*²⁷

c) *“Nedostatak autonomne klasne strategije” kod srednjih klasa*

Nedostatak *strateškog klasnog interesa* (potencijalnih izgleda preuzimanja moći vlastite klase) prilično je jasan u slučaju srednje i tradicionalne sitne buržoazije; njihov model socioekonomske reprodukcije korespondira sa i postoji isključivo pod uvjetima privatnog (kapitalističkog) vlasništva, s obzirom na to da su jednostavna robna proizvodnja i hibridni način proizvodnje oblikovani sukladno dominaciji kapitala.²⁸ Ipak, to nije tako očito jasno u slučaju nove sitne buržoazije koja ne posjeduje sredstva za proizvodnju.²⁹ Neovisno o individualnoj ili kolektivnoj “svijesti”, tendencija prema kontroli poduzeća i državnog aparata proizlazi iz klasnog mjesta nove sitne buržoazije: izvršavanje kapitalističke moći kao ostvarenje znanstvenih spoznaja u svrhu promicanja ekonomskog napretka zemlje. To klasno mjesto potencijalno pretpostavlja mogućnost tranzicije prema režimu “državnog kapitalizma” (“realno postojećeg socijalizma”), slijedeći model koji se prvo pojavio u Sovjetskom savezu, najkasnije u kasnim dvadesetim godina prošlog stoljeća, a poslije 1945. u zemljama Istočne Evrope i u nekim

²⁶ Za “više proleterski” karakter nižih slojeva nove srednje klase (nove sitne buržoazije) vidi Pannekoek (1909).

²⁷ Za kritiku Poulantzasa vidi također Wright (1980) i Laclau (1977). Iako, kao i Poulantzas, identificira tradicionalnu sitnu buržoaziju sa srednjom buržoazijom, Pannekoek (1909) svejedno ističe: “U svojoj ključnoj značajci, u svojoj ekonomskoj funkciji, nova srednja klasa [nova sitna buržoazija] apsolutno se razlikuje od stare. [...] Tvrđnja po kojoj nova klasa zauzima istu poziciju u klasnoj borbi kao [...] sitna buržoazija [srednja buržoazija i tradicionalna sitna buržoazija] pokazala se kao bezvrijedna obmana.”

²⁸ Kao što je to Pannekoek postavio, “usprkos nedostacima njihove pozicije” zbog kapitalističke konkurencije, “sitni kapitalisti [srednja buržoazija i tradicionalna sitna buržoazija] su rekviziti kapitalizma”.

²⁹ Prema Pannekoeku: “Nova srednja klasa [nova sitna buržoazija] nema ni najmanjeg interesa za zadržavanje privilegija drugih [privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju] koje ona sama ne uživa.”

²⁵ Sam Poulantzas (1978-a, str. 331), analizirajući poziciju (po njemu) tradicionalne sitne buržoazije, priznaje: “Glavnu ulogu u tom pogledu ne igra toliko školski aparat [...] već onaj specifični aparat oličeni u porodici. To ima veze sa ulogom koju porodična eksploatacija igra u ekonomskoj egzistenciji pripadnika tradicionalne sitne buržoazije.” Ako je tome tako, i ako je koherencija obiteljskog kolektivnog entiteta važnija u radnom procesu jednostavne robne proizvodnje nego u hibridnom načinu proizvodnje, onda možemo očekivati i da će tradicionalne vrijednosti biti više ukorijenjene u (prema našoj analizi) sitnoburžoaskim entitetima.

zemljama Trećeg svijeta.³⁰ To je slučaj kada se “antikapitalistička” pozicija nove sitne buržoazije izražava kao opozicija privatnom vlasništvu.

U državno-kapitalističkim režimima Istočne Evrope nakon 1945. “novi tip buržoaske klase” priskrbio je kontrolu nad stvarnim vlasništvom (pravno “javnih” sredstava za proizvodnju, preuzimajući kontrolu nad stvorenim viškom proizvoda. Ta je klasa nastala u transformaciji i preuzimanju vlasti od strane dijelova nove sitne buržoazije. U takvim slučajevima nova sitna buržoazija (ili radije neki njeni viši ešaloni) *transformirana je u (državnu) buržoaziju*.

³¹Strategija te potencijalne transformacije čini “pertinentni učinak” koji se može locirati u klasnom mjestu nove sitne buržoazije.

Zaključak

Ova analiza predstavlja preliminarnu formulaciju argumenata koji prikazuju sitnu buržoaziju kao polariziranu u tri klase: tradicionalnu sitnu buržoaziju, novu sitnu buržoaziju i srednju buržoaziju. Ovaj zaključak je zasnovan na pretpostavci da ne može biti jedinstvene klasne definicije za sve srednjoklasne sub-kategorije na ekonomskoj razini, niti klasnih definicija na političkim i ideološkim razinama koje bi bile u opreci s definicijom na ekonomskoj razini. Tradicionalna sitna buržoazija je klasa samozaposlenih jednostavno robnih proizvođača, formirana unutar jednostavne robne proizvodnje; nova sitna buržoazija je prijelazna društvena klasa najamnih radnika koja izvršava vrše moći u ime kapitalističkog sistema, i to unutar procesa kapitalističke proizvodnje i društvene reprodukcije; srednja buržoazija je klasa sitnih samozaposlenih poduzetnika, formirana unutar hibridnog načina proizvodnje, koja eksploatira mali broj najamnih radnika.

Analizom Poulantzasovih teza o klasnoj determinaciji postaje jasno da one vode do pogrešnih zaključaka. Zablude u definiciji društvenih klasa na ekonomskoj razini proizlaze iz pogrešnog kriterija klasne determinacije. Rezultat je ograničena definicija radničke klase i inflacija nove sitne buržoazije, kao i izjednačavanje ne-eksploatirajuće društvene klase s eksploatirajućom (tradicionalna sitna buržoazija – srednja buržoazija). Dodatno, zablude oko političkih i ideoloških pozicija srednjih klasa proizlaze iz njezove uporabe

teorije “pertinentnih učinaka”.

Fokusirajući se na potencijalne klasne pozicije srednjih klasa, zaključujemo kako svaki klasni kolektivitet proizvodi specifične ili drugačije “pertinentne učinke”. Ti “učinci” korespondiraju s osobitostima strukturnih klasnih značajki svakog srednjeklasnog kolektiviteta.³²

³² Dugujemo duboku zahvalnost Davidu F. Rucciou, uredniku časopisa *Rethinking Marxism*, te dvojici čitatelja, Serapu A. Kayatekinu i Jonathanu Diskinu, za njihove korisne komentare, koji su nam pomogli reformulirati i poboljšati ovaj tekst.

S engleskog preveo: Marko Kostanić

³⁰ Nova sitna buržoazija je “koristeći određene režime i posebne krize [...] uspevala da odstrani velike delove stare buržoazije i da pomoću složenih političko ekonomskih procesa zauzme njihova mesta (na primer, Egipat u Naseovo vreme)” (Poulantzas 1978-a, str. 332). Prema Cliffu (2000), intelektualci (nova sitna buržoazija) su bili “glavni promotori komunizma [tj. državnog kapitalizma] u nastajućim nacijama”. Teorijska pozadina je bila da je “socijalizam bio [...] preduvjet razvoja tzv. Trećeg svijeta” (vidi Howard i King, 2001, str. 118), odnosno, kako smo već istaknuli, vizija nove sitne buržoazije o ekonomskom napretku zemlje.

³¹ Poulantzas (1975, str. 297) je u bio u pravu s opservacijom da je u takvim slučajevima sitna buržoazija politički vladajuća klasa, ali “zato što se javlja kao buržoazija (čije je mesto preuzela), nikako kao sitna buržoazija”.

Literatura

Albritton, R.: "Agrarian Capitalism: A Response to Michael Zmolek", *The Journal of Peasant Studies* 28/1, 2000., str. 147-154

Althusser, L.: *Positions* (1964-75), Paris: Ed. Sociales, 1976.

Althusser, L.: *Pour Marx*. Paris: Editions la Decouverte, 1986-a

Althusser, L.: "Reply to John Lewis", u: L. Althusser: *Essays on Ideology*, London: Verso, 1984.

Althusser, L. & É. Balibar: *Reading Capital*, London: Verso / New Left Books, 1986.

Balibar, É.: "Sur le concept marxiste de la 'division du travail manuel et du travail intellectuel' et la lutte des classes", u: *L'Intellectuel: L'intelligentsia et les manuels*, J. Belkhir (ur.), Paris: Anthropos, 1983., str. 97-117

Balibar, É.: "Klassen/Klassenkampf", u: *Kritisches Wörterbuch des Marxismus*, G. Labica i G. Bensussan (ur.), tom 4., Berlin: Argument, 1986., str. 615-636

Banaji, J.: "Modes of Production in a Materialist Conception of History", *Capital & Class* 3, 1977., str. 1-43

Bernstein, H.: "African Peasantries: a Theoretical Framework", *The Journal of Peasant Studies* 4, 1979. str. 421-443

Bettelheim, Ch.: *La Transition vers l' économie socialiste*, Paris: Maspero, 1968.

Bettelheim, Ch.: *Calcul économique et formes de propriété*, Paris: Maspero, 1970.

Bettelheim, Ch.: *Révolution culturelle et organisation industrielle en Chine*, Paris: Maspero, 1973.

Carchedi, G.: *On the Economic Identification of Social Classes*, London: Routledge & Kegan Paul, 1977.

Cliff, T.: *State Capitalism in Russia*, 1955., dostupno na: <http://www.marxists.org/archive/cliff/works/1955/statecap/index.htm>

Cliff, T.: *Marxism at the Millennium*, 2000., dostupno na: <http://www.marxists.org/archive/cliff/works/2000/millennium/index.htm>

Dedoussopoulos, A.: *Capitalism, Simple Commodity Production and Merchant Capital: The Political Economy of Greece in the 19th century*, disertacija, University of Kent at Canterbury, 1985.

Der X. Parteitag der Kommunistischen Partei Chinas, Peking, 1973.

Economakis, G.: "Definition of the capitalist mode of production: a re-examination (with application to non-capitalist modes of production)", *History of Economics Review* 42, 2005., str. 12-28

Gerstein, I.: "(Re)Structuring Structural Marxism", *Rethinking Marxism* 2/1, 1989., str. 104-133

Gramsci, A.: "The Intellectuals", u: *Selections from the Prison Notebooks*, London: Lawrence and Wishart, 1971., str. 3-23

Howard, M. C. i J. E. King: "'State Capitalism' in the Soviet Union", *History of Economics Review* 34, 2001., str. 110-126

Harnecker, M.: *Conceptos Elementales del Materialismo Historico*, Havana, 2000.

Harrison, M.: "The Peasant Mode of Production in the Work of A. V. Chayanov", *The Journal of Peasant Studies* 4, 1977., str. 323-336

Hindess, B. & P. Q. Hirst: *Pre-capitalist Modes of Production*, London: Routledge & Kegan Paul, 1979.

Jessop, B.: *Nicos Poulantzas - Marxist Theory and Political Strategy*, London i Basingstoke: Macmillan Publishers LTD, 1985.

Labica, G.: "Kleinbürgertum, Kleinbourgeoisie, Mittelstand", u: *Kritisches Wörterbuch des Marxismus* G. Labica i G. Bensussan (ur.), tom 4, Berlin: Argument, 1986., str. 637-645

Laclau, E.: *Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism--Fascism--Populism*, London: NLB, 1977.

Lenin, V. I.: "The agrarian question and the 'critics of Marx'", u: *Collected Works*, 4. englesko izdanje, tom 5, Moskva: Foreign Languages Publishing House, 1961., str. 103-222

Mao Tse-Tung: "Analyse der Klassen in der chinesischen Gesellschaft", u: Mao Tse-Tung, *Ausgewählte Werke*, tom 1, Peking, 1968., str. 9-19

Mao Tse-Tung: *On Constructing Socialism. A Critique to Stalin and the USSR* (na grčkom), Atena: Ekdoseis Tou Laou, 1975.

Mao Tse-Tung: *Excerpts from the Cultural Revolution* (na grčkom), Atena: Politistiki Epanastasi, 1976.

Marx, K.: *Theories of Surplus Value* I, London: Lawrence & Wishart, 1975.

Marx, K.: *Grundrisse*, London: New Left Review, 1981-a

Marx, K.: *A Contribution to the Critique of Political Economy*, London: Lawrence & Wishart, 1981-b

Marx, K.: *Capital*, tom 1, London: Penguin Classics, 1990.

Marx, K.: *Capital*, tom 3, London: Penguin Classics, 1991.

Milios, J.: "Preindustrial Capitalist forms: Lenin's Contribution to a Marxist Theory of Economic Development", *Rethinking Marxism* 11/4, 1999., str. 38-56

Milios, J.: "Social Classes in Classical and Marxist Political Economy", *The American Journal of Economics and Sociology* 59/ 3, 2000., str. 283-302

Milios J., D. Dimoulis and G. Economakis: *Karl Marx and the Classics. An Essay on Value, Crises and the Capitalist Mode of Production*, Aldershot, Burlington USA, Singapore, Sydney: Ashgate, 2002.

Pannekoek, A.: "The New Middle Class", *International Socialist Review*, 1909., dostupno na: <http://www.marxists.org/archive/pannekoek/1909/new-middle-class.htm>

Pestieau, J.: "The changes in the composition of the working class and the proletariat", International Communist Seminar - Workers' Party of Belgium, Bruxelles, svibanj 2-4, 1998., dostupno na: <http://www.wpb.be/icm/98en/98en06.html>

Poulantzas, N.: *Political Power and Social Classes*, London: New Left Books i Seed & Ward, 1973-a; citirano prema: *Politička vlast i društvene klase*, Beograd: Izdavački centar Komunist, 1978.

Poulantzas, N.: "On Social Classes", *New Left Review* 78, 1973-b, str. 27-54

Poulantzas, N.: *Fascism and Dictatorship: The Third International and the Problem of Fascism*, London: NLB, 1974.

Poulantzas, N.: *Classes in Contemporary Capitalism*, London: NLB, 1975.; citirano prema: *Klase u suvremenom kapitalizmu*, Beograd: Nolit, 1978.

Poulantzas, N.: "The Capitalist State: A Reply to Miliband and Laclau", *New Left Review* 95, 1976., str. 63-83

Resnick, S. & R. Wolff: "Classes in Marxian Theory", *The Review of Radical Political Economics* 13/4, 1982., str. 1-18

Resnick, S. & R. Wolff: *Class Theory and History: Capitalism and Communism in the U.S.S.R.*, New York: Routledge, 2002.

Rey, P.-Ph.: "Sur l'Articulation des Modes de Production (Cahier 1 & 2)", u: *Problèmes de Planification 13 & 14*, Sorbonne - Paris: Ecole des Hautes Etudes (VIe Section), Centre d'Etudes de Planification Socialiste, (bez datuma objavljivanja)

Rey, P.-Ph.: *Les Alliances de Classes*, Paris: Francois Maspero, 1973.

Ste. Croix, G.E.M., de.: "Class in Marx's Conception of History, Ancient and Modern", *New Left Review* 146, 1984., str. 92-111.

Wright, E. O.: "Varieties of Marxist Conceptions of Class Structure", *Politics & Society* 9/3, 1980., str. 323-370

Wright, E. O.: "Class Boundaries and Contradictory Class Locations", u: *Classes, Power, and Conflict: Classical and Contemporary Debates*, A. Giddens i D. Held (ur), London i Basingstoke: The Macmillan Press LTD, 1983., str. 112-129

Wright, E. O.: *Classes*, London-New York: Verso, 1997.

Klase i politika na periferiji

Joachim Becker

Uvod

1960-ih i 70-ih godina klase su bile središnja polazišna točka radova o politici perifernih država. To se promijenilo kada je ljevica izgubila teren u političkom i akademskom polju, kako u zemljama sjevera, tako i zemljama juga. Međutim, sa suvremenom svjetskom ekonomskom krizom, postoje znakovi ponovnog snažnog zaokreta ka klasno-analitičkom pristupu.

Klase su ključne za pitanja o političkom djelovanju u marksističkim analizama, iako se klasni pojmovi pojavljuju i u weberijanskim radovima. Marksističke analize leže u temelju relacijskog koncepta klase. To znači da se klase poimaju u međusobnom odnosu jedne spram druge. Značajna razlikovna obilježja klasa su raspolaganje viškom društvenog proizvoda, kao i raspolaganje vlastitom i tuđom radnom snagom. Marksistički pojam klase utoliko posjeduje snažan ekonomski naglasak. Kapitalistički su odnosi bili središnji historijski okvir za razradu marksističkih koncepcija klase. U kapitalističkom načinu proizvodnje, koji je karakterističan po svom pritisku konstantne akumulacije, širenju odnosa najamnog rada te relativnom razdvajanju ekonomske i političke sfere, ekonomski odnosi imaju posebno značenje. Međutim, pojam klase ne može se reducirati na ekonomske odnose. Raspolaganje viškom društvenog proizvoda te radnom snagom je i politički posredovano. No način i mjera političkog posredovanja razlikuju se ovisno o načinu proizvodnje. Za periferne društvene formacije karakteristična je povezanost različitih načina proizvodnje. Tu politički moment često igra bitno značajniju ulogu nego u zemljama centra. To valja imati na umu pri klasnim analizama, kao i analizama političkog djelovanja u zemljama periferije.

U marksističkim se pristupima češće pokušava relativno izravno od klasnih pozicija stići do političkog djelovanja. No pritom se previđa, s jedne strane, razlike u interesima unutar klasa. S druge strane, takav redukcionistički pristup prikrija subjektivne procjene konjunktura i političkih strategija, koje su nerijetko

sasvim različite. Uz to, često se može naići na određene teleološke pretpostavke o korektnom klasnom djelovanju – primjerice, o stvaranju besklasnog društva kao historijskoj misiji radničke klase (usp. kritički Lockwood 2010). Takvi redukcionistički pristupi vrlo su ograničeni u svom doseg. Istovremeno, političko djelovanje nije klasno-politički arbitrarno. Polje mogućnosti djelovanja demarkirano je klasnim pozicijama. U kapitalističkim društvima, strana kapitala odlučuje o investicijama – a time i o ključnom momentu za ekonomski razvoj i državno financiranje. Radnici mogu štrajkati, ali nezaposleni ne mogu, jer nezaposleni nisu više dio proizvodnog procesa. Njima stoga preostaju drugi oblici djelovanja – npr. prosvjedi, blokade.

No kako će se djelovati unutar tako omeđenog polja ovisi o brojnim faktorima. Za konkretne analize relevantni indikatori sposobnosti političkog djelovanja su sposobnost organizacije i mobilizacije ili medijska prisutnost, pri čemu se unutar klasa mogu pojaviti i interne razlike, primjerice, s obzirom na klasne frakcije (npr. industrijski ili bankovni kapital) (Boris 2008: 11 i dalje). U perifernim su društvima zajedno s heterogenošću socijalne strukture često prisutne i vrlo heterogene norme djelovanja i orijentacije djelovanja (usp. Bourdieu 2000). Pored toga, tu često i eksterni akteri, primjerice, transnacionalni kapital i njegovi lokalni politički zastupnici, posebno aktivno interveniraju u politička zbivanja. Eksterni se interesi integriraju, odnosno “internaliziraju”, u domaću političku scenu (Cardoso/Faletto 1976: 218; slično Poulantzas 1975: 20).

Ovaj će prilog prvo ponuditi pregled klasnih struktura na periferiji te odnos između klasnih podjela i drugih socijalnih nejednakosti, a potom diskutirati utjecaj klasnih pozicija na političko djelovanje na periferiji.

Klase na periferiji

U temelju ovog priloga leži perspektiva analize socijalne strukture koja u fokus dovodi fundamentalna, ekonomski utemeljena proturječja u društvu te njima definirane mogućnosti političkog djelovanja. “Analiza socijalne strukture mora prvenstveno – ukoliko se ne želi iscrpiti u bezopasnom klasificiranju i rubrikama – definirati centralne ekonomski određene linije napetosti i podjele društva” (Boris 2008: 11). Time se postavlja pitanje o, s jedne strane, pristupu sredstvima za proizvodnju i prisvajanju viška društvenog proizvoda, te s druge, o kontroli vlastite, odnosno, tuđe radne snage. Pitanje kontrole radne snage stoji u naročito uskoj vezi s odnosom između spolova, naročito kada to uključuje rad vezan uz socijalnu reprodukciju te s njime povezanu, u pravilu vrlo nejednaku, rodno specifičnu podjelu rada (usp. Knittler/Birkner 2006). Ekonomske linije podjele uvijek se i politički proizvode i osiguravaju (odnosno, dovode u pitanje). Taj je politički moment u kapitalističkim društvima snažnije posredovan nego

u drugim oblicima društva, u kojima se višak proizvoda nerijetko prisvaja izravnim prisilom.

Klasne razlike (i odnosi između spolova) obilježene su strukturnom nejednakošću koja istovremeno ograničava polje mogućnosti djelovanja. Klase su isprepletene s nacionalnim, etničkim i religijskim linijama konflikta. U zemljama periferije njihovo je nastajanje često poduprto politikom kolonijalne podjele i vladavine. Ti obrasci nejednakosti i političkog identificiranja ne nestaju s ukidanjem kolonijalnih odnosa vladavine, nego se zadržavaju i ostaju politički virulentni i u postkolonijalnim kontekstima – primjerice, posredstvom političkih stranaka. Etničke ili religijske linije podjele – ako se ne poklapaju s klasnim podjelama – mogu voditi formiranju političkih blokova koji nadilaze klase, no čiji programi imaju nedvojbene klasnospecifične elemente i prioritete – primjerice, podupiranje poduzeća određene narodnosti ili nacionalnosti. Moguće je i da etničke i klasne linije leže vrlo blizu jedna drugoj, primjerice između kolonijalno diskriminiranih naroda (ponekad se i službeno radilo o “rasama”, kao u Južnoj Africi ili Rodeziji) i potlačenih klasa poput sitnih seljaka (Rodezija, Namibija ili Bolivija). Tako može doći do spajanja diskursa o socijalnom i “nacionalnom” oslobođenju (usp. Kay 2008: 305 i dalje). S jedne strane, etničke, nacionalne i religijske linije podjele podupiru dominantne snage, ali, s druge strane, “ljudi (uključujući radnike) u nesigurnim odnosima imaju dobrih razloga držati se klasno nespecifičnih razgraničenja i demarkacija (primjerice, s obzirom na rasu, državljanstvo ili spol), kako bi time ostvarili pravo na privilegiranu zaštitu od raznih opasnosti” (Silver 2005: 222). Pri analizi potencijalnih preklapanja linija konflikta i njihovih mogućnosti politizacije često se zaboravlja “da je suprotnost najamnog rada i kapitala, za razliku od npr. religijskih ili etničkih suprotnosti, strukturna suprotnost, koja zbog njoj inherentne dinamike i svog odnosa spram elementarnih pretpostavki života prisiljava na političku artikulaciju, kako god ta artikulacija izgledala *in concreto*” (Becker 2010: 40). Strukturna suprotnost između kapitala i rada može se ukinuti jedino nadilaženjem kapitalističkog načina proizvodnje.

Po mom sudu, klasni se odnosi (kao i odnosi među spolovima) mijenjaju samo preko društvenih konflikata. Te promjene mogu poprimiti i dimenzije društvene transformacije. To je primjerice vrijedilo za smjenu feudalne klase buržoazijom i postepeno zamjenjivanje neslobodnih osobnih veza formalno “slobodnim”, ali strukturnim prinudama obilježenim, najamnim radom u Europi. U zemljama današnjeg centra, kapitalistički način proizvodnje nedvojbena je dominantan, a u današnjoj periferiji on je u pravilu uveden kolonijalnom ekspanzijom ili barem integracijom u neformalne zone utjecaja. Također, kapitalistički je

način proizvodnje na periferiji mnogo više isprepleten sa snažnim elementima pretkapitalističkih načina proizvodnje, koji su se pokazali kao prilično trajni. To čini bitan dio “strukturne heterogenosti” periferije (usp. Evers 1977: 91, 94 i dalje). Druga komponenta strukturne heterogenosti često je postojanje mase marginaliziranog stanovništva u gradovima koje ne predstavlja čak ni “industrijsku rezervnu armiju”. To je stanovništvo za kapitalističku proizvodnju suvišno, ali više nije integrirano ni u pretkapitalistički način proizvodnje (Quijano 1977: 312 i dalje).

Skiciranjem aktualne socijalne strukture periferije dobivamo otprilike sljedeću sliku:

Dominantne klase

U ekonomijama koje su prošle relativno snažnu kapitalističku transformaciju, buržoazija je središnja dominantna klasa. Ona privsvaja većinu viška vrijednosti i odlučuje o nadnicama najamnih radnika. U buržoaziju se mogu pribrojiti vlasnici kapitala sa sposobnošću supstancijalne akumulacije kapitala i najuspješniji menadžeri, ali, barem u ekonomijama koje su prošle relativno snažnu kapitalističku transformaciju, i vrh državnog aparata. Strana kapitala ima strukturno jak utjecaj na državnu politiku, budući da država fiskalno ovisi o dobrom ekonomskom razvoju. Specifičnost mnogih perifernih država je da nedostatak raspoloživih deviza za njih predstavlja čest problem. Zbog toga frakcije kapitala koje se nalaze na ključnim mjestima međunarodnog tržišta često zauzimaju i ekonomski i politički značajnu poziciju (Becker 2008: 12 i dalje; Evers 1977: 84). Pojam frakcije kapitala odnosi se na činjenicu da interesi strane kapitala u mnogim pitanjima, poput tečajne ili kamatne politike, nisu homogeni. Postoje različite frakcije kapitala koje se daju odrediti obilježjima poput pripadnosti određenoj branši ili domaćim ili inozemnim vlasnicima. Te diferencirane interese frakcije kapitala nastoje nametnuti specifičnim lobističkim strategijama, utjecajem na političke stranke itd. Kao primjer možemo navesti podršku malezijskom kapitalu, koju je stranka na vlasti u Maleziji pretvorila u svoj politički program, a preko brojnih pojedinačnih mjera prevodila i u državnu politiku. Savezništvo je pritom bilo toliko široko da je uključivalo i malezijske srednje slojeve, koji su također profitirali od mjera zaštite (Haque 2010). Slično je strukturiran i trajni konflikt između agrarnih izvoznih interesa i više na unutarnje tržište usmjerenih interesa industrije u Argentini, gdje nisu mobilizirali samo interesni savezi ili određene frakcije u političkim strankama, nego je historijski opetovano i vojska intervenirala u korist jedne ili druge strane (Rouquié 1982). Pritom se države periferije često mnogo otvorenije zalažu za provedbu interesa pojedinih kapitala

nego države centra. Teorijska, ali i političko-strateška debata, koja se uvijek iznova vraća, svodi se na pitanje u kojoj je mjeri domaća buržoazija samostalna i može li stoga biti nositeljica nacionalnog kapitalističkog razvojnog modela (usp. Leys 1975), ili je ona relativno snažno vezana uz eksterne interese, pa kao “lumpenburžoazija” može proizvesti samo deformirani “lumpenrazvoj” (Frank 1979). U nekim se zemljama kod krupnih agrarnih zemljoposjednika postavlja i pitanje u kojoj se mjeri uopće mogu okarakterizirati kao kapitalistički, ako su njihove aktivnosti doduše komercijalno usmjerene, ali se eksploatacijski odnosi ne svode primarno na najamni rad, nego na ugovore o najmu, dužničko ropstvo i slično, te očituju snažne elemente osobne neslobode.

U nekim zemljama periferije, prije svega u Africi južno od Sahare, vlada privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, ali je upitno jesu li dominantni sektori uistinu upravljani prema akumulaciji te s njome povezanom sustavnom reinvesticijom profita. Dioba javno-državno i privatno je porozna, a država je često postala izravnim sredstvom obogaćivanja. Privatni ili privatno prisvojeni prihodi iz državnih institucija češće se nagomilavaju kao bogatstvo umjesto da se sustavno reinvestiraju. U takvoj je konstelaciji nužno osigurati pristanak barem određenih grupa stanovništva. Zato se dio prihoda razdjeljuje ovisničkoj klijenteli koja je na taj način u političkom smislu obvezana (usp. Chabal/Daloz 1999; Goldberg 2008: 201). Nagomilavanje bogatstva u tom je slučaju naročito usko vezano uz pristup državnim položajima, pošto se kod potonjih zapravo radi o privilegiranom pristupu izvorima prihoda. Oko tog se fenomena razvila debata o neo-patrimonijalizmu, koja poseže za kategorijama Maxa Webera.

1960-ih i 1970-ih godina, u postkolonijalnim državama Afrike i Azije, bilo je izrazito etatistički naglašenih pristupa kapitalističkom razvoju, odnosno, pokušaja socijalistički orijentiranog razvoja. U tim je slučajevima državni sektor smatran središnjim mehanizmom ekonomskog razvoja – u slučaju etatizma kao zamjena za privatnu buržoaziju, a u slučaju (makar programatski) socijalističke orijentacije kao dio relativno egalitarnog društvenog modela. Vrh državnog aparata, odnosno, menadžment državnih poduzeća vršili su presudan utjecaj na upotrebu viška vrijednosti i smjer ekonomskog razvoja. No oni većinom nisu mogli privatno prisvajati višak vrijednosti. Za tu se konstelaciju formulirani različiti pojmovi. Referirajući se na kontinuiranu logiku akumulacije i daljnje postojanje privatnog sektora pored supstancijalnog državnog sektora, Issa Shivji (1976: 63 i dalje) nazvala je tu dominantnu klasu “birokratskom buržoazijom”. Freyhold (1977: 84 i dalje) se već ranije referirao na fragilnu poziciju te klase, smještene između akumulacijskih interesa i dalje prisutnog transnacionalnog kapitala, tendencija k privatnoj akumulaciji i obogaćivanju u vlastitim redovima

te potrebe njegovog političkog legitimiranja pred nižim klasama. Nasuprot tome, Elsenhans (1978: 256 i dalje) ju je, referirajući se na pojam “azijskog načina proizvodnje” kod Marxa, opisao kao “državnu klasu”. Za njega, ona s jedne strane igra presudnu ulogu u usmjeravanju ekonomije, dok, s druge strane, društvene konflikte mora reducirati na prihvatljivu razinu, primjerice odgovarajućim kompenzacijskim politikama. Njena ekonomska baza, tvrdi, ne počiva na oporezivanju prihoda od izvoza. Utoliko za Elsenhansa “državna klasa” – pojam koji on shvaća doista široko – nije nužno postavljena protiv transnacionalnog kapitala, nego prije zauzima posredničku ulogu između inozemnog kapitala i lokalnih društvenih klasa.

Srednji slojevi ili srednje klase

Srednji slojevi ili srednje klase na periferiji ističu se po izrazitoj heterogenosti. Neke društvene grupe raspolažu u relevantnoj mjeri vlastitom radnom snagom, a dijelom i, u ograničenoj mjeri, sredstvima za proizvodnju. Određenu autonomiju nad primjenom vlastite radne snage osigurava prilično visok nivo specifičnih kvalifikacija, a ponekad i ograničeno vlasništvo relevantnih sredstava za proizvodnju (primjerice, u obliku vlastite trgovine ili obrta s manjim strojevima). Prihodi su relativno visoki (usp. npr. Barbosa i dr. 2006: 16; Cohen 1972: 236 i dalje). S jedne strane, tu se pribrojava stara srednja klasa/sloj: sitni proizvođači, samozaposleni, neprofitna zanimanja; s druge, nova srednja klasa/sloj: tehnički i/ili akademski naročito kvalificirani zaposlenici u državnom aparatu i poduzećima (usp. Barbosa i dr. 2006: 21 i dalje). Sitni proizvođači stare srednje klase/sloja koji zapošljavaju nešto malo radne snage razlikuju se od buržoazije po tome što je stvoreni višak vrijednosti mali, a vlasnik primoran radom sudjelovati u svome poduzeću. Novi srednji slojevi na periferiji na važnosti su dobili prvenstveno kao posljedica snažnije na unutarnje tržište orijentirane politike od 1930-ih godina. Zbog neoliberalne politike zadnja tri desetljeća dijelom je došlo do izražene diferencijacije njihovog materijalnog položaja (Svampa 2005: 129 i dalje). Vode se kontroverzne rasprave o pitanju nije li heterogenost socijalnih položaja prevelika da bi se moglo govoriti o jedinstvenoj srednjoj klasi. Zbog toga se često preferira pojam srednjih slojeva.

Podređene klase

Podređenim klasama pripadaju najamni radnici, sitni seljaci, kao i veliko urbano marginalizirano stanovništvo. Nastanak klase najamnih radnika, koji su odvojeni od sredstava za proizvodnju i otuđeni u procesu rada, usko je povezan s ekspanzijom kapitalističkog načina proizvodnje. Taj se proces odvijao izrazito neravnomjerno i neistovremeno. U dijelovima Latinske Amerike, pojedini centri

gradskog najamnog radništva nastali su već relativno rano, naročito na jugu Južne Amerike, u Brazilu i u Meksiku. U politički autonomnim zemljama (formalno neovisne države, ali i kolonije doseljenika s visokom razinom doseljeničkog samoupravljanja) – nadasve u Latinskoj Americi, ali i u Turskoj, Južnoj Africi ili Rodeziji – industrijsko je radništvo značajno poraslo u okvirima na unutarnje tržište orijentirane industrijalizacije nakon velike krize 1929. Istovremeno, ono stječe određena prava i socijalnu zaštitu od 1930-ih do otprilike 1970-ih godina. Te su zemlje često prošle kroz parcijalnu deindustrijalizaciju posljednjih tri desetljeća. Ekonomska je restrukturacija imala proturječan učinak na sastav najamnih radnika. Njihov se udio u zaštićenim radnim odnosima smanjio, dok se broj radnika u često nezaštićenim i slabo zaštićenim radnim odnosima povećao (usp. Bellone Hite/Viterna 2008). U dijelovima Azije broj se radnika značajno povećao, u Kini često u obliku relativno prekarnog migrantskog rada. Nasuprot tome, u Africi južno od Sahare, s izuzetkom samog juga Afrike, najamni su radnici mala manjina.

Bitno moment stratifikacije unutar radništva jest pitanje osiguranosti preko radničkih prava i socijalnog osiguranja, odnosno njihova izostanaka. Južnoafrički sociolozi Edward Webster i Karl von Holdt (2005: 28 i dalje) tako identificiraju tri segmenta radništva: u centralnom segmentu zarađuju relativno visoke plaće, realno su zaštićeni zakonima o radu i sindikalno su zastupljeni. Drugi segment karakteriziraju visoka nesigurnost radnog mjesta, niske plaće i u najboljem slučaju ograničena zaštita radničkim pravima. “Periferni” – ali u slučaju Južne Afrike svako najveći – segment održava se neformalnim aktivnostima ili je potpuno nezaposlen. “Za mnoge u ovoj skupini, ‘rad’ ne implicira regularan prihod. U stvarnosti, mnogi nemaju nikakav prihod, nego su plaćeni u naturi” (Webster/Holdt 2005: 29). Ta se grupa stoga prikladnije može opisati kao marginalizirano stanovništvo.

Te se tri grupe ekstremno razlikuju u svojim sindikalnim i općenito političkim mogućnostima djelovanja i stupnju zastupljenosti. Centralni je segment u Južnoj Africi dobro organiziran, dok kod drugog segmenta Webster i Holdt (ibid.: 29) konstatiraju krizu sindikalnog predstavnništva. Relativno mali broj organizacija perifernog segmenta svoje aktivnosti fokusira na radni proces. Organizacije koje su Webster i von Holdt analizirali u svojoj studiji razlikuju se po svojoj autopercepciji. Tako se jedan sindikat sitnih trgovaca shvaća kao predstavnništvo radnika. Međutim, sitnim trgovcima nasuprot ne stoji kapital, nego se mnogo više radi o tome da je, s obzirom na njihove realne uvjete rada, njihov glavni adresat komunalna uprava. Jedna je druga organizacija, nasuprot tome, nastojala od nezaposlenih poljoprivrednika učiniti sitne poduzetnike (ibid.: 26). Philip

(2005: 382 i dalje) ukazuje na to da se takvi marginalni samozaposlenici nalaze u drugačijoj društvenoj poziciji od radnika. Oni nisu zaposlenici drugih pa imaju i kvalitativno drugačiji odnos prema kapitalu. Marginalizirano je stanovništvo ukupno u drugačijoj društvenoj poziciji i raspolaže drugačijim registrom mogućnosti djelovanja od radništva. Centralni politički oblici organizacije radništva su sindikati, ali dijelom i klasno specifične stranke.

Seljaci imaju pristup glavnom poljoprivrednom sredstvu proizvodnje: zemlji. Vrsta pristupa – vlasništvo, najam ili pravo na korištenje – kao i veličina zemlje predstavljaju bitan moment diferencijacije oko kojega nastaju mnogostruki politički konflikti (usp. Moyo 2008: 56 i dalje, 122 i dalje). Pitanja podjele prava na korištenje i seoskih struktura moći mogu biti važno političko polje borbe. Kolonijalna je država u Africi često dovela do izrazite koncentracije moći u rukama starih muškaraca, grupe koju se, s obzirom na jaku kolonijalnu preobrazbu njihove pozicije, neprikladno opisivalo kao “tradicionalne autoritete”, ali koja je ipak imala bitan utjecaj na podjelu zemlje. Kada bi vlast pokušavala tim grupama oduzeti moć, to bi često rezultiralo žestokim konfliktima. Demokratizaciju lokalnih odnosa moći pozdravljali su prije svega politički marginalizirane skupine, naročito mladi i žene (usp. Florencio 2008: 378 i dalje; Mamdani 1996: 172).

U Latinskoj Americi, borba oko zemlje i lokalne (samo)uprave zadnjih je godina dijelom preuzela oblik borbe indigena (Kay 2008: 305 i dalje). Uz podršku međunarodnih agencija, ali i nacionalnih vlasti, trend ide u smjeru komercijalizacije sitnoseljačke poljoprivrede, iako često osiguranje samoopskrbe namirnicama i dalje ostaje centralno nastojanje. Sve se češće poljoprivrednu proizvodnju kombinirana s drugim aktivnostima, primjerice i s najamnim radom. Klasna pozicija tada postaje ambivalentna. Osvrćući se na sisteme migrantskog rada u južnim dijelovima Afrike, Ruth First (1979) govori o stvaranju “radnika-seljaka”, pri čemu prihodi dolaze dijelom iz poljoprivrede, dijelom iz najamnog rada i s njime povezanim transferima u ruralna kućanstva. Sektori kapitalističke proizvodnje koji postavljaju niske zahtjeve po pitanju kvalifikacije radne snage zbog postojanja migrantskih radnika visok dio troškova reprodukcije mogu prebaciti na poljoprivredu orijentiranu na samoodržanje, pa stoga i nadnice značajno sniziti (Wolpe 1976).

Urbanizacija diljem svijeta napreduje. No mnogi migranti, koji često potječu iz kontinentalnih ruralnih krajeva, ponekad i iz susjednih zemalja (kao u slučaju Južne Afrike ili zapadnoafričkih obalnih zemalja), u gradovima nisu uspjeli, i dalje ne uspijevaju, osigurati egzistenciju. Tako je nastalo veliko urbano marginalizirano stanovništvo, koje živi izrazito prekarnim životom. To stanovništvo nema

gotovo nikakvih izgleda za integraciju u kapitalističke proizvodne procese (usp. Quijano 1977). Sa stajališta kapitala, ono nije “industrijska rezervna armija”, jer njegovim pripadnicima nedostaje kvalifikacija, ali često i važnih socijalnih vještina (primjerice, industrijska radna disciplina). No i unutar marginaliziranog stanovništva postoji stratifikacija. Dok neki u specifičnim nišama tržišta, npr. kao sitni trgovci ili skupljači smeća, uspijevaju osigurati barem niske prihode (i tako, primjerice, svojim radom kompenziraju nepostojanje odgovarajućih javnih usluga), druge su skupine tog stanovništva gotovo u potpunosti isključene iz produktivnih, odnosno, komercijalnih aktivnosti (usp. Webster/Holdt 2005: 23). U Južnoj Africi to, primjerice, vrijedi naročito za mnoge stanovnike velikih ruralnih naselja koja su stvorene za vrijeme aparthejda. Tu centralni obiteljski prihod često čine socijalni transferi, poput penzija.

Klase i političko djelovanje

O političkom se djelovanju ne može jednostavno povratno zaključivati na temelju klasne pozicije neke individue, no polje mogućnosti djelovanja svakako je ograničeno mjestom u klasnoj strukturi. U oblikovanje političkog djelovanja ulaze osobne procjene specifične ekonomske i političke konjunktura, vladajuće političke tradicije, postojeći oblici političke organizacije itd. Ovdje ćemo ukratko prikazati neke moguće konstelacije s oba pola socijalne strukture.

Za dominantne snage na periferiji pristup državnom aparatu u užem smislu često je od velikog značenja. S jedne strane, uske veze s državnim aparatom izrazito su važne za malobrojne međunarodno konkurentne grupacije kapitala kako bi osigurale i promicale svoju akumulaciju; s druge strane, prihvaćanje određenih političkih obrazaca često se osigurava na temelju selektivnih klijentelističkih odnosa, u kojima se političku lojalnost razmjenjuje za materijalne ustupke, između ostalih u obliku koncesije socijalnih prava za određene klase ili klasne frakcije. Hegemonijalnoj politici dominantnih klasa koja bi se oslanjala na jake organizacije civilnog društva, solidne ekonomske temelje i preko državnog aparata implementirane i relativno široko društvene kompromise, na putu stoje ograničeni materijalni manevarski prostor za socijalne kompromise, kao i veća društvena heterogenost i s njom povezanih normi (Becker 2008: 19 i dalje). U takvim uvjetima hegemonija u najboljem slučaju ima ograničen društveni doseg. Društvene podjele (primjerice, u slučaju preklapanja klasnih i etničkih podjela) i socioekonomska heterogenost mogu biti toliko izražene da se postavlja pitanje u kojoj su mjeri koncepti hegemonije uopće primjenjivi. Tako poznati brazilski sociolog Francisco de Oliveira ukazuje na to da su društvene podjele toliko duboke da “vladajući i podređeni više ne dijele isto semantičko polje (*espaço de significativos*, J.B.)” (Oliveira 1998: 203). Time

stvaranje selektivnog pristanka klijentelističkom politikom, odnosno, otvoreno autoritarnim metodama vladavine, u zemljama periferije pridobiva posebnu važnost. Kod autoritarnih oblika vladavine su savezništva između dominantnih društvenih sektora i represivnih državnih aparata, naročito vojske, od strateške važnosti. U tom su slučaju posredničke instance, poput stranaka ili udruženja, od vrlo ograničenog značaja.

Na suprotnom polu se nalazi radništvo sa svojim organizacijama. U studiji koja historijski seže unatrag do 1870. godine, Silver (2005) pokazuje da su premještanja kapitala – i u zemlje Juga – sa sobom vukla i valove militantnosti radnika u historijski uvijek novim i specifičnim oblicima. Moć radnika pritom se konstituirala i aktualizirala na uvijek novim mjestima. Kao glavni izvor njihove moći, Silver (2005: 30 i dalje), referirajući se na Erika Olina Wrighta, navodi organizacijsku moć i strukturnu moć. Strukturnu moć dijeli na tržišnu moć koja nastaje zbog povoljnog položaja na tržištu rada (zbog specijalnih kvalifikacija, male nezaposlenosti, mogućnosti izlaska s tržišta rada) te proizvodnu moć, koja proizlazi iz strateške pozicije određenih skupina radnika u ključnim branšama. Strukturnu moć posjeduju prvenstveno zaposleni u relativno stabilnim pozicijama i ključnim obrtničkim ili ekonomskim branšama. Silver se u svojoj studiji bavi prvenstveno strukturnim oblicima moći. Mana njene analize je zanemarivanje razlika unutar institucionalnih struktura i sindikalnih strategija – npr. u obliku naslanjanja na političke stranke ili autonomne sindikalne politike (Schmalz i dr. 2010: 342 i dalje). No te razlike igraju veliku ulogu u politici radničkih organizacija. Primjerice, Argentina i Urugvaj pokazuju mnogo ekonomskih sličnosti, ali njihovi radnički pokreti se značajno razlikuju. U Argentini poslijeratnog doba višeklasni je pokret peronizma mogao uz sebe vezati novonastalo radništvo politikom materijalnih poboljšanja i klijentelističkog povezivanja i kontrole. Politička i sindikalna ljevica na taj je način marginalizirana. Nasuprot tome, urugvajski je radnički pokret krenuo u smjeru autonomne klasne politike i samostalne politike suradnje s lijevim strankama. Time se oblici borbe i politike radništva tih zemalja stubokom razlikuju, a da to ne ukazuje primarno na razlike u strukturnoj moći.

Usprkos tome, pitanje strukturne moći radnika nije banalno. Ovisno o tržišnoj i proizvodnoj moći, zaposleni mogu s više ili manje šansi za uspjeh štrajkovima stvoriti pritisak na kapital ili državu. Urbanom marginaliziranom stanovništvu taj izvor moći nedostaje. U skladu s time, ono mora razviti drugačiji repertoar djelovanja, pa se u svojim zahtjevima poziva primarno na sferu reprodukcije (adekvatna infrastruktura, stambena prava, ograničenje inflacije), a ne na sferu proizvodnje. Ono se pritom ponekad poziva na svoju prijašnju klasnu pripadnost

(ili klasnu pripadnost svojih roditelja). Primjer su argentinski Piqueterosi – čije se ime odnosi na pojam štrajkaške prve linije, “picket line”. Budući da su bili nezaposleni, u okviru svojih prosvjeda oko duboke krize 2001./2002. nisu bili u mogućnosti blokirati pristup tvornicama, nego su blokirali ulice. Oblici akcija mladih Piqueterosa formirani su i u promijenjenim uvjetima socijalizacije u odnosu na one koji su vladali od 1940-ih do 1970-ih godina – visoka nesigurnost, neregulirana dnevna rutina, besperspektivna budućnost (usp. Svampa 2005: 167 i dalje; Zibechi 2003: 83 i dalje).

Urbano marginalizirano stanovništvo je vrlo ranjivo, pa stoga i relativno otvoreno za klijentelističke prakse dominantnih snaga. Velika ranjivost se politički može izraziti i kao želja za stabilnošću – ne smije postati još gore. Istovremeno, vrlo izražena može biti i želja za državnom intervencijom. Takvu su sliku pokazale ankete u Brazilu: dugo je vremena takva konstelacija vodila tome da su najsiromašniji u zemlji glasovali za predsjedničke kandidate i stranke desnice. No kada je vlada Lule da Silve iz Partido dos Trabalhadores počela provoditi sustavnu politiku transfera prihoda i povećanja minimalne plaće, koja je nadilazila klijentelističku politiku i sadržavala klasnopolitičku jezgru, kao i elemente pravne formalizacije, ta je skupina promijenila svoje glasačke preferencije, pa je 2006. masovno glasovala za Lulu, a time i za nastavak te politike (Singer 2009). To pokazuje da političko djelovanje urbanog marginaliziranog stanovništva ovisi i o institucionalnim mogućnostima (npr. o učinkovitom pravu glasa) i društvenoj politici udruživanja političkih aktera, primjerice stranaka.

Iako klasna pripadnost ocrta polje mogućnosti političkog djelovanja, ono ga ne determinira. Za djelovanje nižih klasa razliku čini jesu li narodne klase već prije bile uspješne u provedbi svojih zahtjeva (npr. Bolivija) ili su gotovo konstantno trpjele represiju i poraze (npr. Paragvaj). Ako se (građanska) država jednom već pokazala otvorena za zahtjeve “odozdo” i pokazuje makar minimum administrativnih kapaciteta, raste i vjerojatnost da će ona biti centralni adresat političkih zahtjeva “odozdo”.

Zaključak

Klasni su odnosi temeljni odnosi kapitalističkog podruštvljenja. Analiza tih odnosa pod povećalo dovodi proizvodnju društvenog bogatstva i njegovu raspodjelu. Za klasne strukture na periferiji, pretkapitalistički obilježeni proizvodni odnosi su od relativno velikog značaja. Pored toga, karakterizira ih i postojanje velikih skupina stanovništva koje su samo vrlo slabo integrirane u proizvodni proces. Tako je relativno velika socijalno-strukturna heterogenost karakteristika društava na periferiji. Na temelju pojedinačnih klasnih pozicija ne može se izravno zaključivati o političkom djelovanju. No klasna pripadnost

ocrtava polje političkih mogućnosti. Tako, primjerice, zaposleni mogu štrajkati, ali nezaposleni ne. A upravo taj zamršeni odnos klasne pripadnosti i političkih strategija djelovanja zahtijeva dosad nije u dovoljnoj mjeri ušao u fokus istraživanja.

S njemačkog preveo: Alan Sućeska

Literatura

- Becker, Joachim: "Der kapitalistische Staat in der Peripherie: polit-ökonomische Perspektiven", *Journal für Entwicklungspolitik*, br. 24 (2), 2008., str. 10-32.
- Becker, Uwe: "Zum Status der Klassentheorie und der klassentheoretisch fundierten Politikanalyse – heute", u: Thien, Hans-Günter (ur.): *Klassen im Postfordismus*, Münster: Westfälisches Dampfboot, 2010., str. 23-45.
- Bellone Hite, Amy/Viterna, Jocelyn S.: "Sozialstrukturveränderungen und ihre Auswirkungen auf die Geschlechterverhältnisse", u: Boris, Dieter/Gerstenlauer, Therese/Jenss, Alke/Schank, Kristy/Schulten, Johannes (ur.): *Sozialstrukturen in Lateinamerika*. Ein Überblick, Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, 2008., str. 171-194.
- Boris, Dieter: "Sozialstrukturen in Lateinamerika", u: Boris, Dieter/Gerstenlauer, Therese/Jenss, Alke/Schank, Kristy/Schulten, Johannes (ur.): *Sozialstrukturen in Lateinamerika*. Ein Überblick, Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, 2008., str. 9-43.
- Bourdieu, Pierre: *Die zwei Gesichter der Arbeit. Interdependenzen von Zeit- und Wirtschaftsstrukturen am Beispiel einer Ethnologie der algerischen Übergangsgesellschaft*, Konstanz: UVK, 2000.
- Cardoso, Fernando Henrique/Faletto, Enzo: *Abhängigkeit und Entwicklung in Lateinamerika*, Frankfurt: Suhrkamp, 1976.
- Chabal, Patrick/Daloz, Jean-Pascal: *Africa Works: Disorder as Political Instrument*, Oxford/Bloomington: James Currey/Indiana University Press, 1999.
- Cohen, Robin: "Class in Africa: Analytical Problems and Perspectives", u: Miliband, Ralph/Saville, John (ur.): *Socialist Register 1972*, London: Merlin, 1972., str. 235-253.
- Elsenhans, Hartmut: "Zur Rolle der Staatsklasse bei der Überwindung der Unterentwicklung", u: Schmidt, Alfred (ur.): *Strategien gegen Unterentwicklung. Zwischen Weltmarkt und Eigenständigkeit*, Frankfurt/New York: Campus, 1978., str. 250-265.
- Evers, Tilman: *Bürgerliche Herrschaft in der Dritten Welt. Zur Theorie des Staates in ökonomisch unterentwickelten Gesellschaftsformationen*, Köln/Frankfurt: EVA, 1977.
- First, Ruth: *Black Gold: The Mozambican Miner, Proletarian and Peasant*, Brighton: Whitseaf, 1979.
- Florêncio, Fernando: "Autoridades tradicionais vandau de Moçambique: ou regresso do indirect rule ou uma espécie de neo-indirect rule?", u: *Análise Social*, br. 43 (2), 2008., str. 369-391.
- Frank, Andre Gunder: *Lumpenburesía: lumpendesarrollo. Dependencia, clase y política en Latinoamérica*, Barcelona: Laia, 1979.
- Freyhold, Michaela von: "The Post-Colonial State and Its Tanzanian Version", u: *Review of African Political Economy*, br. 8, 1977., str. 75-89.
- Goldberg, Jörg: *Überleben im Goldland. Afrika im globalen Kapitalismus*, Köln: Papy Rossa, 2008.

Haque, Shamsul: "Malaisie: rôle de l'État dans la question des tensions ethniques", u: *Alternatives sud*, br. 17 (2), 2010., str. 33-64.

Kay, Cristóbal: "Veränderungen der ländlichen Wirtschafts- und Sozialstrukturen im Zuge der neoliberalen Globalisierung", u: Boris, Dieter (ur.): *Sozialstrukturen in Lateinamerika. Ein Überblick*, Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, 2008., str. 289-315.

Knittler, Käthe/Birkner, Martin: "Frau am Herd & Arbeitswert. Zur Geschichte und möglichen Zukunft feministischer Auseinandersetzungen mit der marxischen Kritik der politischen Ökonomie", u: Hoff, Jan/Petrioli, Alexis/Stützle, Ingo/Wolf, Frieder Otto (ur.): *Das Kapital neu lesen. Beiträge zur radikalen Philosophie*, Münster: Westfälisches Dampfboot, 2006., str. 324-350.

Leys, Colin: *Underdevelopment in Kenya: The Political Economy of Neo-Colonialism*, London: Heinemann, 1975.

Lockwood, David: "Das schwächste Glied der Kette? Einige Anmerkungen zur marxistischen Handlungstheorie", u: Thien, Hans-Günter (ur.): *Klassen im Postfordismus*, Münster: Westfälisches Dampfboot, 2010., str. 46-84.

Mamdani, Mahmood: *Citizen and Subject: Contemporary Africa and the Legacy of Late Colonialism*, Princeton: Princeton University Press, 1996.

Moyo, Sam: *African Land Questions, Agrarian Transitions and the State: Contradictions of Neo-liberal Land Reforms*, Dakar: Codesria, 2008.

Oliveira, Francisco de: *Os direitos do antivalor: A economia política da hegemonia imperfeita*, Petrópolis: Vozes, 1998.

Philip, Kate: "Rural Enterprise: Work on the Margins", u: Webster, Edward/Holdt, Karl von (ur.): *Beyond the Apartheid Workplace: Studies in Transition*, Scottsville: University of KwaZulu-Natal Press, 2005., str. 361-386.

Poulantzas, Nicos: *Die Krise der Diktaturen. Portugal, Griechenland, Spanien*, Frankfurt: Suhrkamp, 1975.

Quijano, Aníbal: "Marginaler Pol der Wirtschaft und marginalisierte Arbeitskraft", u: Senghaas, Dieter (ur.): *Peripherer Kapitalismus. Analysen über Abhängigkeit und Unterentwicklung*, Frankfurt: Suhrkamp, 1977., str. 298-341.

Rouquié, Alain: "Hegemonía militar, estado y dominación social", u: Rouquié, Alain (ur.): *Argentina hoy*, México, D.F.: Siglo XXI, 1982., str. 11-50.

Schmalz, Stefan/Schulten, Johannes/Wenten, Frida: "Arbeiterbewegungen in der globalisierten Welt: Eine kritische Würdigung des Ansatzes von Beverly Silver", u: Thien, Hans-Günter (ur.): *Klassen im Postfordismus*, Münster: Westfälisches Dampfboot, 2010., str. 336-356.

Shivji, Issa: *Class Struggles in Tanzania*, London: Heinemann, 1976.

Silver, Beverly J.: *Forces of Labour. Arbeiterbewegungen und Globalisierung seit 1870*, Berlin/Hamburg: Assoziation A., 2005.

Singer, André: "Raízes sociais e ideológicas do Lulismo", u: *Novo Estudos Cebrap*, br. 85, 2009., str. 83-102.

Svampa, Maristella: *La sociedad excluyente: La Argentina bajo el signo del neoliberalismo*, Buenos Aires: Taurus, 2005.

Webster, Edward/Holdt, Karl von: "Work Restructuring and the Crisis of Social Representation: A Southern Perspective", u: Webster, Edward/Holdt, Karl von (ur.): *Beyond the Apartheid Workplace: Studies in Transition*, Scottsville: University of KwaZulu-Natal Press, 2005., 3-40.

Wolpe, Harold: "Kapitalismus und billige Arbeitskraft in Südafrika: von der Rassentrennung zur Apartheidspolitik", u: Wilson, Francis/Wellmer, Gottfried/Weyl, Ulrich/Wolpe, Harold (ur.): *Wanderarbeit im Südlichen Afrika. Ein Reader*, Bonn: ISSA, 1976., str. 99-141.

Zibechi, Raúl: *Genealogía de la revuelta. Argentina: la sociedad en movimiento*, La Plata/Montevideo: Letra libre/Nordan, 2003.

Koncept “pravednosti”: mogućnosti, ograničenja, mogućnosti

Michael A. Lebowitz

Bauk progona radničku klasu: bauk komunizma. Radničkoj klasi ta strašna babaroga znači društvo skučenih sloboda, društvo radnika bez moći (na radnom mjestu ili u zajednici), i društvo u kojem se odluke donose na vrhu od strane avangardne partije koja sebe smatra jedinim arbitrom istine. Naravno, to nije ono što je komunizam značio Marxu i Engelsu, ili čak Lenjinu. Vizionarima devetnaestog stoljeća komunizam je predstavljao društvo koje bi pogodovalo razvoju čovjeka – društvo u kojemu, Marxovim riječima, “materijalno bogatstvo postoji za potrebe radnikova razvitka.”¹

Ali danas, u dvadeset prvom stoljeću, taj devetnaestostoljetni san nije ono što radnička klasa misli. Prije bi to bila iskustva dvadesetog stoljeća. Ta sjećanja (stvarna i preuveličana) vladaju umovima masa i stoga funkcioniraju kao materijalna snaga koju je teško raspršiti mantrom “Komunizam! Komunizam!” što je ponavljaju filozofi i slični čarobnjaci riječi. I tu leži tragedija današnjice. Usprkos sve intenzivnijoj klasnoj borbi kapitala protiv radničke klase, usprkos tome što kapital inzistira na tome da radnici moraju snositi teret neuspjeha samog kapitala, radnička klasa ne vidi alternative doli pokušaja da kaže “ne” – ne rezovima, ne štednji, ne novim korisničkim doplatama, ne uništenju naših života i našeg okoliša – ali ne i “da” socijalističkoj alternativni. Suočeni s noćnom morom kakva je kapitalizam dvadesetprvog stoljeća, radnici ne vide jasne alternative doli ublažiti štetu (pojedinačno ili zajednički). To je tragičan ishod uništenja sna o socijalizmu koje se dogodilo u dvadesetom stoljeću.

Treba nam neka nova vizija, neki novi san. Kako je Hugo Chavez obznanio 2005. u Porto Alegreu: “Moramo ponovno izmisliti socijalizam”.² Ali otkud da dođe ta vizija i kako da istisne bauk komunizma dvadesetog stoljeća? Ona neće

1) K. Marx, *Kapital: kritika političke ekonomije I*, Beograd: Prosveta, BIGZ, 1977., str. 555

2) M.A. Lebowitz, *Build it Now: Socialism for the 21st Century*, New York: Monthly Review Press, 2006., str. 109; C.A. Sojo, “Venezuela’s Chavez Closes WSF with Call to Transcend Capitalism,” <Venezuelanalysis.com> (31. siječnja 2005.)

potpuno razvijena iskočiti iz Zeusove glave. Umjesto toga, razvoj vizije jedne socijalističke alternative mogu potaknuti jedino borbe otpora samih radnih ljudi protiv napada kapitala.

Postoji razlog zašto se ljudi bore. Rade to kada se povrijedi njihov osjećaj za pravdu. Nekad protestiraju, nekad eruptiraju kao vulkan, nekad pokrenu ulične nemire – a nekad se organiziraju. Nekad se, dakako, ne bore – gundaju o nepravdi i nepoštenju pa ustvrde da nema alternative i usredotoče se svaki na svoje osobne bjegove i izlaze. Koncept pravednost sa sobom nosi i mogućnosti i ograničenja.

Mogućnosti

Govoreći o društvenim normama i uvjerenjima o tome što je pravo a što krivo, E. P. Thompson uvodi koncept “moralne ekonomije siromašnih”. U klasičnom članku “Moralna ekonomija engleske gomile u osamnaestom stoljeću” Thompson tvrdi da su onovremene pobune zbog cijene i dostupnosti hrane odražavale širok i strastven konsenzus oko toga što je ispravno, dovodeći do oštre reakcije na dotad nečuveno kršenje tog poimanja pravde.³ Komentirajući Thompsonovu interpretaciju, Li Jun, suvremeni kineski analitičar radničkih protesta u Kini, uočava da “legitimacija tih pobunjenika proizlazila iz uvjerenja da brane tradicijska prava ili običaje koje podržava širi konsenzus zajednice.”⁴

Slično tome, u radovima koji se bave “moralnom ekonomijom seljaka” James Scott se fokusira na to kako seljaci shvaćaju ekonomsku pravdu te ukazuje na ustanke i pobune koji mogu izbiti kad se o to ogriješi. Za Scotta, korijeni ih poimanja pravde su u potrebi da se sačuva egzistencijalni minimum, a ne u protivljenju eksploataciji (tj. oduzimanju plodova njihova rada) kao takvoj. “Za seljaka je ključno pitanje prije,” tvrdi Scott, “što je ostalo’ a ne ‘koliko je oduzeto?’”⁵

Iz te perspektive, eksploatacija sama po sebi ne dovodi do nemira, pobuna ni ustanaka. “Moralni ekonomisti,” komentira Jeffrey Kopstein u studiji radničkog otpora u Istočnoj Njemačkoj, “pretpostavljaju postojanje prešutnog društvenog ugovora u skoro svakoj dugotrajnijoj društvenoj formaciji unutar koje potlačene skupine toleriraju vlastitu eksploataciju.” Te skupine eksploataciju toleriraju sve dok im ostaje dovoljno za njihove potrebe – tj. dok god mogu održavati očekivani egzistencijalni minimum. No kad se prevladavajuća norma prekrši,

tvrdi Kopstein, dolazi do “otpora koji može ići od zabušavanja, bijelog štrajka, lažne pokornosti, pretvaranja, i drugih ‘oružja slabih’ do otvorenih štrajkova i drugih oblika kolektivne akcije” – ali sve samo kako bi se to kršenje poništilo. Prema moralnim ekonomistima, navodi Kopstein, “eksploatirane skupine samo žele vratiti se na standarde koje su imale prije nego što je došlo do pogoršanja. Rijetko pokušavaju srušiti postojeći poredak kao takav.”⁶

Sve se ovo temelji na konceptu ekvilibrija, kojeg Thompspon izričito spominje kad raspravlja o “određenom skupu društvenih odnosa, određenom ekvilibriju između paternalističke vlasti i gomile.”⁷ Kada se taj ekvilibrij poremeti, pokreće se mehanizam povratne sprege: mase (seljaci, gomila, radnici) reaguju kako bi vratile uvjete sukladne društvenim normama koje podržava konsenzus zajednice. Pod pretpostavkom da svi ostali uvjeti ostaju isti, glavna će tendencija stoga biti ka stabilnosti.

Tom smo fenomenu mogli svjedočiti u “realsocijalizmu” (odnosno “stvarno postojećem socijalizmu”) drugog dijela dvadesetog stoljeća, što je pojam uveden u Sovjetskom Savezu kako bi se stvarno iskustvo razlikovalo od tek teorijskih ideja o socijalizmu. Unutar onoga što se opisuje kao društveni ugovor tipičan za “realsocijalizam” radnici su imali jasna uvjerenja o tome što im pripada. Očekivali su da im primanja s vremenom rastu, subvencionirane osnovne potrepštine, relativan egalitarizam i, osobito, radna prava – ne samo garantirano zaposlenje (koje je omogućavala politika pune zaposlenosti), nego i zaštitu od neželjenih promjena na postojećem radnom mjestu. Zauzvrat, radnici su prihvaćali vladavinu avangardne partije na poslu i u društvu te sveobuhvatne restrikcije bilo kakve moći ili, čak, inicijative odozdo.

“Postojao je sustav uzajamnih obveza,” tumači Boris Kagarlitsky govoreći o Sovjetskom Savezu: “Baratamo pojmom ‘obvezni društveni ugovor’ ili asimetrični društveni ugovor, što znači da je populacija na njega bila prisiljena. Taj društveni ugovor sasvim sigurno nije bio slobodan. S druge strane, ako ste tamo živjeli, shvaćali ste da se, iako je populacija na ugovor prisiljena, on prihvaća, ne samo zato što nema drugog izbora, nego zato što se ljudima sviđaju neki njegovi aspekti.”⁸

Pravo svih na egzistencijalni minimum i stalni rast standarda života, važnost stabilnih cijena i pune zaposlenosti, opredijeljenost za egalitarizam (pa tako i male razlike u primanjima), sve je to bilo dijelom normi koje su činile

3) E.P. Thompson, “The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century,” *Past and Present*, br. 50, 1971.

4) L. Jun, *Collective Action of Laid-off Workers and Its Implication on Political Stability: Evidences from Northeast China*, disertacija, City University of Hong Kong, 2008., str. 34.

5) J.C. Scott, *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, New Haven: Yale University Press, 1976., str. 4–5, 7.

6) J. Kopstein, “Workers’ Resistance and the Demise of East Germany,” <<http://libcom.org/history/workers-resistance-demise-east-germany-jeffrey-kopstein>>.

7) Thompson, “The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century,” str. 129.

8) Thompson, “The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century,” str. 129.

moralnu ekonomiju radničke klase u “realsocijalizmu”. Iako takav društveni ugovor nije isključivao eksploataciju, radnici iz njega jesu dobivali nešto što su htjeli. Kopstein tvrdi, primjerice, da su “zajedno sa sigurnim radnim mjestom, istočnonjemački radnici imali moć zahtijevati nekakav efektivni egalitarizam plaća, kao i da potrošačke cijene ostaju niske u odnosu na plaće.”⁹

Isti argument za moralnu ekonomiju radničke klase, i podršku koju joj osigurava društveni ugovor, eksplicitno je naveden u Li Junovom pregledu štrajkova u Kini: “Jednostavno rečeno, u kontekstu kineskog socijalizma radnici sebe vide u odnosu s državom koji funkcionira u skladu s normom reciprociteta: od države se očekuje da se obaveže osigurati pristojan život radnicima pružanjem sigurnog zaposlenja i velikodušnog paketa socijalnih usluga, a radnici, zauzvrat, zagovaraju partijsku vlast davanjem političke podrške i lojalnošću državi.”

Da bi se podržavalo nešto što Li Jun naziva “moralnom ekonomijom radnika,” očekivalo se da će vlast ispuniti “svoju odgovornost da štiti radničku klasu i osigurava joj beneficije u vidu ‘željezne zdjelice riže.’”¹⁰

Što se dogodilo kada se u “realsocijalizmu” ogriješilo o taj popularni konsenzus pravde i pravednosti? Prema mađarskom ekonomistu Janosu Kornaiju, kada bi do tog došlo, proces povratne sprege težio bi vratiti stvari u ravnotežu. Kad ekonomija generira “rezultate koji odudaraju od postojećih normi (nastalih iz ‘navike, konvencije, prešutnog ili pravno utemeljenog društvenog prihvaćanja, ili pristajanja’), sistem generira signale koji se onda šalju nazad u sistem.” Kornai tvrdi da su centralni donosioci odluka u Mađarskoj ciljali održati normalnu stopu rasta stvarne potrošnje po stanovniku od tri do četiri posto, zbog čega bi “kada rast potrošnje padne ispod normalne stope, smanjivali investicije, da ostane više nacionalnog dohotka za potrošnju.”¹¹

Kornaiju je bilo itekako jasno zašto je vrhuška to činila: postojala je granica s kojom se “populacija spremna zadovoljiti, ispod koje kreće nezadovoljstvo.” Kršenje normi je moglo imati potencijalno visoku cijenu. “Usporavanje rasta standarda života, ili njegovo apsolutno smanjenje, i prelaženje donje granice ... prije ili kasnije dovodi do ozbiljnih političkih i društvenih posljedica, napetosti pa čak i šokova, koji s kraćom ili duljom zadržkom iznude ispravak.” Ukratko, iza napora avangarde da izbjegne otklone od norme stajala je slutnja o reakcijama radnika (npr. na veće cijene). Ljudi, tvrdi Kornai, žele stabilnost cijena, “i nakon

nekoj vremena čak počnu očekivati od vlade da je garantira. Svaki iole važniji skok dovodi do nemira.”¹² U skladu s tim, Kornai tvrdi da su oni na vrhu ograničeni, a granica “ovisi o aktualnoj sociopolitičkoj situaciji, razini i stopi rasta potrošnje s kojom se populacija spremna zadovoljiti, a ispod koje kreće nezadovoljstvo. A dođe li do nezadovoljstva, važno postaje pitanja u kojoj točki ono počinje ugrožavati stabilnost sistema. Povijesna je činjenica da nemir može navesti vođe na promjenu ekonomske politike.”¹³

Dakle, vidimo da se tijekom razdoblja “realsocijalizma” moralna ekonomija radničke klase podupirala poštivanjem postojećeg društvenog ugovora. Vrhuška je shvaćala da bi ljudi reagirali na uočena kršenja društvenog ugovora (kao što i jesu u pobunama 1962. u Sovjetskom Savezu, izazvanima rastom cijena), i takve je potencijalne reakcije unaprijed uzimala u obzir. Marx primjećuje da ideje, kada jednom zavladaju umovima masa, postaju materijalna snaga. A kada se ljudi bore da doku kršenje vlastitog poimanja ispravnog i pogrešnog, ta su poimanja bjelodana materijalna snaga, a ne nekakve bestjelesne ideje.

U tim se borbama ipak događa nešto više od pukog povratka na početni ekvilibrij. Makar se ljudi možda i ne bore protiv eksploatacije kao takve, iz tog procesa nastaje više od onoga što su i sami ciljali postići. To je Marxov koncept revolucionarne prakse: podudarnost mijenjanja okolnosti i ljudske djelatnosti ili samopromjene. Prosto, ljudi se mijenjaju dok se bore. Marx je komentirao 1853. godine da skromnim ciljevima unatoč, borbe za dohodak čuvaju radnike da ne postanu “apatični, bezumni, više ili manje siti alati proizvodnje”; bez njih, radnici bi bili “slomljena srca, bezvoljna, istrošena, podatna masa.” To je ponovio i 1865. navodeći da su radnici koji su ostali izvan borbe “sami sebe degradirali na stupanj bezlične mase upropaštenih jadnika kojima više nema spasa”.¹⁴

Možemo li sumnjati u taj argument? U konačnici, oni koji u borbu ne ulaze proizvode sami sebe kao određen tip ljudi. Stoga, iako moralna ekonomija radničke klase nije sama po sebi izravna prijetnja eksploataciji, ona može biti polazište procesa kojim se sami radnici mijenjaju u borbi. Ovo je, dakle, mogućnost inherentna poimanjima ispravnog i pogrešnog te pravednosti koji obilježavaju moralnu ekonomiju radničke klase. Radi se o mogućnosti da se na tim već postojećim uvjerenjima gradi sve do točke kada se izravno počinje dovoditi u pitanje eksploatacija i sam sistem.

9) Kopstein, “Workers’ Resistance and the Demise of East Germany.”

10) Jun, *Collective Action of Laid-off Workers*, str. 64.

11) J. Kornai, *Growth, Shortage and Efficiency: A Macrodynamics Model of the Socialist Economy*, Berkeley: University of California Press, 1982., str. 4–5, 24–33, 47–48, 76; J. Kornai, *Economics of Shortage*, Amsterdam, 1980., poglavlje 21, str. 382. Vidi i raspravu u M. A. Lebowitz, “Kornai and Socialist Laws of Motion”, *Studies in Political Economy*, br. 18, 1985.

12) Kornai, *Economics of Shortage*, str. 383, 509–510.

13) Kornai, *Economics of Shortage*, str. 212.

14) K. Marx, New York Daily Tribune (14. srpnja 1853.) u: Marx & Engels, *Collected Works* 12, New York: International Publishers, 1979., str. 169; K. Marx, *Nadnica, cijena i profit*, Beograd: Prosveta, BIGZ, 1983., str. 163

Ograničenja

Pa ipak, primjer “realsocijalizma” ukazuje na realna ograničenja te iste moralne ekonomije. Pokazuje da poimanja pravednosti i konsenzus oko toga što je ispravno a što pogrešno nisu dovoljni da spriječe da ih se u praksi prekrši. Naposljetku, društveni ugovor koji je u “realsocijalizmu” utjelovio i podržavao moralnu ekonomiju nije samo u nekim aspektima ostao neispunjen. Naprotiv, jednostrano je opozvan od strane avangarde.¹⁵ A to nije dovelo do otpora radničke klase s ciljem vraćanja društvenog ugovora na snagu, upravo suprotno – nije bilo nikakvog spomena vrijednog otpora dokidanju društvenog ugovora, bilo da je riječ o Sovjetskom Savezu, Istočnoj Europi, Kini, ili današnjoj Kubi.

Taj problem nije tek partikularno obilježje “realsocijalizma.” Razmotrimo što se događa s “moralnom ekonomijom siromašnih” o kojoj raspravlja E. P. Thompson. Ovaj historijski “određen skup društvenih odnosa, određeni ekvilibrij između paternalističke vlasti i gomile” kojeg opisuje također je došao kraju. Kao i u “realsocijalizmu”, Thompson uočava da je “ta ‘priroda stvari’ što je nekada u razdobljima nestašice obvezivala na barem simboličnu solidarnost između vladajućih i siromašnih, sada diktirala solidarnost između vladajućih i ‘angažmana kapitala’”.¹⁶

Dodamo li tim primjerima iskustva razvijenog kapitalističkog svijeta u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata, kada su takozvano Zlatno doba i “sporazum rada i kapitala” dokinuti s vrha bez ozbiljnijeg otpora radničke klase, čini se da se tu definitivno radi o obrascu. A obrazac je sljedeći: u nijednom “prešutnom društvenom ugovoru” koji se temelji samo na naslijeđenim poimanjima pravednosti, “subalterne skupine” ne mogu spriječiti vladajuće da taj društveni ugovor u potpunosti napuste.

Da bismo razumjeli zašto, razmotrimo Marxovu raspravu o spontanim poimanjima pravednosti koji su svojstveni radnicima u kapitalizmu devetnaestog stoljeća. Marx shvaća da stavovi i pojmovi moralne ekonomije postoje na površini društva; oni ne otkrivaju stvarne odnose, nego odražavaju stvari kakvima se one pričinjavaju (a možda i nužno pričinjavaju) realnim akterima. Ono što je u svakodnevnom životu očito spontano proizvodi ideje koje ovladavaju umovima masa i stoje iza njihovih djela.

Naposljetku, zbog čega su ustajali europski radnici sredinom devetnaestog stoljeća? U *Nadnici, cijeni i profitu*, Marx uočava da 99 posto borbi za veće nadnice slijede nakon promjena koje su dovele do njihovog padanja. “Jednom

riječi” piše on, one su “reakcija rada na prethodne akcije kapitala.” Ukratko, te borbe predstavljaju pokušaj povratka “*tradicionalnog standarda života*,” koji je napadnut.¹⁷

U skladu s tim, spontani je impuls radnika u takvim uvjetima bio boriti se za “pravednost” nasuprot kršenju postojećih normi – štoviše, zapodjenuti gerilski rat protiv učinaka koje je inicirao kapital. Izričiti je cilj radnika, piše Marx, “pravedna nadnica za pravedan radni dan.” Tako se oni ne bore za promjenu sistema niti protiv eksploatacije (osim u mjeri u kojoj je ona shvaćena kao nepravda). Marx prema tome zahtjeve radnika opisuje kao “konzervativne” i tvrdi da umjesto da zahtijeva pravednost “radnička klasa treba na svojim zastavama da ispiše revolucionarnu parolu: ‘Dolje najamni sistem!’”¹⁸

Pa ipak, Marx itekako shvaća zašto se radnički slogan svodi na pravedne nadnice i radni dan: to proizlazi iz toga kakvom se neizbježno pričinja transakcija u kojoj se neka radnica odriče vlasničkog prava raspolaganja svojim kapacitetom za rad (tj. vlastitom radnom snagom) na određeno razdoblje. “Na površini buržoaskog društva,” pojašnjava Marx u *Kapitalu*, “radnikova najamnina javlja se kao cijena rada, kao određena količina novca koja se plaća za određenu količinu rada.”¹⁹ Stoga se svjesna borba radnika vodi oko pravednosti “određene količine novca” i pravednosti “određene količine rada.” Kao pravedno i pošteno percipiraju kada dobiju ekvivalent za svoj rad – odnosno, kada nisu “prevareni”. To slijedi iz onog kakvom se nadnica nužno pričinja. Marx primjećuje da iz pojavnog oblika nadnice kao isplate za određeni radni dan proizlaze “svi pravni pojmovi i radnika i kapitaliste.”²⁰

“Ništa nije lakše razumjeti”, ustvrđuje Marx, “nego nužnost, *raison d’être* toga pojavnog oblika,” na kojemu počiva moralna ekonomija radničke klase u kapitalizmu. Ukratko, takav pojavni oblik nije slučajnost, niti je slučajnost moralna ekonomija radnika koja se temeljila na toj pojavnosti. Na površini, radnik kapitalistu prodaje rad. Ipak, takav oblik “od naših očiju prikriva stvarni odnos i, štoviše, pokazuje baš njegovu suprotnost.” Preciznije, čini se da nema eksploatacije, ni podjele radnog dana na potrebni rad i višak rada, nego se sav rad čini kao plaćeni. Upravo zato što je eksploatacija na površini skrivena, nužno je zaviriti ispod površine: “površni oblici se reprodukuju neposredno i spontano, kao uobičajeni oblici mišljenja, a bitne odnose mora nauka tek da otkrije.”²¹

17) Marx, *Nadnica, cijena i profit*, str. 158-9

18) Marx, *Nadnica, cijena i profit*, str. 164

19) K. Marx, *Kapital I*, str. 475

20) Marx, *Kapital I*, str. 479

21) Marx, *Kapital I*, str. 479 - 481

15) Vidi raspravu o “realsocijalizmu” u: M.A. Lebowitz, *The Contradictions of “Real Socialism”: The Conductor and the Conducted*, New York: Monthly Review Press, 2012.

16) Thompson, “The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century,” str. 131.

Na razini pojavnosti, ukratko, ne možemo razumjeti kapitalizam. “Međupovezanost procesa reprodukcije,” primjećuje Marx, “nije shvaćena.”²² Stoga odbacuje fokus na pojedinačne robne razmjene i ispituje strukturu kapitalizma koja stoji iza njih. Koja je priroda tog sistema i kako se on reproducira? To je središnje pitanje *Kapitala*. Gledajući radnike kao cjelinu, Marx pretpostavlja da oni u zamjenu za prepuštanje korištenja svojih sposobnosti kapitalistu dobivaju vlastiti “tradicionalni standard života,” ono što im je nužno kako bi se reproducirali kao najamni radnici u danom mjestu i vremenu. Ovaj koncept zadane razine potreba (temelj vrijednosti radne snage) omogućava mu da pokaže kako je radni dan podijeljen na potrebni rad i višak rada te kako je eksploatacija radnika nužan uvjet reprodukcije kapitalista.

Da bi izveo tu apsolutno ključnu dedukciju, Marx, međutim, nije morao objašnjavati temelj postojećeg standarda potreba. On samo pretpostavlja da je on zadan – što je pretpostavka koju je planirao ukloniti u planiranoj knjizi o najamnom radu.²³ Takav je pristup omogućio Marxu da otkrije prirodu kapitala i njemu prirođenih tendencija – nešto što fokus na pojavnosti nikad nije u stanju otkriti. Dakle, izloženi su argumenti za nužnost dokidanja kapitalističkih proizvodnih odnosa, umjesto borbe za “pravedne nadnice.”

Kako drugačije možemo razumjeti što je kapital nego da kritiziramo pojavne oblike na kojima se temelji moralna ekonomija radničke klase u kapitalizmu? Zaista, prividni odnos razmjene između kapitalista i radnika osnažuje vladavinu kapitala: “mistificira” stvarni odnos i “osigurava nastavak specifičnog odnosa ovisnosti, kojem daje varljivi *privid* transakcije.”²⁴ Kako bi radnicima omogućio nadilaženje konzervativnog mota u ime “*revolucionarne* krilatice,” Marx nudi oružje kritike – kritike utemeljene na jednoj alternativnoj političkoj ekonomiji, političkoj ekonomiji radničke klase.²⁵

Međutim, politička ekonomija radničke klase koju je Marx predstavio u *Kapitalu* je nepotpuna. Što određuje standarde na kojima se temelje poimanja pravednosti, odnosno ekvilibrij na kojem se temelji konsenzus? To pitanje Marxova teorija eksplicitno ne obrađuje. Marx je, naposljetku, krenuo od pretpostavke da je tradicionalni standard života, standard potreba, zadan. Iako je ta pretpostavka dovoljna da se pokaže da kapital nastaje eksploatacijom

radnika, ona ne omogućava teorijsko istraživanje odrednica standarda potreba. Sukladno tome, nismo u mogućnosti razmotriti faktore promjene tog standarda. Što omogućava njegovo spuštanje, a što to spuštanje sprečava?

Beyond Capital (Onkraj Kapitala) pokazuje kako, kada se jednom ukloni ta pretpostavka fiksnog standarda života, više nije moguće tvrditi da svaki porast produktivnosti automatski uzrokuje porast eksploatacije (relativnog viška vrijednosti).²⁶ Kako bismo shvatili što određuje potrebnu materijalnu osnovicu i stopu eksploatacije (i njihove eventualne promjene), nužno je uzeti u obzir stanje klasne borbe. U tu svrhu sam kao varijablu uveo koncept “stupnja razdvojenosti između radnika,” koncept koji se oslanja na Marxove opaske u *Kapitalu* da “rasturenost seoskih radnika po velikim površinama slama njihovu otpornu snagu, dok koncentracija pojačava otpornu snagu gradskih” i da “rascjepkanost radnika smanjuje njihovu otpornu snagu”.²⁷

Eksplicitno navodeći ovu varijablu priznajemo da će na potencijal za kolektivnu borbu (njeno izbijanje kao i njene izgleda za uspjeh) znatno utjecati stupanj razdvojenosti radnika. Ako su radnici izolirani i atomizirani, ako su odvojeni od drugih radnika ili ih čak vide kao neprijatelje, izgledi za kolektivnu akciju su slabi. Kao i u Marxovom komentaru o antagonizmu između engleskih i irskih radnika, to je “*tajna nemoći engleske radničke klase*, njenoj organiziranosti usprkos.”

Trebalo bi biti očito da radnike ne razdvajaju isključivo ekonomski faktori. Rasizam, seksizam, geografska lokacija, pravne i ideološke barijere kolektivnoj akciji, sve to doprinosi rascjepkanosti radnika, a time i održanju postojećih struktura. Govoreći o nemoći engleske radničke klase, Marx primjećuje da je razdvojenost engleskih i irskih radnika “*tajna* kojom kapitalisti održavaju moć. I ta je klasa toga itekako svjesna.”²⁸

Iako je očito relevantan za kapitalizam, ovaj aspekt klasne borbe nadilazi sam kapitalizam. U *Beyond Capital* naglašavam da je u svakom društvu “onima koji posreduju među proizvođačima u interesu održavati i povećavati stupanj razdvojenosti, podjela i atomiziranosti među proizvođačima kako bi i dalje prisvajali plodove suradnje u proizvodnji.”²⁹ “Možemo vidjeti što se događa kada, bez promjene ostalih uvjeta, dođe do znatnog povećanja stupnja razdvojenosti među radnicima.”

22) K. Marx, *Capital III*, New York: Vintage, 1981., str. 983; Marx, *Capital I*, New York: Vintage, 1977., str. 711, 713, 717, 732. Vidi i “The Fallacy of Everyday Notions” u: M.A. Lebowitz, *Following Marx: Method, Critique and Crisis*, Chicago: Haymarket, 2009., osobito str. 12–15.

23) Vidi “The Missing Book on Wage-Labour,” poglavlje 3 u: M.A. Lebowitz, *Beyond Capital: Marx's Political Economy of the Working Class*, New York: Palgrave Macmillan, 2003., str. 27–50.

24) Marx, *Capital I*, str. 729–730, 1064; Lebowitz, *Beyond Capital*, str. 172–174.

25) Lebowitz, *Beyond Capital*, str. 170–177.

26) Vidi sažetak i produbljanje ove rasprave u: M. A. Lebowitz, “Trapped Inside a Box? Five Questions for Ben Fine”, *Historical Materialism*, br. 18/1, 2010.

27) Lebowitz, *Beyond Capital*, str. 87.

28) Marx S. Meyera and A. Vogtu, 9. travanj 1870., u: Marx & Engels, *Collected Works* 43, New York: International Publishers, 1988., str. 475.

29) Lebowitz, *Beyond Capital*, str. 99, 86–87.

Kada prekomjerna akumulacija kapitala i posljedični porast intenziteta kapitalističke konkurencije (procesa koji je započeo znatno prije puno spominjanog ali recentnijeg procesa globalizacije kapitala) sa sobom donesu napad na prividni sporazum kapitala i radnika, i kada ekonomska kriza u “realsocijalizmu” dovede do napada na egalitarne impulse i radna prava radnika – ukratko, na društveni ugovor “realsocijalizma” – jasno uviđamo da je ekvilibrij koji obilježava postojeću moralnu ekonomiju samo privid koji počiva na reproduciranju danog stupnja razdvojenosti proizvođača.

Sve dok je stupanj razdvojenosti (ili ravnoteža klasnih snaga) konstantan, to podrazumijeva reproduciranje ekvilibrija u kojemu svaka devijacija proizvodi povratnu tendenciju ponovne uspostave norme. U mjeri u kojoj su takve devijacije privremene, ovo osnažuje vjeru u trajnost određenih normi. Ali postojeća moralna ekonomija sama po sebi nikad ne može objasniti svoju osnovu, tj. zašto postoje baš ta uvjerenja o tome što je pravedno, pa stoga ni zašto se te norme mogu mijenjati. Da bi se shvatili uvjeti na kojima počiva poimanje pravednosti u danom trenutku, nužno je prijeći s moralne ekonomije radničke klase na političku ekonomiju radničke klase.

Za revolucionare koji žele doprinijeti dokidanju postojećih struktura eksploatacije i deformacije ključno je da uvide važnost moralne ekonomije radničke klase, ali i da je nadiđu. Moramo shvatiti kako se sistem reproducira i kako podjele među proizvođačima igraju važnu ulogu u toj reprodukciji. Uz takvo shvaćanje, postojat će i mogućnosti.

Mogućnosti

Razumijevanje prirode sistema kao izvora bijesa i nesreće ljudi nije, međutim, dostatan uvjet za nadilaženje sistema. Nužno je usredotočiti se i na alternative koje proizlaze iz političke ekonomije radničke klase – ono što Marx u *Kapitalu* naziva “potrebe radnikova razvitka.”³⁰ Ljudima čiji je smisao za pravednost povrijeđen nužna je vizija neke alternative – alternative koja će za radnike moći postati novim zdravim razumom, *njihovim* zdravim razumom. Poput najgoreg arhitekta, i za revolucionarni proces taj cilj moramo prvo izgraditi u glavi prije nego što ga budemo mogli izgraditi u stvarnosti; samo takva svjesna svrha može jamčiti potrebnu svrhovitost volje.

No umjesto apstraktnih proletera koji su tipični za lošu teoriju, početna točka moraju biti stvarni ljudi s konkretnim idejama i poimanjima koje zrcali postojeća moralna ekonomija. Uzimanjem u obzir sadašnjih društvenih normi i uvjerenja o tome što je ispravno a što pogrešno, možemo izbjeći sklonost da krenemo od

unaprijed smišljene teorije i ostanemo slijepi za sve drugo. Mislimo li dokinuti postojeće strukture eksploatacije i deformacije, presudno je da prepoznamo važnost moralne ekonomije radničke klase i nadiđemo je.

Znamo da su postojeća poimanja pravednosti, kako ih iskazuje moralna ekonomija radničke klase, vrlo ograničena. Ne samo da na toj razini nije moguće dokučiti njihove temelje, nego je spontana sklonost moralne ekonomije gledati unatrag. Za nju je karakteristično da se pokušava vratiti na neki prijašnji ekvilibrij – ili onaj najbliži, ili neki prošli, idealizirani. Ona je vizija prošlosti, a ne vizija budućnosti.

Stoga moramo uvidjeti budućnost u sadašnjosti kako bismo je mogli i izgraditi. Da bismo razvili svjesnu viziju novog društva ključno je da izrekemo ono što je implicitno u aktualnim poimanjima i borbama. Vodimo li se političkom ekonomijom radničke klase, možda ćemo biti u stanju uočiti elemente moralne ekonomije koji možda mogu ukazivati onkraj, prema jednom novom društvu, društvu udruženih proizvođača.

U *The Contradictions of “Real Socialism”* (Kontradikcije “realsocijalizma”) primjerice navodim tri elementa moralne ekonomije radničke klase “realsocijalizma” koji u sebi implicitno sadrže karakteristike društva udruženih proizvođača.³¹ U orijentaciji radnika prema egalitarizmu možemo uočiti natruhe jedne takve karakteristike: fokus na zajedničkom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju, koje implicira pravo da kao vlasnici dijele jednako između sebe. Kao što dokazuju opetovana hitna upozorenja avangarde protiv egalitarizma, osjećaj da na takvo što imaju pravo bio je trajno ukorijenjen u umovima radnika.

Nadalje, solidarnost radnika na radnom mjestu, iskazana međusobnom podrškom u zaštiti od menadžera i njihovom spontanom suradnjom koja tek omogućava proizvodnju, generirala je osjećaj moći kolektiva i latentnu potporu radničkoj kontroli. Baš kao što nam spontane pobune zbog cijena hrane u osamnaestom stoljeću otkrivaju moralnu ekonomiju gomile na kojoj su počivale, spontano formiranje radničkih vijeća (primjerice, u Mađarskoj 1956. i Poljskoj 1980.) nam omogućuje da utvrdimo postojanje temeljnog konsenzusa među radnicima. Tu je orijentiranost na radničko samoupravljanje obznanila i sama avangarda u fazama traženja podrške za svoju ulogu (kao u Jugoslaviji 1950., Čehoslovačkoj 1968., ili u inicijalnim potezima perestrojke).

Konačno, dijelom te moralne ekonomije bila je i spremnost ljudi na međusobno pomaganje bez traženja da se uzvratit jednakom mjerom; Ledeneva opisuje Sovjetski Savez kao “ekonomiju usluga.” Umjesto odnosa u kojima otuđene,

³¹ Vidi poglavlje 7, “Toward a Society of Associated Conductors”, u: Lebowitz, *Contradictions*, str. 153–171.

³⁰ Marx, *Kapital I*, str. 555

međusobno indiferentne jedinice razmjenjuju otuđene stvari, “realsocijalizam” su obilježavali odnosi međusobnog darivanja unutar obiteljskih i prijateljskih mreža. Takav odnos darivanja, navodi Ledeneva, “stvara i održava uzajamni osjećaj ‘pravednosti’ i povjerenja.”³² Taj odnos pretpostavlja da među ljudima postoji veza, da dijele prošlost, nadu u budućnost, a to proizvodi jačanje solidarnosti unutar tih okvira. U tom trećem elementu moralne ekonomije radničke klase stvarno postojećeg socijalizma nalazi se latentno društvo temeljeno na solidarnosti i zajednici, društvo u kojemu podržavamo druge što bolje možemo.

Tri natruhe jednog alternativnog društva koje su bile prisutne u “realsocijalizmu,” ali samo natruhe – izolirana ukazanja skrivene alternativne strukture. Dok god ostanu izolirane i neartikulirane kao integralni dijelovi cjeline, izgledat će kao puke anomalije i primjeri neučinkovitosti u strukturi kojom upravlja neka druga logika. Iz perspektive logike avangardne partije i logike kapitala (dvije konkurentne logike čija kolizija je “realsocijalizam” učinila disfunkcionalnim), ovi su elementi moralne ekonomije radničke klase iracionalni – zaostaci seljačkog društva, antiproleterski, protivni razvoju proizvodnih snaga. U nedostatku teorije koja je artikulirala logiku radničke klase, tu implicitnu alternativu bilo je (a i danas je) lako poraziti.³³

No tu logiku jest moguće artikulirati. U moralnoj ekonomiji radničke klase u “realsocijalizmu” stoga možemo nazrijeti tri strane onoga što u *The Socialist Alternative* (Socijalistička alternativa) nazivam organskim sistemom socijalizma (kojega je venezuelanski predsjednik Hugo Chavez 2007. nazvao “elementarnim trokutom socijalizma”): društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, radnička organizacija društvene proizvodnje, te potrebe i svrhe zajednice kao ciljevi proizvodne djelatnosti.³⁴ Artikuliranjem osobina te konkretne kombinacije proizvodnje, distribucije i potrošnje postaje nam moguće predstaviti jednu koherentnu viziju koja nadilazi moralnu ekonomiju radničke klase u “realsocijalizmu.”

“Realsocijalizam” nije jedini sistem u kojemu su ovi elementi implicitni. Svaka od strana tog socijalističkog trokuta izravno je povezana s elementima

aktualnih borbi unutar kapitalizma – društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju s borbom protiv privatizacije, radnička organizacija društvene proizvodnje s osjećajem ispraznosti i nemoći življenja na radnim mjestima i u zajednicama kojima vlada kapitalizam, i, kao treća, proizvodnja za društvene potrebe s borbom protiv mjera štednje koje nameću kapitalisti. Svaka od tih tema zasebno gledana predstavlja djelomično odbacivanje postojećih struktura; međutim, u mjeri u kojoj ostaju parcijalne, ne mogu ponuditi viziju koja bi nadilazila postojeću moralnu ekonomiju radničke klase u kapitalizmu. Ipak, pokažemo li njihovu međuovisnost s organskim socijalističkim sistemom, možemo ponuditi alternativni zdrav razum koji bi u sebi sadržavao novi osjećaj pravednosti, potencijal za neku novu moralnu ekonomiju, koja bi, ukratko, nadilazila ograničena postojeće moralne ekonomije.

Potencijala ima zahvaljujući novoj viziji socijalizma koja se pojavila u dvadesetprvom stoljeću kao alternativa barbarstvu kapitalizma. Vizija je to koja može poslužiti kao oružje u borbi jer eksplicitno odbacuje ne samo kapitalizam nego i bauk komunizma dvadesetog stoljeća.³⁵ U njenoj srži je alternativa koju je Marx zazivao u *Kapitalu*. Nasuprot društvu u kojem radnik postoji samo kako bi zadovoljio potrebu kapitala da raste, Marx ukazuje na obrnutu situaciju, u kojoj “materijalno bogatstvo postoji za potrebe radnikova razvitka.” Razvoj čovjeka, ukratko, u samom je središtu ove vizije alternative kapitalizmu.

Od ranih rasprava o “bogatim ljudskom biću” do kasnijih komentara o “razvoju bogate osobnosti svestrane u proizvodnji kao i u potrošnji,” i “cjelovitom razvoju pojedinca,” Marx je usredotočen na našu potrebu da u potpunosti razvijemo vlastite sposobnosti; to je bit njegova viđenja socijalizma – društvo koje uklanja sve prepreke potpunom razvoju ljudskog bića.³⁶

No Marx je oduvijek shvaćao da ljudski razvoj zahtijeva praksu. Ne dolazi kao dar s neba. Njegov koncept “revolucionarne prakse,” koncept “podudarnosti mijenjanja okolnosti i ljudske djelatnosti ili samopromjene” crvena je nit koja se provlači kroz sva njegova djela.³⁷ Svaki proces ljudske djelatnosti rađa više nego jedan plod. Počevši od definicije koncepta “revolucionarne prakse,” Marx dosljedno naglašava da se djelujući ljudi i sami mijenjaju mijenjajući okolnosti u kojima su se zatekli. Praksom razvijamo sami sebe i proizvodimo svega što radimo – proizvodi naših borbi (ili njihova izostanka), proizvodi svih odnosa unutar kojih proizvodimo i susrećemo se s drugima. Svaka ljudska aktivnost

35) Rasprava u nastavku se izravno oslanja na ideje izložene u “Introduction: New Wings for Socialism” u: Lebowitz, *Contradictions*, str. 17–19. Vidi i Lebowitz, *The Socialist Alternative*.

36) Lebowitz, *The Socialist Alternative*, poglavlje 1.

37) K. Marx, *Teze o Foerjebahu*, <https://www.marxists.org/srpshrva/biblioteka/marks/1845/misc/teze-foerjebah.htm>

32) A.V. Ledeneva, *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998., str. 140–142, 147.

33) Vidi osobito poglavlje 5, “The Conductor and the Battle of Ideas in the Soviet Union,” Lebowitz, *Contradictions*, str. 107–130.

34) M.A. Lebowitz, *The Socialist Alternative: Real Human Development*, New York: Monthly Review Press, 2010. [Izvaci prevedeni kao “Socijalistička alternativa – pravi ljudski razvoj”, *Up&Underground*, br. 17/18, 2010.] Prvi put se o ova tri elementa raspravlja u radu napisanom za Chaveza u prosincu 2006. godine, u vrijeme kada sam ravnao programom Transformativna praksa i ljudski razvoj pri Međunarodnom centru Miranda u Venezueli. Vidi i Alo Presidente #263 i #264, <<http://www.alopresidente.gob.ve/>>.

stvara dvojaki proizvod – promjenu u objektu na kojemu se radilo i promjenu u samoj radnici.³⁸

Marxovo jedinstvo ljudskog razvoja i prakse čini ključnu poveznicu koju ne smijemo izostaviti ako želimo govoriti o socijalizmu. Kakvi odnosi proizvodnje mogu osigurati uvjete punog razvoja ljudskih sposobnosti? Isključivo oni koji podrazumijevaju svjesnu suradnju udruženih proizvođača; isključivo oni u kojima su cilj proizvodnje sami radnici. Radničko upravljanje koje briše podjelu na mišljenje i djelovanje nužan je preduvjet, ali očito je potrebno nešto više od radničkog upravljanja na pojedinačnim radnim mjestima. Ono mora obuhvatiti i ciljeve radnika u društvu – radnika u njihovim zajednicama.

U naglasaku na toj ključnoj vezi između ljudskog razvoja i prakse implicirana je naša potreba da nam se omogući razvoj kroz demokratsko, participativno i protagonističko djelovanje u svim aspektima naših života. Kroz revolucionarnu praksu u našim zajednicama, na našim radnim mjestima, i u svim našim društvenim institucijama, proizvodimo sebe kao “bogata ljudska bića” – bogata u sposobnostima i u potrebama – potpuno oprečna osiromašenim i osakaćenim ljudskim bićima koja proizvodi kapitalizam. To je koncept demokracije u praksi, demokracije kao prakse, demokracije kao protagonizma. Demokracija u tom smislu – protagonistička demokracija na radnom mjestu, protagonistička demokracija u susjedstvima, zajednicama, komunama – je demokracija ljudi koji preobražavaju sami sebe u revolucionarne subjekte.

Radnička organizacija društvene proizvodnje nužna je za razvoj sposobnosti proizvođača i izgradnju novih odnosa – odnosa suradnje i solidarnosti. Ako radnici ne donose odluke na svojim radnim mjestima i u svojim zajednicama i ne razvijaju svoje sposobnosti, budimo uvjereni *da netko drugi hoće*. Ukratko, protagonistička demokracija na svim našim radnim mjestima nužan je uvjet potpunog razvoja proizvođača.

No kao sam već sugerirao, postoje i drugi elementi u toj socijalističkoj kombinaciji. Društvo koje želimo izgraditi je društvo koje shvaća da je “slobodan razvoj svakog čovjeka uvjet za slobodan razvoj svih.” Ipak, kako možemo osigurati da se naša zajednička, društvena produktivnost usmjeri na slobodan razvoj svih umjesto na ostvarivanje privatnih ciljeva kapitalista, određenih skupina, ili državnih birokrata? Društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju je ta druga strana. Dakako, od presudnog je značaja razumjeti da društveno vlasništvo nije isto što i državno vlasništvo. Društveno vlasništvo podrazumijeva dubinsku demokraciju – onu u kojoj ljudi funkcioniraju kao subjekti, i kao proizvođači i

kao članovi društva, pri određivanju načina upotrebe proizvoda društvenog rada.

Jesu li zajedničko vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i suradnja u proizvodnom procesu zaista dostatni da “osiguraju cjeloviti ljudski razvoj”? Kakva se vrsta ljudi proizvodi kada se nalazimo u odnosima razmjene i pokušavamo izvući najbolje za sebe? To nas dovodi do treće strane trokuta: ispunjavanje potreba i svrha zajednice. Ovdje je fokus na tome da je važno da naše proizvodne djelatnosti temeljimo na priznavanju naše zajedničke ljudskosti i naših potreba kao članova ljudske obitelji. Premisa je razvoj solidarnog društva – društva u kojemu nadilazimo sebične interese i u kojemu kroz vlastito djelovanje istovremeno gradimo solidarnost među ljudima i proizvodimo sami sebe na drugačiji način.

Koncept ljudskog razvoja objedinjuje ovu viziju socijalizma za dvadesetprvo stoljeće – puni razvoj ljudskih potencijala, što je koncept koji se može činiti zdravorazumskim kada ljudi razmišljaju o tome što žele svojoj djeci. Moramo naći načine da izrazimo tu viziju riječima. U tu svrhu u *The Socialist Alternative* predlažem jednostavan skup tvrdnji, “Povelju za ljudski razvoj” koju je moguće prepoznati kao popis samorazumljivih preduvjeta ljudskog razvoja:

1. Svatko ima pravo učešća u društvenoj baštini ljudskih bića – jednako pravo sudjelovanja u upotrebi i uživanja u dobrobitima proizvoda društvenog uma i društvene ruke – kako bio u mogućnosti razviti svoj puni potencijal.
2. Svatko ima pravo na priliku da u potpunosti razvije svoj potencijal i sposobnosti kroz demokraciju, sudjelovanje i protagonizam na radnom mjestu i u društvu – što je proces koji za preduvjet ima zdravlje i obrazovanje subjekata djelovanja koji im dopuštaju da takvu priliku u potpunosti iskoriste.
3. Svatko ima pravo živjeti u društvu u kojemu je moguće skrbiti o ljudskim bićima i prirodi – društvu u kojemu možemo razviti naš puni potencijal u zajednicama koje se temelje na suradnji i solidarnosti.³⁹

Cilj je takve povelje pokušati ponovno definirati poimanje pravednosti: naglasiti da je nepravedno da neki monopoliziraju društvenu baštinu svih ljudi, da je nepravedno da neki ljudi mogu djelovanjem razvijati svoje sposobnosti, dok se druge osakaćuje i izobličava, i da je nepravedno tjerati nas u strukture unutar kojih druge promatramo kao konkurenciju i neprijatelje.

Mogućnosti – ograničenja – mogućnosti: repozicioniranje mogućnosti temeljeno na shvaćanju i nadilaženju ograničenja. Ako možemo mijenjati

38) Lebowitz, *The Socialist Alternative*, str. 50–55, 154–159.

39) Lebowitz, *The Socialist Alternative*, str. 131.

poimanje pravednosti i time graditi novu moralnu ekonomiju temeljenu na političkoj ekonomiji radničke klase, onda se umjesto za “ne”, s pogledom usmjerenim u bolju prošlost, možemo boriti za “da” koje se temelji na viziji socijalizma za dvadesetprvo stoljeće. Ponovno, moramo pokušati artikulirati ono što je implicitno u postojećim poimanjima i borbama i razviti osviještenu viziju novog društva.

Prenijeti tu viziju drugima, dakako, nije lako. Borba ideja nikad nije laka, a ponajmanje u kriznim vremenima, kada smo skloni okrenuti se staroj moralnoj ekonomiji i tražiti žrtvene jarce kako bi objasnili što je pošlo po zlu. Štoviše, ne nedostaje alternativnih vizija, ukorijenjenih u postojećim kulturama i religijama, koje potiču fokusiranje na žrtvene jarce. Međutim, komunicirati viziju socijalizma za dvadesetprvo stoljeće i boriti se da se ona i ostvari od presudnog je značaja. Izbor pred kojim se nalazimo poznat je: socijalizam ili barbarstvo.

S njemačkog prevela: Đurđica Dragojević

* Ovaj je rad izvorno napisan kao pozdravno predavanje za “Fourth Annual Conference in Critical Social Research: Faultlines of Revolution!” (“Četvrta godišnja konferencija za kritička društvena istraživanja: Rasjedi revolucije!” u Ottawi, 4. svibnja 2012. godine. Revidiran je na temelju komentara čitaoca časopisa *Studies in Political Economy*, a zatim i predavanja naslovljenog “Spectres and Struggles” za Centar za radničke studije u Zagrebu, 3. svibnja 2013. godine.

**Tekst je preuzet iz knjige Michael A. Lebowitz, *The Socialist Imperative: From Gotha to Now*, New York: Monthly Review Press, 2015.

Cristoph Henning
***Philosophy after Marx: 100 Years of Misreadings and
The Normative Turn in Political Philosophy***

Leiden: Brill, 2014.

Intelektualno vrlo poticajna studija Cristopa Henninga, *Philosophy after Marx*, zapravo je šest stotina stranica duga optužnica u slučaju protiv bezbrojnih pogrešnih čitanja i krivih prisvajanja Marxove teorije. Podsjećajući na *Razaranje uma* Georga Lukacsa, Henningova knjiga skicira kritiku povijesne struje post-marksovske filozofije i njenih potomaka, koja se razvila kao reakcija protiv Marxa. To ne znači da su autori koji su se smatrali nasljednicima Marxa ostali pošteđeni Henningove kritike. Rijetko je koji autor aktivan u domenama ekonomije, sociologije, filozofije i teologije, a koji je te sreće da je postao visoko cijenjen u njemačkom govornom području u posljednjih stotinu godina, izbjegao Henningovu presudu. Strategija *Philosophy after Marx* ne zasniva se na tome da se još jednom “predstavi novi Marx kao onaj ‘pravi’ kojemu se trebamo ‘vratiti’”, već na “uništenju” stoljeća dugog rituala krivih korištenja ili pre naglih denuncijacija njegove teorije. Suprotstavljajući se projektu “rekonstrukcije Marxove teorije” inicirane u Zapadnoj Njemačkoj 1960-ih godina prošlog stoljeća pod nazivom “Novo čitanje Marxa” (*Neue Marx-Lektüre*), Henning poduzima “destrukciju razvoja tradicije”.

Philosophy after Marx započinje analizom sudbine Marxove teorije krajem 19. i početkom 20. stoljeća. “Genealogija pogrešnog razumijevanja” započinje s “empirijskom zabludom” Erfurtskog programa njemačkih socijaldemokrata iz 1892. godine koji je interpretirao Marxovu teoriju kao empirijsku deskripciju devetnaestostoljetnog kapitalizma, a ne kao “teorijski model koji nastoji shvatiti i objasniti neke od ključnih društvenih fenomena” kapitalističkog društva. Dvije jednako pogrešne strategije pojavile su se početkom 20. stoljeća, nakon promjena empirijske realnosti. S jedne strane, revizionizam koji je uveo Bernstein prilagodio se promijenjenoj realnost transponiravši marksističku teoriju u polje etike. S druge strane, ortodoksni marksizam, na čelu s Kautskyjem, izvršio je “naturalističku redukciju”, reinterpretirajući ekonomske zakone u maniri “kvazi-prirodnog determinizma”. Jedan od Henningovih najintragantnijih

argumenata sastoji se u tome da je grubi dualizam između tehnike i etike koji je podijelio SPD, strukturirao teorijski teren unutar i uzduž divergentnih političkih diskursa i akademskih disciplina u 20. stoljeću. Primjetan je i unutar marksizma-lenjinizma gdje je mehanicistička teorija krize bila komplementirana političkim voluntarizmom koji su zagovarali Lenjin, Staljin i Trocki. Ponovno je uveden i u građansku ekonomiku unutar koje su koegzistirali apstraktni tehnički modeli neoklasične teorije i moralistički povijesni narativni inspirirani njemačkom Historijskom školom: kao i u građansku sociologiju, gdje su “sterilne analize zatvorenih sistema” bile popraćene “teoretizacijom moralnih epifenomena”. Slična je dihotomija strukturirala i dvadesetostoljetnu filozofiju: neokantovstvo i analitička filozofija, ograničeni na formalna razmatranja, koegzistirali su s vitalizmom, hermeneutikom, egzistencijalizmom i drugim “ne-analitičkim” filozofskim strujama koje su konstantno proklizavale u teologiju i nastojale zauzeti “snažne vrijednosne sudove”. Henning u svojoj studiji nastoji podrobno ispitati kako su prevladavajuće strategije nošenja s Marxom u ovim poljima – poput krivih interpretacija u slučaju marksizma-lenjinizma ili izbjegavanja u slučaju građanske ekonomike – rezultirale “gubitkom objekta istraživanja, ‘građanskog društva’, kao i ključnih karakterizacija tog objekta kao kapitalističkog”.

Prema Henningu, gubitak teorijskog objekta (građanskog društva) i posljedično razdvajanje teorije na tehnologiju i etiku, ohrabrilo je brojne filozofske projekte čija je primarna misija bila unifikacija ili sintetizacija svijeta koji se činio rastrganim. Ključna referenca za ove projekte bio je Hegel. Henning istražuje navodno koruptivni utjecaj Hegela na Frankfurtsku školu i Novo čitanje Marxa, socijalne filozofije Euckena, Lukacsa, Heideggera i Luhmanna, ali i na Habermasa, komunitarizam, neo-pragmatizam, pa čak i na poslovnu etiku. Njegova ključna zamjerka Hegelovoj metoda je zapravo ona ranog Marxa: “Ova metoda se sastoji u zamjeni *izravnog* angažmana s objektom, i dalje naširoko sumnjičenog za pozitivizam, sa zaokruživanjem fenomena sredstvima sinteze različitih postojećih teorija koje tretiraju fenomen manje ili više izravno.” Henning tvrdi da su gore spomenuti autori ili škole mišljenja, koji su blisko ili nonšalantno slijedili Hegelovu metodu, završili nekritički prisvajajući dane teorije iz različitih disciplina koje su onda silom ujedinjavali putem “sintetičke sekundarne analize”. Rezultati su se mogli vidjeti u transpoziciji teorije u domenu filozofije i kolapsu distinkcije između “teorije i stvarnosti”. Fredric Jameson je već istaknuo da postoji određena rigidnost u Henningovim ponavljanjima i prenaglim odbacivanjima Hegela i njegova nasljeđa, i s pravom je naglasio hegelijanizam Marxove kritike Hegela na koju se Henning poziva. Marxova kritika apstraktnog formalizma koji shematizira dani materijal kako bi ga silom

pretvorio u zahtijevani “logički” oblik i njegovo tvrdoglavo inzistiranje na tome da teorija mora prisvojiti neobičnu logiku u skladu s neobičnim značajkama objekta analize – “*die eigentümliche Logik des eigentümliche Gegenstandes*”, kao što kaže u Prilogu kritici Hegelove filozofije prava – hegelijanska je gesta *par excellence*. Upravo je Hegel u *Fenomenologiji duha* postavio znanstveni standard koji zahtijeva “predaju životu objekta” i kontrastira ga formalizmu “koji zamišlja da je shvatio nešto ljepljenjem shematske determinacije na objekt”. Iako je Henning u pravu s kritikom kvazi-hegelijanske “sintetičke sekundarne analize”, može se reći da on sam često reproducira obrazac koji tako strogo kritizira. *Philosophy after Marx* je puna nasilnih sinteza nepomirljivih teorijskih strujanja: na primjer, Novo čitanje Marxa je izjednačeno s kejnzijanzmom, dok je Adorno strpan pod rubriku teologije. Kao da je Backhaus morao postati kejnzijanac, a Adorno teolog, kako bi Henningova sveobuhvatna genealoška shema mogla ostati koherentna. Ponovno razmatranje odnosa Hegela i Marxa, koje ih ne bi tretiralo kao nepomirljive protivnike, moglo je obogatiti Henningovo djelo. Na kraju krajeva, primarni teorijski objekt čiji je gubitak ocrtan u *Philosophy after Marx* je kapitalističko društvo u *totalitetu* – objekt koji se Marx borio konstruirati pod odlučnim utjecajem Hegela.

Drugo ograničenje Henningova projekta da se primijetiti u nelagodnom pokušaju čišćenja marksizma od filozofije i afirmacije njegova statusa kao pozitivne znanstvene teorije. On predlaže preciznu podjelu rada između filozofije i znanosti: prva se mora ograničiti na kantovsku transcendentalnu epistemologiju, dok se potonja mora držati “konvencionalnog znanstvenog predstavljanja”. Evocirajući Wittgensteinovu maksimu “Natrag na grubo tlo!” i Marxov apel za “napuštanjem filozofije” iz *Njemačke ideologije*, Henning zagovara marksističku teoriju zasnovanu na “terapeutskom realizmu”. Namjera ove strategije je preveniranje regresije teorije u “filozofsko-spekulativnu” dijalektiku i njeno reorijentiranje prema “*common senseu*” i svakodnevnom iskustvu koje, prema Henningu, posjeduje “vrlo jasno znanje o tome što je stvarno”. Ipak, Henningov anti-filozofski stav, koji rezultira neprestanima proklizavanjima u empiricizam, loš je vodič za suvremene pokušaje revitalizacije Marxove teorije u svojoj njenoj kompleksnosti. Naime, pred-reflektirano svakodnevno iskustvo, na koje Henning aludira, je upravo ono što Marx u *Kapitalu* izlaže bespoštednoj kritici. Nakon Marxova elaboriranog prikaza kako su svakodnevna praksa i svijest u kapitalizmu strukturno potčinjeni fetišizmu, inverzijama i mistifikacijama, teško da svakodnevno iskustvo može služiti kao odlučni kriterij za raspoznavanje istine u kapitalističkom društvu. Kao što tvrdi Michael Heinrich, upravo uvid u krajnju netransparentnost društvenih odnosa u kapitalističkom društvu nalaže zreloom

Marxu da raskrsti s nesofisticiranim empiricizmom *Njemačke ideologije*, kojega se Henning nastoji držati. Štoviše, Henningovo svrstavanje Marxove teorije u kamp pozitivnih (društvenih) znanosti, teško pridonosi Marxovom cilju da razvije *kritiku* političke ekonomije umjesto da elaborira još jednu njenu verziju. Henningovo neuvjerljivo pobijanje Novog čitanja Marxa – koje je ponudilo rigorozne prikaze Marxove teorije fetišizma i kritičkog statusa njegove teorije kao cjeline, kao i njegovih metodoloških razmatranja – zapravo je simptom nesretnih ograničenja ovog projekta.

Philosophy after Marx je knjiga vrijedna čitanja. Ipak, prema Henningu se može biti iskren jedino ako ga se čita barem onoliko kritički koliko je on čitao svoje protivnike.

Sašo Furlan

Stavros Tombazos
Time in Marx: The Categories of Time
in Marx's Capital

Chicago: Haymarket, 2015.

Prije izdanja engleskog prijevoda 2014. godine, studija Stavrosa Tombazosa *Time in Marx: The Categories of Time in Marx's Capital* izvorno je objavljena 1994. na francuskom. Iako se glavni pojmovi u ovom djelu ne mogu reducirati na kontekst inicijalnog izdanja, kratka kontekstualizacija nam može pojasniti barem neke od ključnih motiva. Akademskom ljevicom u Francuskoj devedesetih godina dominiralo je nekoliko škola mišljenja koje se ugrubo može svesti pod oznaku – poststrukturalizam. S iznimkom Derridaove kratkotrajne i rezervirane obnove Marxa – 1993. godine je objavio *Sablasi Marxa* – poststrukturalisti su tretirala Marxa kao mrtvog psa. Nakon Lefebvreove smrti 1991. godine postojale su samo dvije primjetne struje van poststrukturalističkog miljea koje se flertovale s Marxom: francuska Regulacijska škola i ono što je ostalo od Althusserova strukturalizma. No altiserijansko nasljeđe je bilo na zalasku, a angažman oko Marxa među istaknutijim pripadnicima Regulacijske škole postajao je sve rjeđi. Tako je na kraju Grk morao ponuditi Francuzima prvo dubinsko suočavanje s Marxovim *Kapitalom* nakon 1965. godine, kada je izašla poznata studija *Kako čitati Kapital*. Nasuprot krugu oko Althussera, koji je nastojao revitalizirati Marxa odstranjujući Hegelovo nasljeđe iz njegove teorije, Tombazos je ponudio svježi portret Marxa kao ultimativnog hegelijanca. Treba imati na umu da je *Time in Marx* predstavljao smjeli pokušaj rekuperacije intelektualnih figura Hegela i Marxa u okruženju koje je prema njima bilo izrazito neprijateljski nastrojeno.

S jedne strane, *Time in Marx* predstavlja jedan među mnogim “uvodima” u Marxov *Kapital*. S druge, način na koji uvodi ogromni materijal iz Marxova magnum opusa je jedinstven: osnovni pojmovi iz tri toma *Kapitala* su u prvom redu shvaćeni kroz različite koncepcije vremena. Prema Tombazosu, primarni objekt *Kapitala*, tj. sam kapital, jest “specifična organizacija vremena podložna vlastitim imanentnim kriterijima”. Kapital je “živi organizam obdaren tijelom (upotrebna vrijednost), dušom (razmjenska vrijednost), vlastitom voljom i logikom (profit i proširena reprodukcija) (...)”. Hegelov pojam živog organizma

na koji se i Marx često referirao, dozvoljava Tombazosu da razumije kapital kao “realni društveni subjekt” s imanentnom teleologijom, koji u sebi nosi “principe vlastite obnove i rasta”. Kapital nije ni stvar ni statični društveni odnos, već društveni odnos s vlastitim životom. Međutim, tamna strana ovog “oživljenog društvenog odnosa” je “de-vitalizacija ekonomskog čovjeka, koji je reduciran na stanje dominiranog subjekta, ako ne i na status sredstva ili rekvizita”. Da bi kapital postao živi organizam, cijena se mora platiti: radnik je degradiran na status unutarnjeg organa samo-upravljajućeg organizma koji mu se doima stranim. Vjerujem da je Tombazos na pravom putu kada tretira kapital kao živi organizam. Ovaj pojam, koji se ne da reducirati na biološki život, može nam pomoći da izbjegnemo zlosretni baza/nadgradnja model u pokušaju razumijevanja kapitalizma. Štoviše, njime se bolje razumije jedinstven karakter kapitala nego što je to slučaj s pojmom poput “strukture” koji je, na primjer, koristio rani Althusser. Pojam strukture obično obuhvaća samo objektivne uvjete reprodukcije kapitala, ali ne i samu dinamiku reprodukcije. No pojam živog organizma ne može nam samo pomoći u razumijevanje društvene objektivnosti, već i društvene subjektivnosti kapitala.

Sumirajmo ukratko Tombazosov prikaz temporalne racionalnosti tog neobičnog živog organizma. S obzirom na to da je kapital dinamički proces, vrijeme mu je jedno od definirajućih karakteristika, a kako je riječ o kompleksnom procesu, njegova temporalnost je također kompleksne prirode. Prema Tombazosu, vrijeme kapitala se sastoji od tri različite, ali komplementarne temporalnosti. Proces proizvodnje, analiziran u prvo tomu Marxova *Kapitala*, diktira “vrijeme proizvodnje”: “linearna, apstraktna i homogena temporalnost, vrijeme koje bi trebalo biti izračunljivo i mjerljivo”. Ovo je temporalnost društveno potrebnog radnog vremena koje kvantitativno određuje vrijednost robe. Proces cirkulacije, objekt drugog toma *Kapitala*, odvija se u promijenjenoj “cikličnoj temporalnosti”: “vrijeme cirkulacije” ne manifestira se u ravnoj liniji progresa od prošlosti prema budućnosti već u serijama repetitivnih cirkularnih obrazaca. Ova temporalnost bilježi cirkulaciju vrijednosti koja se, nakon što je proizvedena i oplodena u obliku novca, vraća na svoju inicijalnu poziciju kako bi opet bila oplodena. Proces kapitalističke proizvodnje kao cjelina, analiziran u trećem tomu *Kapitala*, uvodi dodatnu temporalnu racionalnost “organskog vremena”: “točke u kojoj se vrijeme proizvodnje i vrijeme cirkulacije ujedinjuju bez da postanu identični, proizvodeći na taj način konkretne, stabilne i pojavne oblike kapitala: troškove i cijenu proizvodnje, nadnice i profit, kamate i profit poduzeća, i tako dalje.”

Ključni aspekt Tombazosova čitanja Marxova *Kapitala* jest njegova interpretacija kapitala kao “društvenog silogizma”. On tvrdi da se kapital

organizira prema racionalnosti trostrukog silogizma kao što je opisan u Hegelovoj *Znanosti logike*. Naime, kapital kao društveni silogizam odgovara kategoriji “ideje” koja prema Hegelu konstituira jedinstvo subjektivnosti i objektivnosti ili jedinstvo stvarnosti i pojma – to je jedinstvo Marx zahvatio svojim prikazom kapitala kao “apstrakcije *in actu*”. Tombazos je uložio puno truda u konstrukciju kompleksne sheme u kojoj tri različite konfiguracije triju momenata (novac, roba, proizvodni kapital) unutar trostrukog kružnog puta kapitala korespondiraju s tri različite konfiguracije triju momenata (univerzalno, partikularno, individualno) unutar trostrukog silogizma. Iako je Tombazosovo paralelno čitanje kruženja kapitala iz drugog toma *Kapitala* i silogizama iz *Znanosti logike* ponekad lucidno, često se spušta na razinu liste analogija i sličnosti između pojedinih pasusa kod Marxa i Hegela. U tim slučajevima, paralelno čitanje dvojice autora stvarno ne doprinosi boljem razumijevanju ni jednog ni drugog. U nekim trenucima, čitatelju se može učiniti da čita neki standardni uvod u *Kapital*, na primjer onaj Ernesta Mandela, s dodatkom nekoliko pasusa iz Hegelove *Logike*.

Drugi centralni aspekt Tomabozosove knjige je naglasak na raznim “metafizičkim domišljanjima” i “teološkim mušicama” koje se pojavljuju u Marxovom *Kapitalu*. Suprotno brojnim tumačima *Kapitala*, Tombazos ne pada u zamku izjednačavanja pojavnih oblika fetišizma, reifikacije, alijenacije i mistifikacije s običnim iluzornim pojavnostima koje na neki način pogrešno reprezentiraju bit kapitala. “Pojavni oblici”, prema Tombazosu, “nisu iluzorni, već sasvim suprotno, oni su oblici u kojima je bit manifestirana u svojoj cjelokupnoj kompleksnosti”. Oni “nisu pojmovi koji su naknadno dodani ‘realnosti’ društvenih odnosa, oni su dio tih odnosa.” Tombazos nam pruža sredstva za nadilaženje rigidnih opozicija između bitka i svijesti ili biti i pojavnosti, koje tvrdoglavo perzistiraju unutar ortodoksnog marksizma, i time nudi dobar vodič za razumijevanje marksijanskih pojmova poput fetišizma i alijenacije, ali i nekih općenitijih marksističkih pojmova poput ideologije. Sve u svemu, *Time in Marx* je zanimljiva lektira i koristan alat za sve koji se bore s razumijevanjem *Kapitala* u cjelini, kao i za one koji su zainteresirani za odnos između Marxa i Hegela.

Sašo Furlan

Andrew Kliman
***The Failure of Capitalist Production:
Underlying Causes of the Great Recession***

London: Pluto Press, 2012.

Godine nakon izbijanja financijske krize 2007/08. i posljedične recesije rezultirale su poplavom marksističkih i ne-marksističkih pokušaja objašnjenja ove snažne ekonomske bolesti. Većina njih se fokusirala na neposredni uzrok recesije, financijsku krizu i nekretninski cjenovni mjehur 2000-ih u Sjedinjenim državama, i tvrdili da se u temelju krize i ekonomskog kraha nalaze tzv. financijalizacija (trend ulaganja većeg dijela profita kompanija u ne-proizvodne financijske instrumente) i smanjivanje udjela radničkih dohodaka. Knjiga Andrewa Klimana fundamentalno preispituje te teze i upućuje na drukčiju teoriju *temeljnih uzroka*, iako u potpunosti prihvaća da su rast duga i financijska krizi bili glavni *neposredni uzroci* recesije.

Ukratko, Klimanova centralna teza jest da nam Marxov zloglasni zakon tendencije pada profitne stope pruža neophodan alat za razumijevanje ekonomskih ciklusa rasta i pada, a pogotovo recentne recesije. Dvije propozicije su ključne u tom smislu. Prvo, profitna stopa (“profit kao postotak uložene količine novca”) je glavni makro faktor novih poslovnih investicija, što ga čini i glavnim generatorom ekonomskog outputa i svih oblika dohodaka. Drugo, zbog razloga inherentnih kapitalizmu, profitna stopa posjeduje perzistentnu tendenciju pada, uzrokovanu kapitalističkim mehanizmom tržišne konkurencije među poduzećima. Tako, dok je profitna stopa visoka, visoka je i stopa akumulacije (“postotak novih investicije u proizvodne kapacitete kao dio ukupne postojeće količine kapitala”) i ekonomija funkcionira dobro. Ali kada profitna stopa značajno padne, kao što se dogodilo u SAD-u krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina nakon nekoliko desetljeća ekonomskog *booma*, opada i stopa akumulacije, kao i ekonomskog rasta – barem ako isključimo različite oblike artifičijelnog poticanja investicija putem financijske špekulacije, poreznih rasterećenja itd., koje su se javile u desetljećima koja su uslijedila. Najimpresivnija značajka Klimanove knjige jest u tome kako vješto i detaljno demonstrira validnost ovih propozicija – kako teorijski tako i empirijski.

U ovoj recenziji želim sumirati Klimanove konkretnija objašnjenja temeljnih uzroka recesije i naglasiti najvažnije (i najkontroverznije) dijelove, pogotovo njegov obračun s “tezom o financijalizaciji” i tezom o “nedostatnoj potražnji”. Završit ću s nekoliko kritičkih opaski o zadnjem poglavlju knjige u kojemu Kliman iznosi političke uvide s obzirom na izgradnju alternative kapitalizmu.

Kliman pruža obilne empirijske dokaze, koristeći mnogobrojne metode mjerenja profitne stope, tvrđnji da je američka profitna stopa prilično pala neposredno prije ekonomskom sloma početkom sedamdesetih i da se od onda nije značajno oporavila. Stoga ne treba čuditi da su Sjedinjene države nakon sedamdesetih i početka osamdesetih ušle u period “relativne stagnacije”. Stopa akumulacije je jednostavno pratila (vrlo nisku) profitnu stopu. Kliman pokazuje da je u navedenom periodu vlada nastojala povećati profite nakon oporezivanja smanjivanjem poreznih stopa i posuđivanjem. To je zapravo neko vrijeme i funkcioniralo, no kada su se počele pojavljivati različite dužničke krize i financijski mjehuri neminovna je postala erupcija ozbiljne ekonomske krize koja će razotkriti tromost proizvodne baze. Na kraju je fragilnost “realne” ekonomije s niskom profitabilnošću bila zametak recesije. Fragilnost “realne” ekonomije je, naravno, bila posredovana različitim (financijskim i fiskalno-monetarynim) mehanizmima, ali oni su bili pokrenuti upravo zbog problema s profitabilnošću i svakako su, kako to Kliman formulira, ključni problem samo gurali pod tepih.

Što se tiče teorije, Kliman nam nudi marksističko pojašnjenje empirijske činjenice poslijeratne opadajuće profitabilnosti. Gradualni pad profitne stope u odnosu na desetljeća neposredno nakon Drugog svjetskog rata, kada se nalazila na povijesno nezabilježanim razinama, rezultat je inherentne kapitalističke tendencija uvođenja tehničkih inovacija u proizvodni proces kojima se smanjuje udio radne snage. Tržišna konkurencija prisiljava kompanije na rast produktivnosti rada uvodeći sve naprednije strojeve jer je to ključni način zadržavanja na površini u konkurentnom okružju: omogućuje pojedinim kompanije da srežu troškove proizvodnje, prisvoje veći tržišni udio i poprave profitne stope. Problem je, međutim, u tome da rast produktivnosti rada zapravo ne implicira i stvaranje viška vrijednosti (profita). Ono samo omogućuje produktivnim kompanijama prisvajanje već postojećeg viška vrijednosti u sferi razmjene. Ova privilegija naravno nestaje kada trome kompanije propadnu ili tehnološki sustignu one koje su bile u prednosti, a tada kreće novi ciklus inovacija. Kao što Kliman pojašnjava: “Pretpostavimo da je stopa viška vrijednosti (stopa eksploatacije) konstanta i da fizički *output* i fizički kapital rastu po jednakoj stopi. Ovo su vrlo razumne pretpostavke. Pod ovim uvjetima tehnička inovacija neće proizvesti tendenciju pada profitne stope ako istovremeno ne poluči i snižavanje cijena;

ali ako se to dogodi, onda će se zaista pojaviti i tendencija pada profitne stope.”

S obzirom na to da tehnološka inovacija stvarno pridonosi snižavanju cijena – na to čak i Alan Greenspan ukazuje: “sve veća dostupnost opreme i softvera koji čine radnu snagu izlišnom, zajedno s padanjem cijena i većom brzinom dostave, vjerojatno se nalazi u korijenu pada cjenovne moći kompanija zadnjih godina” (citirano na str. 16) – također i doprinosi padu profitnih stopa.

Što se tiče “teze o financijalizaciji”, Kliman tvrdi da podaci jednostavno ne podržavaju uobičajeni zaključak po kojemu je rast financijskih operacija umanjio proizvodne investicije. Dividende i portfolio investicije su zasigurno rasle, ali ne na račun proizvodnih investicija. Kao što su Kliman i Shannon Williams pokazali detaljnije u jednom nedavnom članku, one su financirane zaduživanjem, a ne putem tekućih profita. Time je izbjegnuta *trade off* između sredstava za dividende i proizvodnih investicija koji često citiraju zagovornici teze o financijalizaciji.

Što se tiče teze o “nedostatnoj potražnji”, Kliman pokazuje logički i empirijski da je neutemeljena. Prvo, intuicija koja se nalazi iza te teze, po kojoj su krize uzrokovane niskim primanjima radnika i posljedično nižom potrošačkom potražnjom, prilično je varljiva s obzirom na tu da potražnju ne čini samo potrošačka, već i *investicijska* potražnja, npr. potražnja za tvornicama, strojevima, itd. Agregatna potražnja može biti stabilna čak i ako potrošačka potražnja opada, s obzirom na to da rast investicijske potražnje može neutralizirati taj pad. Zagovornici teze o nedovoljnoj potražnji bi vjerojatno odgovorili kako je to zaista točno, ali da u jednom trenutku i investicijska potražnja mora početi opadati s obzirom na to da je *u* konačnici određena dinamikom potrošačke potražnje. Kliman u knjizi pokazuje da to jednostavno nije točno. Štoviše, on pokazuje jednostavan numerički i algebarski primjer koji pokazuje da beskonačni rast investicijske potražnje (kao dijela prihoda) ne mora nužno voditi eksplozivnom rastu, kao što tvrde zagovornici teze o nedovoljnoj potražnji. Drugo, Kliman podupire svoju logičku kritiku s dva skupa empirijskih dokaza. On pokazuje da je između 1933. i 2008. investicijska potražnja (prilagođena inflaciji) rasla *pet puta brže* nego potrošačka potražnja (prilagođena inflaciji), što se prema teoriji o nedovoljnoj potražnji ne bi smjelo dogoditi. On također empirijski demonstrira da dohodak američkih radnika kao udjel u *outputu* nije opadao u desetljećima koja se prethodili recesiji, tako da ključni uzrok recesije ne može biti nedostatnost potrošačke potražnje.

Jedini problem koji imam s ovom vrlo vrijednom i impresivnom knjigom, donekle minoran, tiče se samog kraja zaključnog poglavlja. Prvo je tu teorija državnog kapitalizma Raye Dunayevskaye kojoj se Kliman priklanja, a mislim da je treba napustiti. Mnogi su pokušali dokazati, iz različitih kuteva, da su

Sovjetski savez i mnoga druga društva u dvadesetom stoljeću, nominalno socijalistička, zapravo predstavljala oblik kapitalizma. Ali mislim da se prilično jednostavno može pokazati da ni teorija državnog kapitalizma Tonyja Cliffa (koju dogmatično zastupaju Alex Callinicos i neki drugi prilično kompetentni društveni teoretičari) niti teorija Dunayevskaye nisu intelektualno obranjive. Iz toga ne proizlazi nužno da su Sovjetski savez i ostale nominalno socijalističke države bile faktički socijalističke. Zapravo, nije uopće teško braniti tezu da nisu bile ni kapitalističke ni socijalističke, ali ovo nije mjesto za to. Drugo, s obzirom na ekonomsku teoriju koju nudi, Kliman bi trebao imati puno toga za reći protiv socijalističkih političkih prijedloga raznih suvremenih marksista i ljevičara. Upravo je zbog toga prilično razočaravajuće da ne nudi nikakve svježije i uzbudljive ideje za izgradnju puta ka socijalizmu.

Tibor Rutar

Spencer Dimmock
The Origin of Capitalism in England, 1400–1600
Leiden: Brill, 2014.

Marksistička objašnjenja povijesnog nastanka kapitalizma i kompleksnih procesa tranzicije iz prekapitalističkih društava predstavljaju jedan od intelektualno najuzbudljivijih aspekata historijsko-materijalističke sociološke paradigme. Karl Marx je, izvorno, razvio dva opća okvira za razumijevanje ovog fenomena.

Prvi, koji je Marx u velikoj mjeri preuzeo od Adama Smitha, naglašava transhistorijsko strukturno proturječje između progresivnog razvoja proizvodnih snaga i stagnirajućih proizvodnih odnosa, koje, u određenom momentu u bilo kojem načinu proizvodnje, eskalira u sistemskoj krizi. Takva bi kriza trebala, prije ili kasnije, voditi ka prisvajanju novih proizvodnih odnosa koji su kompatibilniji s neprekidnim razvojem proizvodnih snaga, a time i tranziciji u novi način proizvodnje. Za objašnjenje tranzicije u kapitalistički način proizvodnje trebali bi se samo fokusirati na širenje gradova i tržišta koje povratno pojašnjava ekonomske aktivnosti rastuće buržoazije u međuprostorima feudalizma. U toj liniji argumentacije nužan je i naglasak na tzv. “buržoaskim revolucijama” koje su se tobože dogodile 1640. u Engleskoj i 1789. u Francuskoj. U krajnjoj konzekvenci, kapitalizam tu ne bi predstavljao ništa presudno novo, već samo posljednju povijesnu fazu u transhistorijskom maršu proizvodnih snaga, širenju tržišta ili produbljivanju podjele rada. Oduvijek je bio s nama, makar latentno ili u primitivnom obliku, s obzirom na to da su ljudi trgovali i poboljšavali tehnologiji i proizvodne tehnike još od antike, pa i tisućama godina prije. To je okvir zastupljen i na stranicama *Njemačke ideologije* i *Komunističkog manifesta*.

Drugi okvir, donekle već naglašen u *Komunističkom manifestu*, ali puno bogatije prisutan u *Kapitalu* i *Grundrisse*, sadržava drukčiju eksplanatornu liniju. Manje je fokusiran na transhistorijski sukob između proizvodnih odnosa i proizvodnih snaga, a puno više na društvene borbe između različitih povijesnih agenata, npr. feudalnih gospodara i seljaka oko pitanja ekstrakcije viška bogatstva i načina vršenja te ekstrakcije. Preuzimajući ovaj okvir u analizi tranzicije u kapitalistički način proizvodnje, Marx je nužno morao preispitati

Smithov koncept “prvobitne akumulacije”. Nije bio zadovoljan sa Smithovom konstatacijom da je prikupljanje ogromnih količina bogatstva po sebi dovoljan uvjet za tranziciju u kapitalizam, oblik društva fundamentalno drukčiji od svega što mu je prethodilo. Po njemu je ključno pitanje bilo: kako se dogodilo da su se glavni predkapitalistički klasni akteri, feudalni gospodari i seljaci čija reprodukcija nije ovisila o tržištu, transformirali u potpuno različite klasne aktere, kapitalističke veleposjednike/seljake zakupce i razvlaštene najamne radnike, sve ovisne o tržišnim aktivnostima za njihovu reprodukciju? Ne postoji količina trgovanja ili opseg širenja tržišta koji mogu po sebi objasniti ovu čudnu pojavu, barem ako (razumno) ne pretpostavimo da su pretkapitalistički društveni sistemi imali vlastitu logiku i integritet. Da bi razumjeli kako je i zašto došlo do tranzicije, morat ćemo se posvetiti uvjetima i razvoju klasne borbe između tih pretkapitalističkih aktera.

Kroz dvadeseto stoljeću ta su dva okvira usvajana, nadograđivana i prerađivana od raznih marksističkih i ne-marksističkih povjesničara, sociologa i ekonomista, ali je prvi ipak dugo vremena ostao izrazito dominantan. Iako su se pojavljivale kontroverze i debate kako unutar tako i izvan marksističke paradigme, razni su teoretičari dijelili u priličnoj mjeri zajedničku poziciju. Linija od Smitha i ranog Marxa protezala se široko i duboko. Na ovaj ili onaj način, ali uvijek s jednim okom na tranhistorijskim izvorima kapitalizma u trgovini, tehnologiji i podjeli rada, prihvaćali su je marksisti Druge Internacionale, Max Weber, Henry Pirenne, Paul Sweezy, Fernand Braudel, Immanuel Wallerstein, G.A. Cohen, ali i suvremeni ortodoksni marksisti poput Chrisa Harmana i Neila Davidsona.

Drugi okvir, koji je ozbiljnije u obzir uzeo povijesne specifičnosti i klasnu borbu, svojevremeno su bili razvili Maurice Dobb i Rodney Hilton, ali tek su ga danas slavne intervencije Roberta Brennera sedamdesetih, osamdesetih i devedesetih godina prošlog stoljeća snažno obogatile i učinile izrazito stabilnim epistemološkim okvirom. “Brennerova teza”, kako se uobičajeno naziva, predstavlja teorijski i empirijski uvjerljiv argument po kojemu je inicijalni nastanak kapitalizma iz pretkapitalističkog društva bio bitno *ne očekivaniji* nego što se uobičajeno misli. Zapravo se dogodio samo u Engleskoj i bio je proizvod *neintendiranih* posljedica akcija engleske ruralne aristokracije, koja je u drugim polovicama 14. i 15. stoljeća bila suočena s obnovljenim seljački otporom nakon epidemije kuge, abolicijom kmetstva i, posljedično, s krizom vlastitih prihoda. Drugim riječima, feudanci su reagirali na krizu, proizvoda feudalnih društveno-vlasničkih odnosa, tako što su, tražeći samo nove načine za reprodukciju njihove stare klasne pozicije, nenamjerno počeli transformirati društveno-vlasničke odnose u kapitalističke. Nadalje, Brennerovo objašnjenje nastanka kapitalizma

na engleskom selu poprimilo je i snažan komparativan oblik, objašnjavajući i zašto se transformacija prema kapitalizmu počela događati u Engleskoj u 15. stoljeću, ali ne i u Francuskoj i istočnoj Evropi u istom periodu. Otpor seljaka i reakcija feudalaca u ovim drugim regijama doveli su do potpuno drugog rezultata: *fiksiranja* pretkapitalističkih društveno-vlasničkih odnosa. Jednostavno rečeno, drukčija dinamika i ishod klasne borbe vodili su do drastično različitih društvenih rezultata. Iz ovoga, naravno, proizlazi centralno pitanje – naime, zašto je klasna borba izgledala toliko različito u različitim zemljama? Prema Brenneru, razlog leži u tome što su klasne borbe bile uvjetovane različitim konstelacijama društveno-vlasničkih odnosa. U Engleskoj su ti odnosi uslijed Vikinških invazija i Normanskog osvajanja 1066. godine bili puno centraliziraniji nego u ostatku Evrope, gdje je suverenost, nakon fragmentacije Karolinškog carstva u 10. i 11. stoljeću, postala izrazito parcelizirana. Zaključimo, prema Brenneru, klasno zasnovano marksističko objašnjenje nastanka kapitalizma nije samo moguće, nego itekako nužno, ako se želi ostvariti napredak u disciplini historijske sociologije.

Djelo Spencera Dimmocka predstavlja snažnu i kristalno jasnu reartikulaciju Brennerove teze. Kako se meni čini, Dimmock uspijeva izvršiti tri važna zadatka s onu stranu (pažljivog i vrlo detaljnog) ponavljanja onog što je Brenner već napisao.

Prvo, Dimmock pruža bogato empirijsko ažuriranje Brennerove teze, oslanjajući se kako na novodostupne (sekundarne) povijesne izvore, tako i predstavljajući rezultate vlastite impresivne studije okruga Kent, zasnovane na primarnim povijesnim izvorima.

Drugo, reartikulira Brennerovu tezu kroz konstruktivnu teorijsku konfrontaciju s raznim neo-weberijanskim i drugim ne-marksističkim povjesničarsko-sociološkim izazovima Brenneru, koji su se pojavili od devedesetih naovamo, kao i njihovu uvjerljivu kritiku. U tim raspravama vrlo detaljno pokazuje zašto je centralni marksistički koncept kauzalnog i eksplanatornog primata klasne borbe i društveno-vlasničkih odnosa intelektualno obranjiv, ne-redukcionističan, te, posebno, *kako točno* se taj primat definira. Pritom izlaže analitički ćorsokak u koji upadaju pogotovo neo-weberijanski teoretičari zbog metodološke odanosti kauzalnom i eksplanatornom pluralizmu. Također, Dimmock naširoko pojašnjava kako se Brennerovo inzistiranje na klasnoj borbi u svrhu pojašnjenja pojave kapitalizma u Engleskoj ne iscrpljuje samo na često spominjanoj klasnoj borbi između feudalaca i seljaka. Naprotiv, Brennerov je ključni uvid da klasna borba ima i vertikalnu i horizontalnu dimenziju borbe unutar klase, npr. borbe između feudalnih gospodara ili njihove borbe protiv monarha.

Treće, u poglavlju dugom gotovo stotinu stranica, Dimmock se upušta u raspravu sa suvremenim ortodosknim marksistima kao što su Chris Harman i Neil Davidson po pitanjima točne uloge tržišta i engleskih gradova u nastanku kapitalizma; što da se radi s konceptom “buržoaske revolucije”; je li Brennerov fokus na klasnu borbu “voluntaristički” i u kojoj su mjeri, ako uopće, kapitalistički društveno-vlasnički odnosi bili prisutni u kasnosrednjovjekovnoj i ranomodernoj Italiji, Njemačkoj i Francuskoj. Iako se nije mogao upustiti u okršaj s najrecentnijim marksističkim pregledom tranzicije koji odbacuje Brennerovu tezu i prihvaća nekoliko problematičnih Smithovih pretpostavki – tu mislim na knjigu Alexandera Anievasa i Kerema Nişancioğlua *How the West Came to Rule: The Geopolitical Origins of Capitalism* iz 2015. godine – mnogo toga u ovom dijelu Dimmockove knjige pokazuje da neke centralne teze Anievasa i Nişancioğlua nisu toliko uvjerljive koliko se njima samima čine.

Dimmockova knjiga bi se, pogotovo s obzirom na iznimno vješt stil pisanja, trebala čitati naširoko. Jer mnogo toga je u igri u diskusiji o tranziciji iz feudalizma u kapitalizam – i teorijski i politički. No ono što je izvan diskusije jest koliko vitalno i impresivno historijski-materijalističko istraživanje može biti i jest u 21. stoljeću.

Claudio Pavone
A Civil War:
A History of the Italian Resistance
London i New York: Verso, 2013.

Prateći suvremenu stručnu raspravu u akademskom i javnom polju nerijetko se može steći dojam prilično jednodimenzionalnog pristupa povijesti. Iako jednodimenzionalnost ponekad zna biti opravdana zbog pedagoških razloga, u većini slučajeva teško je pronaći metodološko opravdanje. Pogotovo kada se radi o suvremenoj povijesti, odnosno povijesti Drugog svjetskog rata. To je između ostaloga i izvor frustracija jednog dijela profesionalnih povjesničara hrvatskom historiografskom produkcijom općenito, a pogotovo raspravama u javnom prostoru oko spomenute tematike povijesti Drugog svjetskog rata.

Treba istaknuti kako su jednodimenzionalnost i nesposobnost dubljeg i kompleksnijeg zahvaćanja povijesne tematike nešto što je karakteristično za hrvatsku historiografiju od njena nastanka. Gotovo sve do danas ovdašnjim je znanstvenicima bilo gotovo pa nemoguće nadići gabarite Rankeovske historicističke paradigme koja je vrednovala samo političku povijest i to u vrlo uskim okvirima, ponajviše se koncentrirajući na velike povijesne ličnosti i velike povijesne događaje, teme koje su dominirale povijesnim izvorima (s obzirom na karakter njihova nastanka). Takva teorijsko-metodološka zatvorenost samo je mijenjala fokuse istraživanja ovisno o političkim okolnostima, tako da sada ritam diktira državotvorna vrijednosna matrica. Učestalo, plošno i binarno pitanje: “je li Josip Broz Tito heroj ili zločinac?” (ili u nešto “suptilnijim” formama: “je li Tito pozitivna ili negativna povijesna ličnost?”) koje se iz salonskih rasprava sada preselilo u medijske, eklatantan je primjer nedostatka teorijske i metodološke dubine naših stručnjaka i opinion makera.

Teško da se igdje na svijetu objašnjenje jednog kompleksnog povijesnog fenomena kao što je to Drugi svjetski rat može svesti na elemente biografije jedne povijesne osobe. Upravo Claudio Pavone u svojoj knjizi *A Civil War: A History of the Italian Resistance* na kontraprimjeru pokazuje svo siromaštvo takvog pristupa. Pavone preuzima potpuno obrnuti pristup i odvažuje se na monumentalni poduhvat komparativnog istraživanja nepreglednog mora

primarnih i sekundarnih povijesnih izvora, a iz kojih iščitava elemente biografija *malih* i *velikih* aktera sa svih zaraćenih strana ne bi li na taj način pokušao sklopiti složeni mozaik povijesnog fenomena koji on naziva *građanskim ratom u Italiji*. Štoviše, u svojem predgovoru Pavone upravo zagovara *povijest odozdo* kao pristup kada ističe da su u njegovom djelu “visoki (politički) izvori (koji su bili najzastupljeniji i najproučavaniji) ustupili mjesto pred nižim (narodnim) izvorima.”

Pavone predlaže da se umjesto novih historijskih rekonstrukcija vodećih organizacija talijanskog otpora koncentriramo na to kakve su reakcije i implementacijske izazove proizvodile direktive i politike tih istih organizacija među ljudima koji su njima bili obuhvaćeni, unutar ili izvan tih organizacija. Takav prilično obuhvatan pristup za Pavonea je nužan budući da je tijekom istraživanja talijanskog pokreta otpora primijetio “nemogućnost odvajanja političkog, društvenog od institucionalnih ideja i programa”. Inzistirajući na što širem zahvatu, Pavone je odlučio fokus s programa prebaciti na same protagoniste, “njihova moralna uvjerenja, kulturne strukture, njihove osjećaje, ali i njihove sumnje i strasti koje su znale doći do izražaja u kratkim i intenzivnim sljedovima događaja.” (str. 1) Drugim riječima, Pavone pokušava usmjeriti pažnju na jedno od mjesta gdje se stvarala povijest, a koje je često bilo izvan fokusa, a to su obični ljudi koji su se u nikad većem broju našli zahvaćeni ratnim okolnostima. Pokušava pratiti institucije, njihove politike, općeniti kontekst njihova funkcioniranja, ali i sve probleme i izazove koje je donosila provedba tih politika u složenom i dinamičnom kontekstu građanskog rata u Italiji te naposljetku ustanoviti kako su te politike i njihove povijesne implementacije mijenjale kontekst, odnosno društveni okoliš unutar kojega su primjenjivane.

Način na koji tretira taj složeni i dinamični povijesni kontekst u kojemu promatrani protagonisti djeluju jedan je od najvećih indikatora visoke kvalitete njegove historiografije i analize. Iako je nužnost kontekstualiziranja gotovo prva stvar koja se nauči na uvodnom satu historiografske metodologije (u velikom broju slučajeva i jedina), kontekst nam previše puta izostaje iz analize. To je često primjetno u suvremenoj historiografiji kada se povjesničari i istraživači ne postavljaju dovoljno kritično spram konceptata koje koriste. Koncepti države ili nacije su neki od najčešće korištenih konceptata preko kojih se prelazi uzimajući ih zdravo za gotovo kao da su oni otporni na povijesno vrijeme. U raspravama se ni ne spominju, a kada se i spominju, koriste se anakrono na način da se koncepti suvremene države ili suvremene nacije podrazumijevaju kao jednako relevantan društveni faktor u bilo kojem periodu dvadesetog stoljeća. Pavone shvaća kako su svi koncepti kojima danas baratamo imali drugačiji tip društvene

funkcije u različitim povijesnim periodima. Stoga državu kao povijesni fenomen koji se sastoji od cijelog niza institucija pokušava shvatiti u svim njenim karakteristikama specifičnim za period Drugog svjetskog rata u Italiji. Pavone uočava (ne)spособnosti reprodukcije koje su karakterizirale fašističku državu u Italiji u pojedinim periodima ratnog sukoba te mu ona kao relevantni društveni faktor, koji u velikoj mjeri uvjetuje društveni okoliš unutar kojega pojedinci ili političke grupe djeluju, predstavlja jedno od ključnih istraživačkih polja u traženju objašnjenja zašto i kako dolazi do pokreta otpora na području Italije u drugoj polovici 1943. godine. Raspad države i njenih institucija, od političkog do civilnog društva, koji je uslijedio kapitulacijom Kraljevine Italije i njenim prelaskom na stranu saveznika 8. rujna 1943. ističe kao ključni dio konteksta kako bi se shvatio nastanak novih političkih praksi i mogućnosti (pokret otpora) nakon kratkotrajnog vakuuma. Dodatna kvaliteta Pavoneova pristupa je u tome što tu dinamiku potvrđuje na velikom broju iskustava šireg broja ljudi koji su sačuvani u obliku primarnih ili sekundarnih izvora. Otvara li nam ovakav kritičan pristup prema državi, kao prije svega historijskom fenomenu sa svim svojim mogućnostima i ograničenjima, neke nove interpretativne putanje po pitanju povijesti Narodnooslobodilačke borbe na području Jugoslavije? Različite razine (ne)spособnosti reprodukcije Nezavisne države Hrvatske na različitim područjima pod formalnima suverenitetom bi nam mogle biti bitan faktor u pokušaju objašnjenja različite regionalne dinamike razvoja Narodnooslobodilačkog pokreta.

Nepregledno more doživljaja i iskustava pojedinaca unutar neizmjereno surove i dinamične povijesne epizode kakva je bio Drugi svjetski rat otvara prozor za sve razine njegove kompleksnosti, ali i kontradiktornosti. Možda najveća novina u pristupu građanskom ratu u Italiji, a i pokretima otpora u Drugom svjetskom ratu općenito, Pavoneovo je inzistiranje na zapravo tri rata koja se događaju u isto vrijeme u tom sukobu, a koja su stalno u nekom tipu interakcije. Prema Pavoneu, “reći da je pokret otpora isto tako i građanski rat ne znači da moramo onda tražiti samo protagoniste koji su ga doživjeli u tim uvjetima. Upravo suprotno, to znači da treba shvatiti kako su sva tri aspekta borbe – patriotski, građanski, klasni – analitički različita, često bila prisutna kod istih pojedinaca ili grupa.” (str. 269)

To priznanje duboke složenosti sukoba koji je po intenzitetu i razmjerima bez presedana u svjetskoj povijesti objašnjava motivacije onih koji su u njemu direktno i aktivno sudjelovali na ovaj ili onaj način te su na svakodnevnoj razini donosili odluke. U ratni sukob se ulazilo s različitim motivacijama, koje su kod pojedinaca i grupa, kako Pavone često ističe, bile prisutne istovremeno. Otpor je bio motiviran političkim ciljem oslobođenja vlastite zemlje i nacije od

stranog okupatora i njegovih pristalica; otpor je uključivao i motivaciju borbe protiv političkog terora fašista i njihove vizije budućnosti; ali otpor je uključivao i autentičnu motivaciju velikog dijela stanovništva za klasnom i ekonomskom emancipacijom, uključujući i rodnu emancipaciju. Cijelu tu plejadu različitih motivacija, koje su nebrojeno puta dolazile u međusobni konflikt unutar pokreta otpora prilikom političkog djelovanja, Pavone detektira među pristalicama pokreta otpora na svim njegovim razinama. Takvo uvažavanje kompleksnosti raskrinkava i sve ovdašnje pokušaje da se NOB reducira na puku razinu građanskog rata sa pratećim (bezumnim) nasiljem ili da se NOB reducira samo na patriotski rat, ne bi li se smjestio u državotvorni kanon, odnosno jednodimenzionalni fikcionalni kontinuitet povijesti nacije.

Nedostatak osjećaja za kontekst i nesposobnost komparacije česte su odlike rasprave o nasilju u Drugom svjetskom ratu, koje je zbog svojih razmjera bilo i ostalo bez presedana u svjetskoj povijesti. Dok su u javnosti rasprave o nasilju i njegovim žrtvama više-manje svedene na licitiranje brojkama, zanemaruje se sveobuhvatni komparativni pristup samih izvršitelja nasilja. Komparacijom ideološke pozadine, organizacijske infrastrukture te same izvedbe i funkcije nasilja, Pavone jasno ističe suštinske razlike između zaraćenih snaga. Crpeći informacije iz cijelog niza izvora, i od fašističke i od strane otpora, pokazuje kako je za dubinsko shvaćanje i objašnjenje sukoba kao što je Drugi svjetski rat nužno prodrijeti u srca i umove zaraćenih, odnosno kako nam različite motivacije zaraćenih govore i o samoj naravi zaraćenih strana, a onda i samog sukoba, koji bismo kao historioografi primarno trebali objasniti, a ne opravdavati. Pavone je sam istaknuo da se fokus njegova istraživanja može svesti pod koncept koji naziva *moralita*. Taj koncept razlikuje od koncepata kao što su moral i mentalitet, a on za njega označava polje gdje se susreću i sukobljavaju politika i etika u njihovom zajedničkom odnosu s povijesnim procesima koji na njih utječu. Autor opisuje kako je “bilo je nužno, kada god je to bilo moguće, udubiti se u povijesni kontekst kada god bi se bavio problemima koji su se isprva činili kao politički, a koji su ustvari bili i veliki moralni problemi, te recipročno, bilo je nužno pokazati kako su sami ti povijesni događaji utjecali na te probleme.” (str. 1-2)

U predgovoru engleskom izdanju, Stanislao Pugliese ističe kako je od svog objavljivanja 1991. godine na talijanskom pa do pojave engleskog izdanja 2013. godine, *A Civil War: A History of the Italian Resistance* potvrdila status monumentalnog djela povijesti Drugog svjetskog rata u Italiji ili povijesti europskih pokreta otpora (Pavone često izlazi iz geografskih okvira Italije te se u svojoj komparativnoj analizi često referira na pokrete otpora u Jugoslaviji,

Francuskoj i Grčkoj). Širina istraženog i prezentiranog povijesnog materijala je uistinu monumentalna, ali je nadmašena inovativnošću pristupa i interpretacije. Knjiga se tako može čitati i kao indirektan komentar na stanje hrvatske historiografije u rješavanju problema interpretacije Drugog svjetskog rata na području Jugoslavije. Zbog toga što je NOB predstavljao samu srž ideološkog legitimiteta režima socijalističke Jugoslavije istraživanje tog dijela povijesti nije bilo potpuno otvoreno (no bitno je ipak istaknuti da su u tom periodu objavljene nevjerojatno vrijedne i dragocjene zbirke povijesnih dokumenata i podataka, uključujući i vrlo bitnu i kritičku memoarsku građu). Raspadom Jugoslavije povijest NOB-a je predstavljala polje na kojemu su se određene institucije novonastale zemlje počele i nastavile obračunavati sa nasljeđem antifašizma i socijalizma, koje su percipirale kao neprijateljske “hrvatskom nacionalnom biću”, a u čije su se ime borile i još uvijek se bore na polju povijesnog sjećanja. Vrlo je upitno da li takve historiografije imaju kapaciteta proizvesti adekvatne pristupe povijesti NOB-a, koji bi je pokušali objasniti i razumjeti, umjesto da se trude uklopiti je u dominantne političke trendove. Stanje historiografije koja se bavi Drugim svjetskim ratom u Jugoslaviji još je uvijek nezadovoljavajuće, a interpretacijski pristupi nisu ništa napredovali, bez obzira na marketinški bombastične najave o potpuno novim prikazima različitih elemenata tog sukoba na području Jugoslavije. Pred historiografijama na prostoru bivše Jugoslavije nalazi se ogroman posao koji se tiče tisuća i tisuća stranica što objavljenih, što neobjavljenih, povijesnih izvora, gomile memoarske građe i novinskih stranica...

Usprkos konstantnom pozivanju pojedinih povjesničara na činjenice, možda bismo prije nego što se uopće odvažimo na taj monumentalan i mukotrpan – ali primarno ipak historiografski – posao komparativnog skupljanja, iščitavanja i analiziranja povijesnih izvora, odnosno činjenica, mogli poraditi na svojoj teorijskoj i metodološkoj širini, pa da budemo u stanju procijeniti s kojim konceptima uopće baratamo, što nam čini kontekst, a onda – na kraju krajeva – i što uopće činiti s tim činjenicama s kojima smo suočeni.

Josip Jagić

Robert W. McChesney
***Digitalna isključenost. Kako kapitalizam
okreće internet protiv demokracije***

Zagreb i Beograd: Multimedijalni institut/
Fakultet za medije i komunikacije, 2014.

U hegemonijskoj lepezi akademskog proučavanja medija disciplina političke ekonomije komunikacije na samom je rubu, daleko od središnjih pozicija koje zauzimaju pristupi orijentirani na medijske sadržaje ili istraživanja publika. Ono što vrijedi globalno, još je uočljivije lokalno, u istočnoevropskim postkomunističkim državama: raskid asocijativnih veza koje bi preko političke ekonomije mogle suvremena istraživanja spojiti s marksizmom tu se manje-više nameće kao prešutni kriterij mediološke “ozbiljnosti” i “znanstvenosti”. Rijetka koketiranja s elementima političko-ekonomske teorije pritom se najčešće – ponovno u skladu s hegemonijskim praksama – iscrpljuju u problematizaciji mehanizama upravljanja javnim medijima i transparentnosti njihovog financiranja, s jedne strane, i komplementarnom izostanku radikalnije problematizacije tržišnog modela medijskih sustava, s druge strane. U takvom kontekstu, objavljivanje *Digitalne isključenosti* Roberta W. McChesneya iznimno je važno. Riječ je o prvom prijevodu neke njegove knjige na hrvatski jezik i tek drugom – nakon *Bogatih medija, siromašne demokratije* (Šahinpašić, Sarajevo, 2008.) – u postjugoslavenskim državama.

McChesney je danas nesumnjivo najznačajniji i najutjecajniji anglofoni teoretičar političke ekonomije komunikacije, eksplicitni nastavljatelj tradicije započete krajem šezdesetih u SAD-u pod snažnim utjecajem istraživanja ekonomista Paula Sweezyja i Paula A. Barana – osobito njihovog zajedničkog, seminalnog naslova *Monopolni kapital* (prijevod ove knjige, izvorno objavljene 1966., kod nas je već tri godine kasnije izdala zagrebačka Stvarnost) – o monopolizacijskim, stagnacijskim i financijalizacijskim tendencijama suvremenog kapitalizma. Poput prethodnika Herberta Schillera i Bena Bagdikiana – da navedemo samo najprominentnije predstavnike toga pristupa – McChesney dobar dio opusa fokusira na svojevrsnu popularizaciju političke ekonomije komunikacije, “omekšavajući” znanstveni diskurs i približavajući ga “široj” (relativno upućenoj) publici, što jednim dijelom zasigurno proizlazi

iz akademske marginalizacije njihove teorijske pozicije, a drugim iz njenog “inherentnog” impulsa za izravnom intervencijom u postojeće medijske sustave i političko-ekonomske odnose koji ih oblikuju. Utoliko ne čudi što konzekvence svoga produktivnog teorijskog rada – autor je ili koautor osam knjiga i nekoliko stotina članaka – izvodi u zoni aktivizma, osobito unutar inicijative “Free Press”, posvećene zagovaranju obuhvatne reforme medija u SAD-u. A vrijedi i obratno: razumijevanje nekih među ključnim tezama *Digitalne isključenosti*, vidjet ćemo, olakšano je postavimo li ih u perspektivu autorovog aktivističkog angažmana.

U toj knjizi – izvorno objavljenoj 2013. godine – McChesney po prvi put sustavno primjenjuje političko-ekonomski pristup na proučavanje interneta, tražeći uzroke brzog nestanka svih onih optimističnih predviđanja što su, krajem osamdesetih i početkom devedesetih, baš u “mreži svih mreža” prepoznavala potencijal revolucionarne transformacije demokratskih procesa, građanske participacije i dostupnosti znanja. Pritom, međutim, dobro pazi da nas ta potraga ne usmjeri prema suprotnoj krajnosti: hipertrofiranom pesimizmu koji u internetu prepoznaje tek sredstvo kontrole, manipulacije i(li) alijenacije. Obje ove ekstremne pozicije zapravo su samo suvremene varijacije teorijske tehnofilije i tehnofobije, amplituda koje strukturiraju polje rasprave o medijima od samih njenih početaka, prikrivajući međusobnom suprotstavljenosti zajedničku premisu tehnodeterminizma, odnosno – u krajnjoj instanci – neizrečenog povjerenja u autonomiju tehnologije i medijskih sustava od njihova društvenog, političkog i ekonomskog konteksta. U svojoj najnovijoj polemičkoj inkarnaciji, taj se davni spor “optimista” i “pesimista” vrti oko točke preklapanja oba tabora, koja u pretpostavci autonomije interneta sažima ideološku naturalizaciju vladajućih socioekonomskih uvjeta njegova razvoja. Jednostavnije rečeno: bespoštedna borba “zagovornika” i “skeptika” odvija se unutar konsenzusa o aktualnom tržišnom modelu interneta kao samorazumljivom, “prirodnom” i jedinom mogućem. Ideološkim premisama tog konsenzusa – svedivima, u osnovi, na poznatu pripovijest o konkurentskom natjecanju koje nepogrešivo destilira najbolja rješenja za korisnike i vodi pravednoj ekonomskoj distribuciji – McChesney suprotstavlja analizu “stvarno postojećeg kapitalizma”: “Politička ekonomija – poimanje kapitalizma i njegovog odnosa prema demokraciji – može ponuditi kormilo u našim nastojanjima da shvatimo internet. Ako pobornici i skeptici uopće i uzimaju u obzir kapitalizam, oni ga često uzimaju u gotovo mitskom obliku” (str. 30) U perspektivi političke ekonomije komunikacije – koja, s jedne strane, “istražuje institucije, subvencije, tržišne strukture, tvrtke, mehanizme potpore i radne prakse” (str. 89), a, s druge, “naglašava temeljnu ulogu javnih politika” (ibid.) – brzo otkrivamo negativ ove mitologije: na mjestu

“slobodnog tržišta”, ukazuje se uvijek prisutan okvir državne regulacije koja ga na različite načine omogućuje; na mjestu konkurentskog natjecanja, uočavamo tržišno okrupnjavanje i stvaranje oligopola; na mjestu pravedne distribucije, svjedočimo cikličkim krizama i tendenciji prema stagnaciji. Ključno je pritom da su ti problemi sistemski zadani i proizlaze izravno iz logike kapitalizma, dominacije profitnog motiva i permanentnog pritiska na cijenu rada koju on podrazumijeva: “[K]lasi i nejednakost dio su genetskog koda tog sistema.” (str. 49)

U krajnjim konzekvencama izvedenima u okviru proučavanja suvremenih medijskih sustava, ovakav pristup dosljedno dekonstruira dominantne ideološke narative. Općeprihvaćena pripovijest o slobodnim medijima uči nas da je garancija njihove nezavisnosti sadržana u autonomiji od političkih utjecaja, a samim tim i državne vlasti; da je financijska nezavisnost presudna dimenzija te autonomije; da natjecanje na slobodnom tržištu nepogrešivo vodi prema artikulaciji sadržaja koji publici daju “ono što ljudi doista žele”, odgovarajući njihovim stvarnim informacijskim potrebama; da je oglašivačka industrija neophodni oslonac poslovne održivosti ovakvoga, komercijalnog modela medija; konačno, da “profesionalno novinarstvo”, utemeljeno na čvrstim kriterijima stručnosti i etičnosti, obavlja u takvim okolnostima funkciju pouzdanog korektiva i osigurava da komercijalni interesi oglašivača ne naruše neutralnost i objektivnost novinarskog izvještavanja. Nasuprot toj slici, McChesney uvjerljivo pokazuje kako je navodno slobodno tržište zapravo uspostavljeno kroz mrežu legislativnih regulacija i održavano golemim, izravnim ili neizravnim subvencijama i potporama iz državnog proračuna; kako je cjelokupna ta, ideološki “nevidljiva”, infrastruktura medijskih sustava dizajnirana tako da daleko najveći dio tržišta ostane rezerviran za nekolicinu poslovnih giganta; kako je sloboda izbora publike reducirana na vrlo siromašan spektar unaprijed zadanih tema i pristupa; kako je profesionalno novinarstvo historijski nastalo tek početkom dvadesetog stoljeća, usporedno s oligopolizacijom medijskog tržišta, i kako njegove proklamirane vrijednosti prikrivaju permanentnu naturalizaciju interesa vladajuće klase i njihovu transformaciju u samorazumljiv okvir reprezentacije društvene zbilje; napokon, kako takvo profesionalno novinarstvo ni izdaleka ne uspijeva korigirati presudne utjecaje oglašivačke industrije, tog “visokog praga” tržišta koji novim, manjim igračama uspješno brani ulazak u oligopolne strukture.

Proučavanje interneta ponavlja potom ove lekcije uz određene varijacije: ono što ostaje posve isto, hipostaziranje je specifičnog oblika interneta kakvog imamo danas u njegovu jedinu moguću političko-ekonomsku verziju. Sve ono

što uzimamo kao samorazumljivo – od oligopola velikih telekomunikacijskih tvrtki i moći postavljanja visokih cijena koju im on omogućuje, preko ubrzanog okrupnjavanja “novih digitalnih giganata” poput Googlea, Amazona ili Applea, pa sve do internetskih sadržaja koji u takvim okolnostima nastaju – zapravo je, tumači McChesney kroz detaljnu argumentaciju i niz primjera, samo jedan od mogućih ishoda političkih borbi koje se svakodnevno vode. Uspon komercijalnog interneta, daleko od toga da bi proizišao iz “unutrašnje” logike samog medija, određen je konkretnim političkim odlukama i krupnim materijalnim interesima. Sveprisutna pripovijest o kreativnim poduzetnicima poput Billa Gatesa, Stevea Jobsa ili Marka Zuckerberga, koji su nam svojom inovativnošću podarili internet – pa onda, valjda, zauzvrat zaslužuju dobiti bogatstva kakva su stekli – ideološka je inverzija prešućene priče o tome kako su interesi kapitala “ukrali” mrežu koja je prethodno, sredinom prošloga stoljeća, razvijena javnim sredstvima u sklopu akademskih i vojnih državnih institucija SAD-a. Iz perspektive profitnog motiva, naime, velika i nesigurna ulaganja kakva su bila neophodna da bi se stvorio internet predstavljaju iracionalan rizik; s druge strane, “otimanje” jednom izgrađene tehnološke mreže i njeno preoblikovanje u skladu s vlastitim interesima – usprkos snažnom antikomercijalnom karakteru interneta koji je u njega bio upisan od samih početaka – posve se podudara s poslovnom racionalnošću. Pod maskom deregulacije, državni aparat je, pojednostavljeno govoreći, u toj epizodi razvoja interneta poslužio kao prikladan mehanizam kolonizacije javnog dobra: “[D]eregulacija nije ni za milimetar uklonila državu ili važnost kreiranja javnih politika. U svakom važnom polju država je i dalje imala središnju ulogu. Ono što je deregulacija uistinu učinila bilo je dokidanje ili drastično obezvrjeđivanje ideje da bi država trebala djelovati u cilju javnog interesa.” (str. 136)

Burzovno prsnuće “*dot com* mjehura” krajem prošlog stoljeća, kada su stari vladari telekomunikacijskog tržišta manično kupovali udjele u novim tehnološkim tvrtkama kako bi spriječili razvoj konkurencije, podižući im pritom cijenu, pokazao nam je u kojem se smjeru situacija razvija onda kada država polje javnog interesa prepusti sukobima različitih frakcija kapitala. Značajan je primjer “nevidljive” državne regulacije politika frekvencijskog spektra: u elektromagnetskom spektru kojim se odvija bežični prijenos podataka naj snažnijim telekomunikacijskim tvrtkama omogućeno je da bez ograničenja kupuju frekvencije koje onda ostavljaju neiskorištenima, samo kako se njima ne bi mogla poslužiti konkurencija. U uvjetima drukčije regulacije, argumentira McChesney, komercijalni bi internet mogao biti neusporedivo jeftiniji i dostupniji. Drugi važan primjer utjecaja regulacije je spor oko tzv. mrežne neutralnosti: pojednostavljeno rečeno, samom internetu nije imanentna aktualna konstelacija

u kojoj krajnji korisnici svim stranicama pristupaju uz jednaku brzinu prijenosa podataka. Ta “ravnopravnost brzina” zadana je političkim odlukama o očuvanju mrežne neutralnosti, a one se, opet, nalaze pod neprestanim udarom snažnih poslovnih aktera koji bi htjeli dizajnirati internet različitih brzina, pri čemu bi se sadržaji dostupni uz brži prijenos podataka naplaćivali po višim cijenama, a oni sporiji po nižim. Naposljetku bismo dobili nešto poput “dvotračnog” (ili “višetračnog”) interneta, s bržim trakama za bogate i sporijima za siromašne.

Možda je najupečatljiviji problem komercijalnog interneta, međutim, vezan uz novinarstvo: nakon što je uspon interneta oduzeo tradicionalnim medijima poput novina, radija i televizije golemi dio oglašivačkih prihoda kojima su oni financirali novinarski rad, sam nije stvorio poslovni model u kojem bi sustavnije financiranje tog rada imalo smisla, a ne čini se ni da se razvija u sličnom smjeru. Internet pritom nije glavni uzrok smrti novinarstva, kako se često tumači, nego je samo zaoštrio njegovu krizu koja u visokokomercijaliziranim medijskim sustavima korijene vuče još iz pada profitabilnosti medijskog poslovanja u sedamdesetima. Alternative koje se nude, poput filantropskih intervencija ili većeg utjecaja civilnodruštvenog sektora na proizvodnju medijskih sadržaja, ni približno nisu dovoljne da bi osigurale sustavnost i uravnoteženost informiranja. Stoga McChesney predlaže konsenzus oko novinarstva shvaćenog kao javno dobro – s obzirom na to da je informiranost javnosti osnovni uvjet donošenja zajedničkih političkih odluka – koje bi, upravo zbog toga, trebalo biti financirano javnim sredstvima. Kako bi se spriječila opasnost od izravnih političkih utjecaja u raspodjeli javnih sredstava, McChesney skicira model “građanskih novinarskih vaučera”, demokratizacijski mehanizam financiranja što ga je već bio razradio u knjizi *The Death and Life of American Journalism* (Nation Books, New York, 2010.), koju je napisao zajedno s američkim novinarom Johnom Nicholsom. U osnovi, riječ je o tome da bi svaki građanin pri ispunjavanju porezne prijave dobio vaučer kojim bi mogao sam raspodijeliti određeni iznos sredstava mediju (ili medijima) koje preferira. Njihovo bi poslovanje pritom bilo neprofitno, a cijeli niz osigurača spriječio bi potencijalne zloupotrebe mehanizma financiranja. Ovaj središnji prijedlog nadopunjen je setom od dvadesetak reformskih mjera – od poticanja medijskog obrazovanja, preko stroge regulacije oglašavanja, besplatnog širokopojasnog interneta za sve, ograničenja autorskih prava od kojih najveću korist ionako crpe korporacije, pa do legislativnog korodiranja postojećih oligopola i poticanja neprofitnog medijskog sektora – koje skiciraju novi, heterogeni medijski sustav izgrađen radi ravnopravnog zadovoljavanja informacijskih potreba svih građana, a ne radi ogromnih profita nekolicine.

Na mjestu na kojem McChesney iz precizne kritičke analize prelazi u artikulaciju reforme medijskog sustava nailazimo, međutim, na temeljni paradoks knjige. Njena su teorijska polazišta, naime, dosljedno antikapitalistička; njihove reformske konzekvence, međutim, ciljaju “tek” na korekcije – iako relativno ambiciozne – političko-ekonomske organizacije medija unutar kapitalizma. Efekti ove osnovne kontradikcije raspršuju se onda kroz tekst i očituju kroz brojna kolebanja između radikalno-kritičkih i umjerenije reformskih argumenata, kao i, primjerice, u retoričkim strategijama povratka na “temeljne vrijednosti” što su ih zastupali američki “očevi nacije” umjesto konzekventnijeg zagovora napuštanja kapitalističkih društvenih odnosa. Sve te kontradikcije odražavaju, zapravo, dvostruku poziciju Roberta W. McChesneya: s jedne strane teoretičara presudno inspiriranog marksističkim uvidima svojih prethodnika, s druge aktivista koji pokušava djelovati u političkim uvjetima u kojima marksistička pozicija podrazumijeva automatsku diskvalifikaciju iz sfere ozbiljnije rasprave. Ono što se na razini argumentacije nepogrešivo očituje kao nedosljednost zapravo je tek teorijski simptom paradoksalnog pokušaja djelovanja unutar sistema s antisistemskih pozicija. S onu stranu prijedora oko strateške opravdanosti i učinkovitosti takvog političkog djelovanja, vrijedi upozoriti da *Digitalna isključenost* upravo zbog uronjenosti u kontekst medijskog sustava SAD-a u brojnim svojim aspektima zaobilazi pitanja koja su domaćim čitateljicama i čitaocima značajna: od drukčije putanje razvoja profesionalnog novinarstva unutar socijalističkog sistema, preko neusporedivo važnije uloge javnih medija u većini postjugoslavenskih država nego u SAD-u, pa do specifične “aklimatizacijske” uloge dominantnih frakcija civilnog društva u okolnostima ovdašnje restauracije kapitalizma, koja se onda dijelom prenosi i na neprofitni medijski sektor. Neovisno o tim ogradama i upozorenjima, *Digitalna isključenost* je ključna knjiga za razumijevanje razvoja interneta iz perspektive političke ekonomije, pregledna i informativna u prikazu svojih teorijskih polazišta, iscrpna i detaljna u konkretnoj analizi medijskoga stanja, inovativna i hrabra u reformskim prijedlozima. Utoliko, riječ je naslovu koji se nameće kao jedna među nekolicinom boljih ulaznih točaka u raspravu o medijima i medijskim politikama kojima na postjugoslavenskoj ljevici trenutno raspolažemo.

